

האוניברסיטה העברית בירושלים

הפקולטה למדעי הרוח

החוג לתלמוד

המכילתא דרבי ישמעאל על-פי עותק מעולה מן הגניזה

ליאורה אליאס

עבודת גמר לקראת התואר מוסמך למדעי הרוח M.A.
של האוניברסיטה העברית בירושלים

בהדרכתו של פרופ' מנחם כהנא

שבט תשנ"ז

לזכר שרון דונסקי

תוכן העניינים

דברי פתיחה
מפתח הסימנים

מבוא

- 1 [א] תולדות מחקר המכילתא
1 [ב] סקירת שאר עדי-הנוסח של המכילתא
3 [ג] תולדות מחקר עותק הגניזה
6 [ד] מטרת העבודה הנוכחית
7

פרק א

- 9 תיאור עותק הגניזה
9 [א] תכונות קודיקולוגיות ומבנה הקונטרסים
12 [ב] דרכי כתיבתו של הסופר

פרק ב

- 17 החלוקה המקורית של המכילתא על-פי עותק הגניזה

פרק ג

- 20 קווים לשוניים לרמותו של עותק הגניזה
21 [א] תופעות בתחום הכתיב
29 [ב] תופעות בתחום ההגה
34 [ג] תופעות בתחום התצורה
44 [ד] תופעות בתחום התחביר
46 [ה] הוראות נדירות ומלים ייחודיות
51 [ו] ביטויים וצירופים
54 [ז] שמות מקומות
56 [ח] שמות ומלים זרות
61 [ט] עותק הגניזה אינו אחיד בטיבו הלשוני
63 [י] סממנים בבליים

פרק ד

- 64 הטרימינולוגיה בעותק הגניזה
65 [א] לשון מונחים מקורית בעותק הגניזה
75 [ב] מונחים נדירים בעותק הגניזה בלבד
84 [ג] חסרון מלות הצעה
88 [ד] חילופי מונחים

פרק ה

- 93 חומר דרשני שנשתמר רק בעותק הגניזה
94 [א] דרשות שנשתמרו רק בעותק הגניזה
110 [ב] דרשות שאבדו באופן חלקי בשאר עדי הנוסח
120 [ג] דרשות שקוצרו בידי מעתיקים בשאר עדי הנוסח
126 [ד] מובאות ארוכות של פסוקים בעותק הגניזה

פרק ו

- 131 נוסח דרשות מקורי בעותק הגניזה בלבד
132 [א] התאמה לתלמוד הבבלי בשאר עדי הנוסח
137 [ב] טשטוש רמזי העברת דרשות בשאר עדי הנוסח
142 [ג] עיבודים מקומיים בשאר עדי הנוסח
143 [ד] עותק הגניזה נקי מהערות פרשניות בסגנון 'אל תקרי'
145 [ה] 'דבר אחר' שנשתמר בעותק הגניזה בלבד
149 [ו] דרשות משובשות בשאר עדי הנוסח

פרק ז

- 160 עוד ליחודו של עותק הגניזה
160 [א] סגנון הדרשות
169 [ב] הבדלים בסדר הפרטים

173	פגמים בעדות הגניחה	פרק ח
173	[א] השמטות	
178	[ב] שיבושים	
183	[ג] דרשות מעובדות	
188		סיכום
193	ביבליוגרפיה ורשימת הקיצורים	

דברי פתיחה

גילוייה של הגניזה הקהירית לפני כמאה שנים שינה את פני חקר היהדות לבלי הכר. הממצאים הגנוזים העשירו את ידיעותינו בכל תחום, ואף מדרשי ההלכה יצאו נשכרים. דפי הגניזה איששו את מסקנות חוקרי המאה התשע-עשרה בדבר הימצאם של מדרשי הלכה אבודים, שזכר להם במובאות מימי הביניים, וסייעו בשחזורם של המכילתא דרשב"י לשמות, הספרי זוטא לבמדבר והמכילתא לדברים. תרומה נכבדה הרימו קטעי הגניזה גם למדרשי ההלכה שכבר היו בידינו. אלה נודעו לנו עד כה מעדי נוסח מערביים בלבד, ברובם מאוחרים ומעובדים יחסית, ועתה נודמנה לנו האפשרות להכירם לפי המסורת המזרחית, שחלק מעדיה קדומים ודיוקניים.

בעבודה זו ניסיתי לבחון את תרומתו של עותק מעולה מן הגניזה לחקר נוסחה של המכילתא דר' ישמעאל. עותק זה אינו מקיף את המכילתא כולה. הוא שרר בכמה קטעים, בדרגות שונות של השתמרות. בבדיקתי התייחסתי למידת שלמותן של הדרשות, לתוכנן, לסגנון ולסדר הופעת הפרטים בהן, לשימור מונחים מדרשיים מקוריים ולמצבה של לשון חכמים. בבחינת העותק ומתוך השוואתו לשאר עדי הנוסח ניסיתי לאמוד את מידת מקוריותו של נוסח המכילתא בעותק זה, ועד כמה חלו בו ידיים בטרם הגיע לידינו. המסקנה היא כי מלבד היותו העותק הגדול ביותר מבין עותקי הגניזה, זהו עותק חשוב ביותר להכרת המכילתא, אולי העותק החשוב ביותר, והוא מקרב אותנו לגרסה מלאה ומקורית יותר של המדרש.

*

תודתי העמוקה לפרופ' כהנא על עזרתו הנדיבה בכתיבת העבודה ועל עידודו רב השנים. הוא שהכניסני במיסתורין של מדרשי התנאים, וחיבה שחבב הוא אותם, דבקה אף בי. בהמלצתו נטלתי על עצמי את מחקרה של המכילתא על-פי הגניזה, ובהדרכתו נכתבה העבודה הנוכחית. בשנות לימודי במחיצתו, כתלמידתו וכעוזרת מחקר, רכשתי רוב מניינה ובניינה של השכלתי התלמודית, והרבה מן הכתוב כאן מכוח תורתו בא.

תודה מיוחדת לפרופ' דניאל בויארין, שהעמיד לרשותי את מחברותיו בהן רשם מעין סינופסיס של עדי הנוסח. מחברות אלה, המקיפות כשליש מן העותק, היו לי לעזר רב והקלו מעלי חלק ממשא העבודה הטכנית. כמו כן השתמשתי בצילומיו המעולים של פרופ' בויארין לדפי עותק הגניזה.

אני מודה לעובדי האקדמיה ללשון העברית, ובראשם לד"ר מרדכי מישור, ראש מדור הספרות העתיקה במפעל המילון ההיסטורי, שאיפשר לי לעיין בתדפיסי החומרים למלון ההיסטורי, ואף סייע לי בעצותיו. חביבים במיוחד הגב' חנה לוינסון, הגב' שלומית צנוירט ומר ינון לייטר, שארחוני ימים רבים בחדרם הקט ושפעו עלי מרוחם הטובה.

מפתח הסימנים

א	כ"י אוקספורד
ב	כ"י מינכן
ג	גניזה, עותק א
ד	דפוס (ד ¹ דפוס קושטא, ד ² דפוס ונציה)
ה	כ"י רומי קונסטנזה
ו	כ"י וטיקן
ז	והזהיר
ח	מדרש חכמים
ט	ילקוט שמעוני
כ	ילקוט המכירי
ל	לקח טוב
מ	מנורת המאור
נ	כ"י נונטולה
ע	ערוגת הבושם
פ	פוגיו פידיאי
ש	שכל טוב
ת	תנחומא

קטעי הגניזה סומנו באות ג ובסימון עילי המציין את מספרו של העותק באוצר כתבי-היד של מדרשי ההלכה של מנחם כהנא, ירושלים תשנ"ה. ג² הוא עותק ב בגניזה וכן הלאה.

מראי מקורות במכילתא

בציטוט קטע הפניתי הפניה מלאה, היינו מסכת, פרשה, עמוד ושורה על-פי מהד' הורוביץ-רבין. בציטוט מלה או ביטוי הפניתי רק לעמוד ולשורה.

סימנים בכתב-היד

[]	חסר בכתב-היד. מספר הרווחים מקביל בערך לגודל החסר.
[א]	אות ששורה באופן חלקי בכתב-היד.
.	שריד של אות בלתי מזוהה.
א	אות מסופקת.
<א>	השלמה בכתב-היד.
{א}>ב	הגהה בכתב-היד.
<<א>	השלמת קיטוע בכתב-היד על-פי כתב-יד אחרים.
<...>	חסר בעל גודל כלשהו בכתב-היד (בד"כ במכילתא דרשב"י).

בכל מקום שבו שרד ג, ציטטתי המכילתא על-פיו. במקומות אחרים ציטטתי על-פי א, וצינתי זאת. כמייצגם של שאר עדי הנוסח השתמשתי בא, אלא אם כן אירעו בו השמטות גדולות או כאשר נוסחו אינו מייצג, וב החליפו. חילופי נוסח משאר העדים הובאו רק כאשר היו רלוונטיים. מתוך רצון להימנע מסרבול יתר ובמסגרת המגבלות הטכניות, ברוב הדרשות צוינו חילופי הנוסח בהערה ליד מראה המקום. קריאת ההערה היא אפוא תנאי הכרחי להבנת הניתוח העוקב.

הציטוטים משאר חיבורי חז"ל נעשו על-פי כתבי-היד הטובים לכל חיבור. בספרות התנאים אלה הם כתבי-היד שקבעה האקדמיה ללשון העברית, בתלמוד הירושלמי - כ"י ליידין, ובתלמוד הבבלי השתמשתי בכ"י מינכן, וכאשר מצאתי לנכון בדקתי גם כתבי-יד אחרים. לפירוט נוסף ראה הביבליוגרפיה ורשימת הקיצורים שבסוף העבודה.

זה הספר הוא מלא טעות מאד בלי מספר, ועל-ידי כך נסתר דרך האמת, וזה בא על-ידי שזה הספר נתחבר זה זמן רב ונעתק מהעתקה להעתקה, ועי"כ נפלו בו כמה טעות וגם מחמת יושנו נטשטש בו הכתב עד שלא היו יכולין לקרות אותו בטוב, ואח"כ כשבקשו להדפיסו היה המעתיק מגי"ה אותו לפי אומדן דעתו ושגג מאד...
(ר' משה פרנקפורט, זה ינחמנו, א ע"א-ע"ב)

[א] תולדות מחקר המכילתא

למכילתא לשתי מהדורות מדעיות, זו של חיים שאול הורוביץ, שהושלמה לאחר מותו בידי אברהם רבין ויצאה לאור בשנת תרצ"א בפרנקפורט, וזו של יעקב בצלאל לאוטרבך, שנדפסה בפילדלפיה בשלושה כרכים בשנים תרצ"ד-תרצ"ה.¹ יחד עם זאת, נוסח המדרש עדיין לא זכה לטיפול הולם. שתי המהדורות זכו בסמוך לצאתן לאור בביקורות חיוביות של עזרא ציון מלמד ושאויל ליברמן, ואלה חשפו רק מקצת הליקויים.² ניתוח מתודולוגי כולל של מהדורות אלה וחסרונותיהן ערך לאחרונה מנחם כהנא כהקדמה למהדורתו המדעית למסכת עמלק שבמכילתא ולדינו באופיין של שתי המכילתות לספר שמות.³ מלבד פגמים במדורי האפראט, ההפניות והפירוש, במהדורות אלה נעדר דיון מקיף בטיבם של עדי הנוסח ועיצוב אילן יוחסין המגדיר את הקשר ביניהם,⁴ חשיבותם של כתבי-היד לא באה לידי ביטוי (מהד' הורוביץ-רבין בעיקר), קיימת התערבות-יתר בפנים, אם על-פי עדי נוסח ואם מסברה (בעיקר מהד' לאוטרבך), ניתן משקל רב מדי לעדי הנוסח העקיפים, ועוד.

¹ המכילתא זכתה לשתי מהדורות נוספות בשנות הששים של המאה הקודמת, ואף הן יצאו לאור בהפרש של שנים אחדות זו מזו. ראשונה נדפסה מהדורתו של ר' אייזיק הירש ווייס, בשנת תרכ"ה, ובשנת תר"ל יצאה לאור מהדורתו של ר' מאיר איש-שלום, שניהם מבית-המדרש הווינאי. מהדורות אלה לא היו מהדורות מדעיות במובן המקובל של המלה, אך הן בישרו את ההתעניינות ההולכת וגוברת במדרשי ההלכה בכלל ובמכילתא בפרט בדורות האחרונים.

² על מהד' הורוביץ-רבין ראה מלמד, ביקורת, על מהד' לאוטרבך ראה ליברמן, ביקורת. הציונים הביבליוגרפיים שבעבודה זו הובאו על-פי רוב בקיצור. הרשימה הביבליוגרפית המלאה וסימני הקיצורים מופיעים בסוף העבודה.

³ ראה כהנא, שתי מכילתות, פרק א, סע' 1. עיקרי הדברים הובאו בקיצור כבר במאמרו מהדורות המכילתא, עמ' 489-491.

⁴ על חשיבותו של דיון כזה ראה ריינולדס ווילסון, עמ' 186-195, ובעיקר עמ' 195 שם.

מאז צאתן לאור של שתי מהדורות אלה לפני יותר מששים שנה חלה התקדמות בכמה מתחומי המחקר של המכילתא, והראשון בהם הוא הערכת עדי הנוסח. להגדרת היחס שבין העדים הישירים והעקיפים הקדיש אליעזר פינקלשטיין מאמר ארוך, המבוסס אמנם על מהדורותיהם של הורוביץ-רבין ולאטרבך.⁵ עזרא ציון מלמד דן בדפוס ונציה ועמד על תלותו בדפוס הראשון, דפוס קושטא. בכך תיקן מלמד טעות שנשתרשה בקרב מעריכי עדי הנוסח של המכילתא.⁶ האקדמיה ללשון העברית בחרה בכ"י אוקספורד כעד הנוסח הטוב ביותר של המכילתא, בגין טיבו הלשוני, ובעשותה כך הציבה קנה מידה לבחינתם של שאר העדים. שקידתה של האקדמיה ללשון העברית על התקנתו של כ"י אוקספורד והכנתו למילון ההיסטורי - בצד התקנתם של חיבורים אחרים מתקופת התנאים, המשנה, התוספתא, מדרשי ההלכה ועוד - הניבה בשלב זה מעין קונקורדנציה למכילתא דר' ישמעאל,⁷ שחשיבותה ללומד רבה.

אפיון המכילתא דר' ישמעאל והכרת ייחודה התאפשרו עם ההדרתה של תאומתה המכילתא דרשב"י בידי יעקב נחום אפשטיין, והשלמתה בידי תלמידו עזרא ציון מלמד בשנת תשט"ו. נוסח אמין של המכילתא דרשב"י חשוב במיוחד בדרשות האגדה שבהן היא מהווה מקבילה קרובה ביותר למכילתא דר"י.

גם אוצר עדי הנוסח של המכילתא הורחב עם הזמן. בנוסף לעדי הנוסח שהיו מוכרים למהדירי המכילתא נמצאו בינתיים גם כ"י וטיקן ולאחרונה ממש גם שני דפים מכ"י נונאנטולה גילויים של קטעים חדשים מן הגניזה הקהירית ופרסומם הוסיפו לנו עדויות על המסירה המזרחית של המכילתא.⁸ עדי נוסח חדשים אלה לא נחקרו לעצמם, ולכל היותר נעשה בהם שימוש מקומי.⁹

לדיון עצמאי זכו רק דפים אחדים מן הגניזה. יחזקאל קוטשר היה הראשון לדון בקטעי הגניזה למכילתא דר' ישמעאל, ובשנת תשכ"ח הוא העיר על ערכם הלשוני של שני דפים מספריית אוקספורד.¹⁰ קוטשר סבר שמדובר

⁵ ראה פינקלשטיין, נוסח המכילתא.

⁶ מלמד, דפוס קושטא.

⁷ 'מעין קונקורדנציה' מאחר שאינה כוללת את המובאות המקראיות.

⁸ לפירוט, תיאור והערכה, וכן צירופם של קטעים שונים לכדי עותקים, ראה כהנא, אוצר, עמ' 41-49.

⁹ לכ"י וטיקן וזיקתו לכ"י מינכן עתיד דניאל בויארין להקדיש מאמר מיוחד. לאטרבך השתמש במהדורות בכמה דפים מן הגניזה, ראה מבוא, עמ' xxx-xxix.

¹⁰ קוטשר, אבות טקסטים.

באבות טקסטים ללשון חז"ל, ועמד על כמה צורות ייחודיות שמצא בהם. בתשל"ז פרסם צבי מאיר רבינוביץ שני דפים אחרים מספריית המוזיאון הבריטי, ועמד בקצרה על יתרונם בתחומי הלשון וחלוקת המסכתות.¹¹ קטעים אחרים מעותק הגניזה משכו את תשומת ליבם של הלומדים גם מבחינה תוכנית. שרגא אברמסון העיר בשנת תשל"ד על דרשה שלמה ששרדה רק בקטע מאוסף אנטונין. הגילוי העיד על קדמותה של הדרשה, שנחשבה עד אז לדרשה אמוראית.¹² את חשיבותם של קטעים אחרים מאוסף אנטונין הדגיש ביתר שאת דניאל בויארין בשנת תשמ"ו.¹³ באמצעות הנוסח החדש שנתגלה בקטעי הגניזה, ניסה בויארין לפרש שלוש דרשות הלכתיות קשות במכילתא, ועמד על-כך שהנוסח המקורי נשתמר בקטעים אלה בלבד. באותה שנה ציין מנחם כהנא את נוסחאותיהם הייחודיות מבחינה עניינית של הדפים שפרסם רבינוביץ מן המוזיאון הבריטי.¹⁴ הדוגמאות שציין הובאו כהמחשה לטענתו העקרונית על הצורך במהדורה חדשה למכילתא דר' ישמעאל, שתתבסס על קטעי הגניזה.

[ב] סקירת שאר עדי הנוסח של המכילתא

א. עדי נוסח ישירים

עדי הנוסח הישירים של המכילתא זכו לאחרונה לבית אוצר מכובד שנעשה בידי של מנחם כהנא, ובו תיאורם והפניות למחקרים קודמים.¹⁵ משום כך יכולתני לפטור את עצמי מלתאר בהרחבה את כתבי-היד של המכילתא ודפוסייה, ואסתפק כאן בדברים אחרים.

¹¹ רבינוביץ, שני קטעים.

¹² אברמסון, עניינות, עמ' ז-ט. עקב פרסומו של המדרש, העיר עליו גם שאול ליברמן, ראה ליברמן, פיסקה חדשה.

¹³ בויארין, מן האור הגנוז.

¹⁴ כהנא, מהדורות המכילתא, עמ' 499-515.

¹⁵ כהנא, אוצר, עמ' 37-49.

את כתבי-היד שבידינו ניתן לחלק לשתי קבוצות עיקריות, הנבדלות זו מזו במסורתן הגיאוגרפית ובאיכות נוסחן. מן הצד האחד מסורת אשכנזית, המיוצגת על-ידי כ"י אוקספורד, ומן הצד האחר מסורת איטלקית, עליה נמנים כ"י מינכן, כ"י וטיקן, וכ"י קזנטזה. מלבדם יש בידינו היום דף אחד מספריית מודינה שבמחוז נונאנטולה, הכתוב כתב ספרי בינוני מן המאה החמש-עשרה בקירוב. לנוסחו זיקה לנוסח מדרש חכמים, ורק לעתים רחוקות קיימים ביניהם חילופי נוסח.¹⁶

קטעי הגניזה שבידינו נחלקים לשתי קבוצות עיקריות. באחת קיימת חלוקה להלכות, לעתים ממוספרות, ובשנייה לא קיימת חלוקה כזו של פרשיות המכילות. חלוקה זו תואמת בקורים כלליים גם את טיבם של קטעי הגניזה. על הקבוצה הראשונה נמנים עותק ג ($2g$)¹⁷ ועותק ט (g), ואופייניות לה לשון חכמים מקורית ומסורת נוסח טובה. לקבוצה זו שייך גם עותק הגניזה העומד ביסודה של עבודה זו (g). על הקבוצה השנייה נמנים עותקים ב, ד-ח, י-יב ($2g$, g , $4g$, $5g$, $6g$, $7g$, $8g$, $10g$, $11g$, $12g$).

המכילתא נדפסה לראשונה בשנת רע"ה (1515), בקושטא. בדפוס זה קיימת חלוקה למסכתות ולפרשות, המושפעת בחלקה מן החלוקה הבבליית לפרשות השבוע. מסורת הנוסח שלו אינה ברורה לחלוטין, והיא נחשבת למסורת צרפתית עם נטיות ספרדיות. הדפוס השני ($2r$) נדפס בשנת ש"ה (1545) על-ידי בומבירגי בוונציה. עזרא ציון מלמד היה הראשון לטעון כי בהתקנת מהדורה זו השתמשו המדפיסים בדפוס קושטא, בתוספת השלמות

¹⁶ ראה גם כהנא, שתי מכילתות, פרק א, סע' 1.2.

¹⁷ דוגמאות לגירסאותיו הטובות הובאו בידי כהנא, מהדורות המכילתא, עמ' 493-498, וכן כהנא, שתי מכילתות, פרק א, סע' 1.3 (2). כינוי העותקים, 'עותק ג', 'עותק ט' וכדומה, מתייחסים לכינויהם באוצר כתבי-היד של מדרשי ההלכה למנחם כהנא.

¹⁸ לתיאור מפורט יותר של כתב-יד זה ראה עוד כהנא, שתי מכילתות, פרק א, סע' 1.3, עותק ג.

ותיקונים שנעשו על-פי כתב-יד אחר.¹⁹ שני דפוסים אלה, שביסודם אינם אלא אחד, הם בעלי חשיבות למסורת הנוסח של המכילתא. שאר דפוסי המכילתא מבוססים על דפוס ונציה.²⁰

ב. עדי נוסח עקיפים

המכילתא צוטטה בכמה חיבורים בשלהי תקופת הגאונים ובתקופת הראשונים. על-פי רוב מדובר בילקוטים מסוגים שונים, אך בתוכם גם פירושים למכילתא ולחיבורים אחרים, וכן במונוגרפיות ובספרי הלכה.²¹ חלק מחיבורים אלה נדרשים למכילתא באופן סדיר, וחלקם רק באופן מזדמן. בעבודתי השתמשתי רק בחלק מעדי הנוסח העקיפים למכילתא. אחדים מהם גנוזים עדיין בכתב-יד, ואחרים דורשים מאמץ רב לאיתור מובאות המכילתא בתוכם. רשימת כתב-היד ודפוסי עדי הנוסח העקיפים הופיעים דרך קבע מובאת בתחילת הרשימה הביבליוגרפית על-פי סדר אותיות הא"ב של סימניהם. ציטוטי מכילתא אחרים המוזכרים במקומות אחרים, כמו חיבורי ופירושי רש"י, לא צוינו כעדי נוסח עקיפים, והם מוזכרים במהלך הדיון בלבר.

¹⁹ מלמד דפוס קושטא, עמ' 498-509 (וראה גם מלמד, ביקורת, עמ' 112). והשווה פינקלשטיין, נוסח המכילתא, עמ' 4 והע' 3, עמ' 13; לאוטרבך, הקדמה, עמ' xxxi-xxx, xxxvi-xxxv. לפניו עסק בשאלה זו רמא"ש, והוא סבר כי שני הדפוסים מבוססים על כתב-יד משובש של המכילתא, ראה רמא"ש, מאיר עין, עמ' xii, וכן קה סע"ב. אחד ההבדלים הבולטים לעין בין שני הדפוסים הוא תוספת סיכום המסכתות, הפרשות וההלכות בסוף הספר, שאיננה בדפוס הראשון. לדעתי, מלמד הפריז בביטול חשיבותו של דפוס ונציה (עמ' 509). כפי שהוא עצמו מעיר, עמ' 503 ואילך, השלמות והגהות מסויימות נעשו על-פי טקסט אחר שהיה בפניו, ואפשר שמדובר בכתב-יד אחר או הגהות על-כתב היד שהיה בפני מדפיסי דפוס קושטא. הקושי העיקרי הוא בהבחנה בין הגהות מכתב-יד לבין תיקונים של המגיהים.

²⁰ וראה מה שכתב כהנא, אוצר, עמ' 38, הע' 4 בנוגע לדפוס ליוורנו. הדברים נכונים גם באשר לפירושים, החל מ'אות אמת', חיבור ההגהות על המכילתא, שהפניותיו מבוססות על דפוס זה. ראה גם זה ינחמנו, הכולל בשער משפטים שנכתבו בשער דפוס ונציה, 'אלפים בת לא יכיל פלפול'. כהנא, ביטראן, עמ' כח, הע' 10, מעלה את הסברה כי דפוס קושטא היה נדיר ביותר. תימוכין להשערה זו הוא מוצא גם בעובדה כי כבר במאה השש-עשרה, רוב פרשני המכילתא מבססים את פירושיהם על דפוס ונציה דווקא. אף שההשערה עצמה עשויה להיות נכונה, נראה לי כי את השימוש בדפוס ונציה דווקא יש להסביר גם בעובדה שדפוס זה נחשב לאמין יותר, בגין ההשמטות והשינויים הרבים שחלו בדפוס הראשון. הצהרת המדפיסים בראשו המציגה אותו כדפוס שהוגה, הגבירה כנראה רושם זה, שהתבסס גם על לימודם העצמי של הפרשנים. לדוגמא, ר' מאיר בנבנישתי הכיר את שני הדפוסים והוא מצהיר כי למד גם בדפוס קושטא, אך את חיבורו 'אות אמת' הוא משתית על דפוס ונציה דווקא בשל נוחות ההפניה, ראה שם, ג ע"א.

²¹ על ההבחנה בין עדי נוסח ישירים לעדי נוסח עקיפים ועל השלכותיה של הבחנה זו על השימוש בהם במהדורה מדעית באופן כללי ראה ריינולדס ווילסון, עמ' 197-198. בנוגע למכילתא ראה כהנא, שתי מכילות, פרק א, הע' 15-14.

[ג] תולדות מחקר עותק הגניזה

המחקרים שנעשו עד היום על ארבעה קטעי גניזה של המכילתא דר' ישמעאל, הכוללים דפים אחדים, עמדו על כמה מתכונותיהם החשובות. ואולם, החוקרים לא הבחינו בקשר שבין הדפים השונים, ונמנעה מהם היכולת להעריך נכונה את העובדות. כמו כן, הדפים נבדקו מנקודת מבט אחת, כגון טיבם הלשוני או תוכן דרשותיהם, והם חסרים הערכה כוללת של הצדדים השונים.

התקדמות משמעותית הושגה עם קיטלוג קטעי הגניזה של המכילתא דר' ישמעאל - לצד קטלוגם של כתבי-היד, קטעי הגניזה, והדפוסים הראשונים של כל מדרשי ההלכה - בידי מנחם כהנא.²² כהנא ניסה לשחזר את העותקים שמהם נתפרדו הדפים. כאן הסתבר לראשונה כי דפי הגניזה הבודדים שבהם עסקו החוקרים עד כה, בנוסף לדפים אחרים, שייכים במקורם לעותק אחד, שנתפזר בין כמה ספריות בעולם. להלן פירוט הדפים:²³

אוקספורד MS Heb C 18.9-10
שני דפים, עמ' 3/3~19/4, 4/24~11/21.

קיימברידג' T-S AS 78.308
שריד מדרג, עמ' 9/70~17-69, 6/71~19/70.

קיימברידג' T-S C 4.5
שני דפים, עמ' 13/77~2/80, 3/101~12/103.

קיימברידג' T-S C 4.8
שני דפים, עמ' 5/85~10/82, 10/95~11/98.

קיימברידג' T-S C 4.2
שני דפים, עמ' 14/88~17/87, 13-1/89, 5/90~5/91, 15-1/92.

פטרבורג, אנטונין 215
שני דפים, עמ' 5/109~4/106, 7/128~17/130.

לונדון BL Or. 5559 A.18-19
שני דפים, עמ' 1/113~5/109, 12/125~6/128.

²² לתיאורם המפורט ראה כהנא, ארצר.

²³ על-פי כהנא, ארצר, עמ' 41-43, ושם פרטים נוספים על הדפים המסויימים. בחלק מן המקרים לא ניתן לקבוע בוודאות את היקפו של הטקסט בדרג, מחמת קשיים שונים בקריאת הכתוב, וגבולות הדרג משוערים בלבד. להלן אשתמש בסימן הנהוג ב'ארצר', ~, לציון דף שאינו שלם, ושהנתונים על פתיחתו או סיומו אינם משקפים את הדרג המקורי. תיאורו של העותק ראה להלן פרק א.

אוקספורד MS. Heb. D 62.81-82
שני דפים, עמ' 6/156-2/155, 9/158-16/156, 10/173-4/174, 14/173-16/174.

אוקספורד MS Heb. D 22.5-6
שני דפים רצופים, עמ' 17/167-2/162.

פילאדלפיה, דרופסי Halper 80
דף אחד, עמ' 1/170-18/167.

קיימברידג' T-S C 4.4
שני דפים, עמ' 12/179-1/177, 11/198-14/195.

פטרבורג, אנטונין 957
שני דפים, עמ' 13/204-15/201, 17/219-4/217.

קיימברידג' T-S NS 258.185
דף אחד, עמ' 15/244-9/242.

קיימברידג' T-S C 4.7
דף אחד, עמ' 5/266-17/263.

אוקספורד MS Heb. E 77.55-56
שני דפים, עמ' 10/274-3/272, 4/268-5/266.

אוקספורד MS Heb. D 47.63-64
שני דפים רצופים, עמ' 3/272-4/268.

קיימברידג' Or. 1080 C 6.11
שני דפים, עמ' 8/307-3/304, 19/281-15/279.

פטרבורג, אנטונין 239
שנים-עשר דפים רצופים, עמ' 9/242-9/307.

[ד] מטרת העבודה הנוכחית

כיום, כאשר ברור כי כל ארבעת קטעי הגניזה שנדונו במחקר שייכים למעשה לעותק אחד, יש מקום לבדיקה חוזרת של דפים אלה ודפים אחרים מתוכו. עבודה זו נענית לאתגר זה, והיא מנסה למדוד את ערכו הסגולי של העותק על-פי איכות גירסאותיו לכל אורכו ובאופן שיטתי.

בחינת שרידיו עשויה לקדם את המחקר בשני תחומים עיקריים. תחום אחד נוגע לגלגולי המסירה של המכילתא, גם מבחינה גיאוגרפית. נושא זה נזקק לבירור מקיף תוך שימוש בכל הקטעים המזרחיים שבידינו, ואני יכולתי לגעת רק באפס קצהו. לבירור כזה נודעת חשיבות עצומה על רקע העובדה כי להוציא כמה קטעי גניזה נוספים, כל שאר עדי הנוסח של המכילתא מתעדים את המסורת המערבית, היינו זו האשכנזית, הצרפתית, האיטלקית, הביזנטית והספרדית. מטרתה העיקרית של העבודה היא בתחום השני, בדיקת תרומתו של העותק לשחזור הנוסח המקורי והערכת אופן השימוש בעותק בהדרתה של המכילתא מחדש.

הגדרת מטרת העבודה הכתיבה גם את אופיה ההשוואתי. את העותק שבידי השויתי דרך קבע לשאר עדי הנוסח של המכילתא דר' ישמעאל, הישירים והעקיפים, כשאני מנסה לדלות ממנו את המיוחד אותו על פני כל השאר. לא התעכתי במקומות בהם לא ניכר הבדל משמעותי בינו לבין עדי הנוסח האחרים. הדברים אמורים בעיקר בנוגע לעדים הישירים ופחות בנוגע לעדים העקיפים, החשודים עלינו בעיבוד ובשינוי המקור.

פרק א

תיאור כתב-היד

עותק הגניזה, המכונה להלן ג סתם, הוא השריד הגדול ביותר שיש בידינו מן הגניזה. סך כל הדפים שבידינו ארבעים ושניים, שנשתמרו בשמונה-עשר קטעים, והם מקיפים כשליש מן המכילתא. איתרע מזלנו ולא כל הדפים שרדו בשלמותם, כך שלמעשה הם מכילים פחות משליש הטקסט. הוא כתוב כתב מזרחי מרובע. עמוד אחד מתוכו נכתב על-ידי סופר אחר מזה שכתב את כל כתב-היד.²⁴ ראשו וסופו של כתב-היד חסר, ואין בידינו קולופון. זמנו ומקומו של כתב-היד אינם מצויינים אפוא במפורש.²⁵

[א] תכונות קודיקולוגיות ומבנה הקונטרסים

כתב-היד לא שרד בשלמותו, ולפיכך בכוחנו לדלות פרטים קודיקולוגיים מעטים מן הדפים שנותרו. רק את הקטעים השמורים בספריית קיימברידג' הזדמנתי לבדוק בעצמי, ודווקא הם המקוטעים והירודים ביותר בטיבם מבין אוספי העותק שבספריות השונות. בדפי קיימברידג' לא ראיתי פרטים העשויים לגלות משהו על דרך עיבוד העור, צדדיו (צר בשר וצר שער), שיטת הקשירה של הקונטרסים ודרך הכריכה.

דפי העותק אינם אחידים בגודלם, והם נעים בין 17.8 עד 23 ס"מ באורך, ובין 16 עד 20 ס"מ ברוחבם.²⁶ גם צורת הדפים אינם זהה, ולעתים הסופר השתמש ביריעות עור שפינתן חתוכה באלכסון. משום כך, הרווח מן השוליים אינו אחיד. זאת ועוד, ואף חשוב מכך, מספר השורות אינו זהה בכל העמודים, אף לא רוחבן. על-פי הצילומים שבידי הטקסט אינו כתוב בשורות ישרות, והסופר אינו מקפיד לסיים את השורות ממש באותו קו. סביר אפוא כי בכתב-היד לא סומנו קווים אופקיים לציון השורות, ואף לא קווים אנכיים לציון סופי השורות.

²⁴ למעשה, לא כל העמוד, אלא רובו, אוקספורד MS Heb. D 22.5v, עמ' 6/162-6/163. על פרט זה הצביע מרדכי גלצר. מלבד כתיבת-היד השונה, ישנם גם הבדלים קלים בדרכי הכתיב, כמו הסימון הגרפי מעל אותיות שם ה', ראה להלן [ב] צורת כתיבת שם הוויה.

²⁵ ראה הערכותיהם של רבינוביץ, שני קטעים, עמ' 2, וכהנא, אוצר, עמ' 41, כי זהו כתב-יד מן המאה האחת עשרה.

²⁶ ראה כהנא, אוצר, עמ' 42.

מגופו של העותק לא הגיע לידינו קונטרס שלם. חלק משרידי העותק הגיע לידינו בקטעים של שני דפים כפולים (=גליון),²⁷ וחלקם בדפים בודדים. על-סמך שרידים אלה אני משערת שהעותק כלל 13-14 קונטרסים. שנים-עשר הראשונים כללו 5 גליונות כל אחד, ואילו סוף המכילתא נכתב על קונטרס אחד ארוך או שניים קצרים יותר.²⁸ נסיונות שחזור בנסיבות של העדר נתונים קשים תמיד, והם קשים שבעתיים בעותק שלנו. לעיל ציינתי כי מספר השורות בכל עמוד ורוחב השורה משתנה מעמוד לעמוד. מעובדה זו משתמע שהיקף הטקסט הכתוב אינה זהה בכל העמודים, וההבדלים עשויים להגיע לפי שניים. לפיכך, אף שאת היקף הדפים בכל קונטרס חישבתי על-פי דפוס ונציה, שבו מספר שורות אחיד בכל עמוד, ברור כי אומדן זה אינו מדויק כלל. להלן אציג דגם כללי של מבנה הקונטרסים, שאין בו אלא משום אילוסטרציה למצב השתמרותו של העותק.

מספר הקונטרס	היקף משוער	גליון	שרידים דף	היקף
א	ב א/1 - ד ד/10		2 9	ב ב/28 ~ - ב ג/17 ד ד/9 ~ - ד ג/9
ב	ד ד/10 - ז א/10			
ג	ז א/10 - ט ד/14		8	ט א/20 ~ - ט א/53
ד	ט ד/14 - יב ג/37	1	1	ט ד/14 - י א/17
		3	3	י ב/24 - י ג/31
		5	5	י ד/48 ~ - יא א/41
		5	6	יא ב/3 ~ - יא ב/52
		3	8	יא ד/13 ~ - יב א/20
		1	10	יב ב/11 - יב ג/37

²⁷ להלן אשתמש במונח 'גליון' לציון דפים כפולים, היינו שני דפים הכתובים על יריעת עור אחת.

²⁸ מסופו של הספר הגיע לידינו קטע ארוך, מאוסף אנטונין 239 שבפטרבורג, הכולל 12 דפים. מן הצילומים שבידי לא ניתן לדעת אם דפים אלה נפרדים או מחוברים ביניהם לששה גליונות. נסיתי לברר שאלה זו גם באמצעות הצילומים שבמכון לתצלומי כתבי-יד שעל-יד האוניברסיטה העברית. במכון ארבעה צילומים, האחד הוא העתק צילום (פוטוסטט), והשלושה האחרים בסרטי צילום מוקטנים. בצילומים שסימנתי פ' 2365 וס' 31239 הדפים צולמו בנפרד. בצילומים שסימניהם ס' 20149 וס' 68545 הדפים צולמו על-פי מיפתח המעין-קונטרס ולא לגליונותיהם. ממילא לא ניתן לשחזר על-פי קטע רצוף זה את הקונטרס שביסודם. הדף האחרון מקטע זה מסתיים לפני סוף המכילתא, ולהשלמתה חסרים לנו כשני דפים. אפשר אפוא, שבסוף המכילתא נזקק הסופר לקונטרס אחד ארוך, בן 7 גליונות (שמתוכם שרדו בידינו 12 דפים), או שסבר בטעות כי קונטרס בן 6 גליונות יספיק (ומלבד 12 הדפים שבידינו היה גליון אחד נוסף), ושמא אף הקונטרס השלושה-עשר היה בן 5 גליונות, וארבעה דפים השלימו את המכילתא. קיימת כמובן אפשרות נוספת, שכתב היד כלל חיבורים נוספים מלבד המכילתא, וסופה של המכילתא לא היה סופו של כתב-היד.

יג א/13 - יג ב/34	2	2	יב ג/37 - יו א/25	ה
יג ב/34 - יג ד/11	3	3		
טו א/47~ - טו ג/2	8	3		
טו ג/2 - טו ד/4~	9	2		
			יו א/25 - יח א/25	ו
יח ב/34 - יח ג/52~	2	2	יח א/25 - כ ד/12	ז
יט א/27 - יט ב/39	5	5		
יט ב/39 - יט ג/47	6	5		
יט ג/47~ - יט ד/51	7			
כ א/47 - כ ג/11~	9	2		
כ ד/12 - כא א/8	1	1	כ ד/11 - כג א/25	ח
כב ד/16 - כג א/25	10	1		
כג ב/40 - כג ג/48	2	2	כג א/25 - כה ג/10	ט
כה א/17 - כה ב/18	9	2		
כז ד/13~ - כח א/9~	7		כה ג/10 - כט א/5	י
כט ד/22 - ל א/20	4		כט א/5 - לא ב/29	יא
ל א/20 - ל ב/14	5			
ל ב/14 - ל ג/1	6			
ל ג/1 - ל ג/43	7			
ל ג/43 - ל ד/32	8			
לא ב/29 - לא ג/22	1	1	לא ב/29 - לג ד/36	יב
לג ג/35 - לג ד/36	10	1		
לג ד/37 - לד א/50	1		לג ד/36 - לו ב/47	יג
לד א/50 - לד ג/10	2			
לד ג/10 - לד ד/3	3			
לד ד/3 - לד ד/46	4			
לד ד/46 - לה א/49	5			
לה א/49 - לה ב/44	6			
לה ב/44 - לה ג/43	7			
לה ג/43 - לה ד/45	8			
לה ד/45 - לו א/42	9			
לו א/42 - לו ב/47	10			
לו ב/47 - לו ג/49 (?)11				
לו ג/49 - לו א/21 (?)12				

יד לו א/21 - לז ד

כאמור לעיל, שחזור זה משוער ביותר, וממצאים חדשים עשויים לסתור אותו בנקל. יחד עם זאת מעניין לציין כי קונטרסים בני 5 גליונות מאפיינים את כתבי-היד המזרחיים, שנכתבו בא"י, מצרים, תימן, סוריה ובבל.²⁹

[ב] דרכי כתיבתו של הסופר

הרושם המתקבל מקריאה רצופה של כתב-היד הוא שהסופר לא היה תלמיד חכם והוא מקפיד להעתיק את שלפניו, על השיבושים בטופס שלפניו ותוך הקפדה על הפרטים שהוא מוצא.

צורת האותיות

ההבחנה בין י-ו-ז-ן קשה ביותר, ולא פעם היא תלויה הקשר. דמיון רב קיים גם בין ה-ת, ד-ר, ולעתים גם ב-כ. האותיות א-ל נכתבות במחובר, ובמקום פ"א סופית הסופר משתמש בפ"א רגילה. הרווח בין האותיות אינו אחיד, וכך מלה אחת עשויה להראות כמחולקת להתחלק לשתי מלים, ולהיפך, שתי מלים מצטרפות בקריאה לאחת.

מילוי שורות

הסופר אינו מקפיד על שורות ישרות ממש. רק לעתים נדירות מצינו סימן גרפי מעין 0 למילוי השורה. לעתים מופיעה צורת 0 בתחילת שורה, ונראה שאז מעתיק הסופר את שלפניו. כאשר המקום אינו מספיק לו להשלמת המלה, היא מציין מעליה גרש, ומתחיל אותה מחדש בשורה שאחריה. במקומות אחדים הסופר תולה את אותיות המלה שבסוף השורה מעליה.

²⁹ קונטרסים בני חמישה דפים אינם מאפיינים כתבי יד מפרס ובוכרה. ראה בית-אריה, תכונות קודיקולוגיות, עמ' 440. רק כתבי-יד בודדים מן המזרח נמצאו בני ששה גליונות בקונטרס. קונטרס כזה מאפיין באופן מובהק את כתבי-היד מביזנץ, וכן מספרד ומצפון-אפריקה החל מן המאה השלוש-עשרה.

תיקון

פעמים בודדות הסופר מתקן את עצמו תוך כדי כתיבת מלה, וכותב על האותיות הכתובות מכבר - מבלי לגרדן - את האותיות החדשות. במקומות רבים הוא מוסיף אות, על-פי רוב יר"ד,³⁰ מעל השורה. הדבר נפוץ כל-כך עד שאין לדעת אם מדובר בתיקון או בשיגרת כתיבה. כתיבה מעל השורה רגילה בגם במלים, אם כתוספת הטקסט שנשכח ואם כדרך לניצול מירב המקום, בעיקר בסופי שורות. רק במקומות בודדים ישנם סימני הגהה מעורניים של הסופר, כמו ניקוד האות או המלה שיש למחוק.³¹

הוספת השמטות

פעם אחת מצאנו השלמה של משפט שלם שנשמט מחמת הדומיות.³² ההשלמה נכתבה במאונך, בשוליים הימניים של העמוד. בגוף הטקסט לא נמצא סימן המרמז למקום ההשלמה.

קיצורי מלים

את הקיצורים נוהג הסופר לציין באמצעות גרש או נקודה מעל אותיות סוף המלה, לאו דווקא מעל האות האחרונה.³³ בצילומי הקטעים לא תמיד ניתן להבחין בבירור בגרש המציין קיצור, ונראה כי לפעמים הסופר קיצר אף ללא סימן גרפי כלשהו.³⁴ ג אינו משתמש בראשי תיבות של ביטויים ומונחים, כמו ד"א (=דבר אחר), ת"ל (=תלמוד לומר), וכדומה. את אלה מקצר הסופר כמו את שאר המלים: דב' אה', תל' לו'. בראשי תיבות מופיע הכינוי 'הקב"ה' לגווניו בלבד.³⁵ בג מופיעים תדיר הקיצורים הבאים: נא', נאמ', הדב', וגו', אומ', מנ', ר',³⁶

³⁰ נפוץ מאד בכתיב המלה 'א'י'ן, אך גם במלים אחרות, ראה לדוגמא עמ' 9/173: עשיר'י'ת.

³¹ המלה 'מיצור' (עמ' 13/109) נוקדה כולה, המלה 'הוא' (עמ' 17/166) הוגהה כולה, הוא' של 'נופלין' (עמ' 6/319) הוגהה באמצעות נקודה מעליה ונקודה מתחתיה.

³² ברף קיימברידג' T-S Or 1080 c. 6.11. את ההשלמה יש להוסיף בעמ' 2/281.

³³ נוהג זה קיים גם בכ"י וטיקן 66 לספרא. ראה וייסברג, עמ' 148.

³⁴ נוהג זה תועד גם בקטעי גניזה אחרים למכילתא. ראה כהנא, שתי מכילתות, פרק א, סע' 1.3, הע' 34.

³⁵ מצב זה קיים גם בכ"י וטיקן 66 לספרא, ראה וייסברג, עמ' 148.

³⁶ אבל לפעמים 'רבי' מלא.

הכת'³⁷ ועוד. מלבדן ניתן למצוא בג גם קיצורים איזוריים, היינו קיצורי מלים המופיעות בסביבה אחת פעמים רבות, אך בהופעתן בהקשר אחר, שבו אינן נפוצות, הן נכתבות במלואן, וכן מלים של פסוק מוכר.³⁸ הביטוי 'קול וחומר' מופיע בסימני קיצור גם כאשר המלים כתובות במלואן.

ניקוד

ג אינו מנוקד באופן סדיר, אך לעתים נדירות ניתן למצוא בו מלים מנוקדות באופן חלקי.³⁹ ככלל הסופר אינו מבחין בין סגול לצירה ובין פתח לקמץ, ופעמים רבות הוא משתמש בצירה במקום שבו הוא מבקש לציין תנועת e, ובקמץ הוא משתמש לציין תנועת a.

הניקוד בכתב-היד שלנו נעשה על-ידי הסופר עצמו, ולפיכך אין ללמוד מכך שמסורת קריאה בידו, אלא שזוהי מסורת כתב-היד שלפניו. יש להדגיש רברים אלה במיוחד על רקע העובדה שבכמה מקומות הניקוד מוזר ואינו תואם את הקריאה המקובלת. יש והניקוד נכתב שלא במקומו, אלא הוא מקדים את האותיות או מפגר אחריהן.⁴⁰ במקרים בודדים מצאנו בו שרידים לניקוד בבלי עליון.⁴¹ סוגיית הניקוד, בעיקר הניקוד הבלתי-צפוי, זוקקת חקירה לשונית נפרדת, בכדי לברר עם משתקפת בג מסורת הגייה שונה או שמא הדברים אינם חורגים מטעויות ושיבושים גרידא.

סימני פיסוק

החלוקה העיקרית בכתב-היד היא בין הלכה להלכה, וזו נעשית באמצעות נקודותיים ומספר ההלכה הבאה באותיות אל"ף-בי"ת. מלבד סימני הפרדה אלה, קיימים בכתב-היד גם סימני הפרדה בתוך המשפטים, באמצעות נקודות.

³⁷ אבל לרוב 'הכתוב'.

³⁸ על קיצורי פסוקים ראה להלן פרק ה, [ד] מובאות ארוכות יותר של פסוקים.

³⁹ נוותיו (קמץ מתחת לתי"ו, עמ' 10/127), רודך (צירה מתחת לדל"ת האחרונה, עמ' 12/127), עמהן (צירה מתחת לה"א, עמ' 4/128), מוצ' (צירה מתחת לצד"י, עמ' 15/178), יומר (פתח מתחת למ"ם, עמ' 13/196, פעמיים), שמונין (צירה מתחת לשי"ן, עמ' 1/203), היעדתי (צירה מתחת לה"א, עמ' 17/217), ועוד.

⁴⁰ ראה לדוגמא עמ' 8/198, 'יראין', בצירה מתחת לאל"ף, וכן עמ' 7/266, צירה מתחת ליו"ד של 'יכינו'.

⁴¹ ראה לדוגמא עמ' 'נוותיו' (עמ' 7/127), 'פנים' (עמ' 12,10/162), 'אפוי' (עמ' 12/168), כולם זויות הסימן ישרה (מעין קמץ הפוך), ללא נטייה ימינה לציין קמץ, או שמאלה לציין פתח.

ההפסק עשוי להיות במעמד של נקודה, פסיק, וכדומה ללא הבדל. לניקוד זה אין תפקיד דרשני, אלא לנוחות הקורא.⁴² ואולם, במקומות רבים מצאנו נקודה או נקודותיים שאינם במקומם, והם עשויים להפריד אף בין שתי מלים שבאותו פסוקית.⁴³

רווחים

לעתים נדירות מופיעים רווחים בכתב-היד, תופעה שלא מצאתי לה הסבר, ונראה שאינה קשורה לדילוג על מלים קשות.

צורת כתיבת שם הוויה

שם ה' מצויין באמצעות שנים או שלשה יו"דים, עם גרש על כל יו"ד, וזהו סימן מקובל בכתב-יד קדומים.⁴⁴ בעמוד הכתוב ביד-אחר (עמ' 6/162-6/163) מציינים את שם הוויה באמצעות שלש נקודות, מעין סגול הפוך, מעל שתי אותיות היו"ד. השמות המבוססים על 'קדש' מופיעים בכתבים שונים: הק', הקוד', הקודש, הקוד' ברה"ו, הקבה"ו, הקב"ר, ועוד.

שיכול אותיות

לסופר שיכולי אותיות רבים ביותר,⁴⁵ אף בציטוטי מקרא. מאחר שחילופי מקום מתרחשים גם בין עיצורים, ולא

⁴² ראה כהנא, אקדמות, עמ' 6, על הפיסוק הלא-אחיד של שני סופרי כ"י רומי בספרי במדבר והמסקנות המתבקשות מעובדה זו. על העדר סימני פיסוק בעברית הקלאסית ראה מירסקי, הפיסוק של הסגנון העברי, עמ' ז-י: 'אבל מעלתה של הלשון העברית, שכל צורכי הדיבור האלה: ההפסק של המשפט, והבנת דברים במאמר מוסגר, ומסירת דברי אדם - הלשון העברית עושה אותם בכוחה שלה, ואין הקורא צריך להוראות חיצוניות כיצד יקרא, אלא הדברים עצמם מוכיחים על טבעם'.

⁴³ על תופעה דומה בדפוס, שגורמיה אחרים כנראה, העיר ר' מאיר איש-שלום בהקדמתו לספרי, סוף פרק ה.

⁴⁴ ראה רבינוביץ, עמ' 3.

⁴⁵ לדוגמא: עיני (=ענין, עמ' 9/22), מתנכים (=מתניכם, עמ' 10/22), לפנכים (לפניכם, עמ' 2/23), שהתיחיל (עמ' 19/23), לאצת (=לצאת, עמ' 1/84), ליהות (=להיות, עמ' 8/88), ושתוקין (=ושותקין, עמ' 10/96), נותנים (=נתונים, עמ' 2/97), לואיביו (עמ' 9/110), עלהין (עמ' 18/111), קירת (=קריית, עמ' 9/127), אילנו (=אלינו, עמ' 15/127), מאצתי (=מצאתי, עמ' 6/128), באזנהים (עמ' 14/129), ראפיך (=רפאך, עמ' 10/157), מעסן (=מסען, עמ' 10/165), שיאן (עמ' 15/167), שבעולם (=שבעולם, עמ' 13/168), הארשון (עמ' 15/172), כיאלו (=כאילו, עמ' 18/196), והאבתה (=ואהבתה, עמ' 13/197), שנהים (עמ' 22,17/201), אחירן (=אחרין, עמ' 3/270), שנתונים (=שנותנים, עמ' 14/270), ופורט (=ופורט, עמ' 10/271), יאצת (=יצאת, עמ' 3/272), שנפטר (=שנטרפה, עמ' 3/272).

רק במיקומם של אהו"י ועי"ן, נראה שבמקרים כאלה השיכול אינו משקף מסורת קריאה אחרת, אלא שיבוש, אך גם כאן דרושה חקירה נפרדת ויסודית.

סימנים

מלבד הסימנים בסיכומי פרשות ומסכתות,⁴⁶ סימנים מנמוטכניים שתפקידם לסייע ללומדים אינם קיימים ב.ס.⁴⁷

9/305. מלוהיו (=מלויהו, עמ' 14/315), וחילופהין (=עמ' 8/323), אחירם (=אחריים, עמ' 5/332), שבותתי (עמ' 3/340), ועוד.

⁴⁶ ראה להלן פרק ב.

⁴⁷ למעשה, במכילתא לא נשתמר סימן מעין זה אלא פעם אחת בלבד בסדר, עמ' 6/130: 'זי"ן בכר"ח קנא"ה בחצ"י סימ"ן יוצ"א ועומ"ד', סימנים הרומזים לששת ההברלים בין הקב"ה לבין מלך בשר ודם. על סימני הלומדים בכלל ראה אפשטיין, מלה"ת, עמ' 1005.

חלוקתה הפנימית של המכילתא, כמו זו של הספרא, מבוססת על חלוקה נרשאת של המקרא לתשע מסכתות.⁴⁸ החלוקה השנייה במכילתא היא חלוקת המסכתות לפרשות קטנות יותר.⁴⁹ ג שומר בקפדנות על חלוקה זו, ומציין בראש כל פרשה את מספרה, למעט בראשי מסכתות.⁵⁰

תרומתו החשובה ביותר של ג באה לידי ביטוי בשימור החלוקה השלישית במכילתא, חלוקת כל פרשה להלכות.⁵¹ חלוקה זו נשתמרה בקטעי הגניזה הטובים, והיא זהה בהם. רק זכר ממנה נותר בקולופונים של כתבי-היד ובסיכומי המסכתות שבהם.⁵² לאור בדיקת גירסאותיו של ג והשוואתן לשאר עדי הנוסח ניתן לאשש את הטענה כי שימור החלוקה המקורית של מדרשי ההלכה תואמת גירסאות טובות מבחינה תוכנית ולשונית.⁵³ אף בקטעי

⁴⁸ לנושא זה הקדיש לאוטרבך מאמר ארוך ויסודי, ובו אסף את כל הנתונים שיש בידינו בתחום אורכה של המכילתא, גבולותיה וחלוקתה הפנימית, ראה לאוטרבך, חלוקת המכילתא. אף שלא עמדו בפניו כל קטעי הגניזה הידועים לנו היום, ואף שלא הכיר את הקשר בין הקטעים המרכיבים את ג, הציב לאוטרבך את הדגם הכללי לחלוקה המקורית. נושא זה הוזכר בקצרה גם על-ידי אפשטיין, מבראות לספרות התנאים, עמ' 548. לאוטרבך העניק חשיבות כה רבה לסידור זה של המכילתא, עד שסבר כי שמה של המכילתא ניתן לה כביטוי לתכונותיה אלה, ראה שם, עמ' 427, וכן לאוטרבך, שם המכילתא, ובעיקר עמ' 190-194, וראה גם שטארק ושטמברגר, עמ' 275, המקשרים את הוראותיה של המלה מכילתא להוראותיה של המלה היוונית קאנון (והשווה אפשטיין, מבראות, עמ' 545-546). על חלוקת הספרא לדיבורים או מגילות נושאות ראה אפשטיין, מבראות, עמ' 700. רגליים לדבר שגם הספרי במדבר חולק בעבר חלוקה עניינית, ראה כהנא, אקדמות, עמ' 125, לאוטרבך, שם, עמ' 456-458. להלן אמנע אפוא מלהתייחס לכל הנתונים העולים מג, אלא לתרומתו לעניין בלבד.

⁴⁹ חלוקה כזו נשתמרה גם במכילתא לדברים, ראה אפשטיין, ממכילתא לפרשת ראה, עמ' סד: 'פרש' כ"ג.

⁵⁰ פסחא ז, עמ' 10/22, ויהי ב, עמ' 1/83 (כך גם באב, אבל בד זוהי פרשה א, והחל מרמא"ש ואילך הפרשה הקודמת לה מכונה 'פתיחתא'), ויהי ג, עמ' 1/93 (בד זוהי פרשה ב), ויהי ד, עמ' 1/97 (בד פרשה ג), ויהי ז, עמ' 1/110 (בד פרשה ו), שירה ג, עמ' 1/126, שירה ד, עמ' 3/129, ויסע ד, עמ' 9/163 (ד' פרשה ג, וכך גם בשאר הדפוסים, להוציא ד' ודפוס אמסטרדם), ויסע ה, עמ' 6/167 (בדפוסים מאוחרים פרשה ד), ויסע ו, עמ' 17/169 (בדפוסים מאוחרים פרשה ה), עמלק ד (בד פרשה ב של פרשת יתרו), בחודש ה, עמ' 6/219, נזיקין ה, עמ' 1/265, נזיקין ו, עמ' 5/269, נזיקין ז, עמ' 8/271, נזיקין י, עמ' 10/280, נזיקין יז, עמ' 9/307, נשתמר רק הציון 'פרשה', נזיקין יח, עמ' 3/311, כספא ב, עמ' 9/320 (בד נזיקין כ), כספא ג, עמ' 11/326 (המשך פרשה כ בד), כספא ה, עמ' 5/335 (בד המשך פרשה כ).

⁵¹ חלוקה להלכות נשתמרה גם במכילתא לדברים. ראה אפשטיין, ממכילתא לפרשת ראה, עמ' סד-עא. דומה לה החלוקה לברייתות בספרי במדבר, חלוקה שלא נשתמרה בעדי הנוסח של הספרי, אך היא משתקפת היטב בסיכומי הספרים, ראה אפשטיין, מבראות לספרות התנאים, עמ' 621, כהנא, אקדמות, עמ' 122-123.

⁵² כהנא, שתי מכילתות, פרק א, הע' 85, שיער כי סימוני ההלכות שובשו לעתים בשאר עדי הנוסח וחררו לתוך הטקסט. תופעה זו הודגמה על-ידי בהלכה י"ד שבויסע ה, עמ' 6/169, שם חלק מעדי הנוסח גרסו 'ד"א' כקידומת לדרשה. למעשה, תופעה דומה אירעה פעם אחת גם בג. בעמ' 2/266 גרס ג 'ז' אומר, במקום 'ד' אומר, והר"י ש נשמטה מחמת דמיון לזי"ן המציינת את מספר ההלכה.

⁵³ ראה כהנא, מהדורות המכילתא, עמ' 492.

הגניזה של המכילתא נמצא מיתאם כזה. הקטעים שבהם נשתמרה החלוקה להלכות משמרים מסורת נוסח מזרחית, קרובה מאוד לזו של ג, בעוד נוסח קטעי הגניזה שבהם חסרה חלוקה זו תואמת למעשה את נוסח העדים המערביים.

את מספר ההלכה מקפיד ג לציין בראש כל הלכה, להוציא ההלכה הראשונה, הצמודה לכותרת הפרשה. על-פי רוב הוא מציין בראש הפרשה את מספר ההלכות שהיא כוללת,⁵⁴ אך במסכת פסחא, בשתי הפרשות שהשתמרו בידינו, הוא מסכם את מספר ההלכות בסוף הפרשה.⁵⁵ החלוקה להלכות אינה תואמת לחלוטין את ההבחנה בין הדרשות, וחלקים של דרשה אחת מופצים לעתים בין כמה הלכות.⁵⁶

החלוקה להלכות נשתמרה בג גם בנוסחאות סיום בסופן של מסכתות. הנוסחה הראשונה מזרמנת במעבר בין מסכת עמלק למסכת בחדרש:

חסלת מסכתה דעמלק ואית בה דרש"ת ד' וסימנהו"ן עמלק כתב ליתר"ו למח"ר סיי"ך הלכות קס"ט.⁵⁷

בפעם השנייה נוסחת הסיכום מופיעה באמצע משפט, בהלכה השישית של מסכת כספא, פרשה א:

לא תהיה לו כנשה, לעני שעמך חסלת מסכת נזיקין ואי"ת בה פרשת י"ח וסימנהו דין דרבננה יובן מזה לאבוי וידין עבדה דנצי עימה דחית ירקה נגיפה דפלש חקלה כספא וחמרה בתולתה וגיורה אית בה הילכתה תל"א אם כסף תלוה את עמי וגו'. תהיה לו כנשה⁵⁸...

⁵⁴ ויהי ב, לו הלכות; ויהי ג, לא הלכות; ויהי ד, כו הלכות; ויהי ז, כ"ט הלכות; שירה ג, כא הלכות; שירה ד (חסר בדף); ויסע ד, כב הלכות; ויסע ה, יז הלכות; ויסע ו, כג הלכות; עמלק ד, לו הלכות; נזיקין ה, לב הלכות; נזיקין ו, כ הלכות; נזיקין ז, כו הלכות; נזיקין י, לג הלכות; נזיקין יח, כד הלכות; כספא ב, לו הלכות; כספא ג, לה הלכות; כספא ה, מ הלכות; שבתא א, לא הלכות. הנוסחה ארמית: 'הלכתה לו' לדוגמא, או 'הלכן לו'.

⁵⁵ כך בסוף פרשה א, כד הלכות, וכך גם בסוף פרשה ו, אף שם כד הלכות. בשני המקרים מופיע סיכום ההלכות לפני ציון מספרה של הפרשה העוקבת. לגבי המשנה סבור אפשטיין כי בתחילה ציינו הסופרים רווח קטן בין משנה למשנה. בשלב השני השפיעו סיכומי ההלכות שבסוף, והסופרים החלו להקדים לכל הלכה את מספרה. ראה אפשטיין, מלה"ת, עמ' 1005.

⁵⁶ תופעה דומה מתועדת גם במשנה. על-אף שחלוקה זו קדומה, ומצויה כבר לפני שני התלמודים, בין עדי הנוסח השונים של המשנה ישנם לעתים חילופים במיקומה של ההבחנה בין המשניות, ראה אפשטיין, מלה"מ, עמ' 1001-1002. תופעה זו נבדלת כמובן מהוספה מאוחרת של ציוני הלכות משובשים בחלק מספרות חז"ל. בנוגע לירושלמי ראה אפשטיין, מלה"ת, עמ' 943-944.

⁵⁷ על פירוש המלה סך והוראתה ראה גם ז' בן-חיים, 'הסך והסכום', לשוננו יג (תש"ד-תש"ה), עמ' 227-235.

⁵⁸ המשפט המופיע בסוף, 'אם כסף תלוה את עמי וגו' נראה כהפניה למקום שבו צריך היה להשתלב, ואולי מדובר בהערה שחזרה מן הגליון אל הפנים. אם אין מדובר כאן בשיבוש מקרי של הסופר שלנו, אפשר כי ג משקף כאן שלב מעבר בהופעתן של נוסחאות הסיכום, מהערות שוליים לחלק מן הטקסט. בג שררה נוסחה נוספת, בסוף מסכת כספא, והיא קצרה ביותר. הסופר הקדים כותרת לפרשת קדמיא דשבתא, ואף ציין שיש בה 'הלכן לא', ואחר-כך מופיע הסיכום הבא: 'חסלת מסכת אם כסף, אית בה פרשה ה'.

השוואת הנוסחאות בג לנוסחאות דומות בשאר עדי הנוסח⁵⁹ מלמדת כי מדובר בסיכום קדום, החורג ממנהגו של סופר מסויים או ממנהג מקומי באיזור גאוגרפי מוגדר.⁶⁰ הלשון הארמית מצביעה בבירור כי הנוסחה לא יצאה מתחת ידי התנאים ואינה חלק אינטגרלי מן המכילתא, אלא נוספה לאחר עריכתה הסופית. כמו כן נראה כי סיכומים אלה שימשו את הסופרים, בחינת מסורה.

⁵⁹ ראה א בסוף מסכתות פסחא, ויהי, שירה, ויסע, ובסיום המכילתא. בבו נשתמרה נוסחה כזו בסוף מסכת ויהי ובסוף המכילתא, ובד² בסוף המכילתא בלבד.

⁶⁰ השווה בן-חיים, ערכי מלים, עמ' 439, שסבר כי נוסחה זו היא רשימת סופרו של כ"י אנטונין דווקא וכי היא מעידה בלשונה כי הסופר היה בבלי, או לכל הפחות שגורה היתה בפיו השפה הארמית. מעובדה זו גזר בן-חיים מסקנות מרחיקות לכת, ולדעתו היא מערערת על הסברה כי כ"י המראה סימני כתיב הנחשבים לארץ-ישראליים חזקה עליו שמסירתו טובה. לערעור על חזקה זו ישנן סיבות טובות, אך לעניות דעתי הדברים אינם נוגעים למקורו הבבלי של סופר כ"י אנטונין. שאלה דומה בנוגע לספרות הקלאסית הארץ-ישראלית - היא שאלת הקיצורים בגרש הצביע אליעזר שמשון רוזנטל, ראה מאמרו לשונות סופרים, ובעיקר עמ' 316-320.

פרק ג

קורים לשוניים לדמותו של עותק הגניזה

בניגוד למשנה, פרטי זמן עריכתם של מדרשי ההלכה ומקומה אינם מוסכמים. בעבודתי יצאתי מנקודת הנחה כי המכילתא אינה מאוחרת לסוף תקופת התנאים,⁶¹ וכי לשונה דומה לזו שנשתמרה בספרות התקופה.⁶² כמו כן, מאחר שקיימים הבדלים גם בין עדי הנוסח השונים של המכילתא, הנחתי כי השוני הקיים בין המצב הלשוני שבג לבין זה שבמשנה אינו נובע מן ההבדל שבין החיבורים, אלא בין כתבי-היד עצמם והסופרים שכתבום.⁶³ אכן בוחן אפוא לטיבו של כתב-היד שלפנינו שמשו המצאי הלשוני בכ"י קאפמן למשנה ובכ"י וטיקן 66 לספרא, שנודעו בטיבם המעולה, וכן הנתונים בתוספתא ובשאר מדרשי ההלכה. בפרק זה, כמו גם בפרק הבא, הדן בטרמינולוגיה המדרשית, השווייתי את החומר הן השוואה פנימית, היינו בדיקת כל צורה לאורך עותק הגניזה כולו, והן השוואה חיצונית - לכתבי-היד של המכילתא ובראשם א.

עדי הנוסח הכתובים של המכילתא שהגיעו עדינו, ואפילו הקדומים מביניהם, רחוקים מרחק מאות שנים מזמן יצירתה. פער זה גרם לכך שהמכילתא שלפנינו אינה זו שיצאה מתחת ידי עורכיה, באשר הם. שיבושיהם של סופרים, ועוד יותר מכך תלמודם של חכמים, שינו את פניה, וכבר אין בידינו אלא מסירות שונות ומאוחרות של חיבור אחר. אחת המטרות שיש להציב בחקר המדרש היא אפוא התקרבות מירבית ללשון יוצריה. המאגר הלשוני אינו כולל רק צורות 'תקניות' ללשון מבחינה אובייקטיבית, אלא גם צורות שהתקיימו בלשון, ואפילו הושפעה זו מתהליכים הקשורים לדיבור. כמו כן, אף ששימור לשון חכמים כהוויתה אינו ערובה למקוריות הנוסח, מן התיאור

⁶¹ אף שלא רבים הם המחקרים שנעשו אודות לשונם של מדרשי ההלכה, עד כה לא הורגמו בהם תופעות לשוניות ייחודיות המצדיקות את איחורם של חיבורים אלה, אף לא את ההנחה שהם משקפים רובד לשוני אחר מזה של המשנה או התוספתא. ראה לדוגמא בר-אשר, כ"י רומי 32 וכהנא, אקדמות, עמ' 127 ואילך, בנוגע לספרי במדבר, וכן הנמן, מסורת הכתיב, וכן נאה, בנוגע לספרא. על אף היותם יצירה תנאית ברורה, יש הסבורים שעריכת מדרשי ההלכה נעשתה בתקופה מאוחרת יותר, בתקופת התלמוד הבבלי, ואף לאחריה. כך לכאורה עולה מדבריו של אלבק, מבוא לתלמודים, אודות הטרמינולוגיה שבמדרשים, עמ' 101-102. דברים ברורים וקיצוניים יותר נאמרו על-ידי ואכולדר המאחר את זמנה של המכילתא למאה השמינית. ביקורת על עמדה זו ראה כהנא, מהדורות המכילתא, נספח, עמ' 515-524.

⁶² למותר לציין כי לשון זו אינה זהה בהכרח עם שפת הדיבור באותה תקופה. למעשה גם את השפה המקורית שבה נוצרו החיבורים איננו מכירים אלא בתיווכם של עדי נוסח המאוחרים מאות שנה לזמן היצירה. עובדה זו מתבררת מתוך השוואת כתבי-היד הטובים שבידינו לעדויות אפיקרפיות ולמסמכים שנתגלו בארץ, כמו אגרות בר כוסבא וכדומה, ראה טלשיר, שמות פרטיים. ההבדלים בין העדויות נובעים בחלקם מן ההבדל בסוגה הספרותית, אך חלקם קשורים כנראה לפער הזמן.

⁶³ והשווה בר-אשר, מחקר לשון חז"ל, עמ' 16, סע' 21.

הלשוני ניתן בדרך-אגב ללמוד גם על דרכי עבודתו של הסופר ועל מידת מעורבותם של זרים בטקסט. הדברים אמורים בעיקר בנוגע לענייני תצורה, תחביר ומילון, רפחות בנוגע לכתוב והגה, שהסופר עשוי לשנות את פניהם מבלי משים.

שתי מטרות אלה עיצבו גם את הבדיקה הלשונית בעבודה זו. מאחר שמדובר בעבודה השוואתית ביסודה, לא הערכתי את טיבו הלשוני של ג' לכשעצמו, והערכה כזו דורשת מחקר עצמאי. התמקדתי בפרטים שהיה בהם כדי לסייע בפרשנותה של המכילתא או שבהם בלט ג' בייחודו בהשוואה לשאר עדי הנוסח. למותר לציין כי הפרקים הלשוניים אינם מקיפים את כל החומר המצוי בג', ואף אין בדוגמאות משום רשימת מצאי מלאה, אלא מתווים קווים עיקריים לאופיו הלשוני והדגמת תכונות עותק הגניזה.⁶⁴

בדיקתו של ג' העלתה כי הוא שימר פרטים אופייניים ללשון התנאים. השוואתו לכתב-היד הטוב ביותר של המכילתא, א', מחדדת את ההבדלים ביניהם ואת ייחודו. ככלל, טיבו הלשוני של ג' אינו אחיד. הוא אינו עיקבי בדרכי הכתיב, כמו גם בהגייה המשתקפת בו, פרטים שבהם יש לכאורה לצפות לאחידות מה, אך הוא עולה על א', וממילא על שאר עדי הנוסח, בגירסאותיו הלקסיקליות. תעתיקן של מלים זרות נשתמרו בו בקרבה רבה יותר למקור, מלים נדירות שאבדו מן הלשון שרדו דווקא בו, והוא מדייק בהבאתם של ביטויים וצירופים לשוניים. כמו כן, רייקנותו שימרה באופן בלעדי גם הבחנות סגנוניות בין צורות תחביריות והבדלים סמנטיים בין משקלים שונים. במקרים בודדים ניתן להצביע על עיבודים לשוניים קלים והמרת נוסחאות קשות בביטויים שגורים יותר. אלה יפורטו בסוף הפרק.

[א] תופעות בתחום הכתיב

כאמור לעיל, ג' אינו עיקבי בכתיבו, וזה לצד זה הוא נוקט בצורות כתיב שונות לציון מלה זהה. מאחר שכך, לא עסקתי כלל בהתניות לכתיב שונה. ברגיל אין בו הבחנה בין לשון מקרא ללשון חכמים, ואת הרגלי הכתיב שלו מחיל ג' גם על הציטוטים המקראיים.

⁶⁴ תודתי לגב' יהודית גרינברג מן האקדמיה ללשון העברית שהעמידה לרשותי עבודה שכתבה על רפים אחרים מאוסף אנטונין למכילתא במסגרת קורס של פרופ' ד' בן-חיים.

א. תנועת a

תנועת a סופית ג מציין על-פי רוב בה"א.⁶⁵ כתיב זה תדיר בשמות חכמים,⁶⁶ ולעיתים גם במלים ארמיות.⁶⁷ ה"א סופית נפוצה גם כתוספת אם קריאה בפעלי קל-עבר-נסתר, על-פי רוב בניגוד לכל שאר עדי הנוסח.⁶⁸ כתיב מלא כזה קיים בג גם בפעלים המצוטטים מן המקרא.⁶⁹

כתיב באל"ף לציון תנועת a סופית אינו מאפיין את הכתיב הארץ-ישראלי, והוא נפוץ יותר בתלמוד הבבלי. יחד עם זאת מצאנו בג מלים אחדות הכתובות באל"ף בסופן, כפי שמצאנו גם בכתיב-יד טובים אחרים של לשון התנאים.⁷⁰ אל"ף כאם קריאה לציון תנועת a מצעית נדירה ביותר בג, ודומני שיש לה דוגמא אחת בלבד.⁷¹ נתון זה תואם את המצב בלשון חז"ל בכלל.⁷²

⁶⁵ על כתיב זה ראה בר-אשר, הטיפוסים, עמ' 209, סע' 47, זוסמן, כתובת הלכתית, עמ' 150, כהנא, אקדמות, עמ' 128, נאה, עמ' 11, נתן, עמ' 59-60.

⁶⁶ לדוגמא: בתירה (עמ' 3/318), חסמה (עמ' 5/169), עקיבה (עמ' 14/166).

⁶⁷ כתיב כזה מצוי במלה 'קיימה' (עמ' 17/266), שאפשר כי היא שם עצם בנקבה, ראה מישור, בר-קימא, ואם כך זוהי הצורה התקנית דיוקא. כתיב זה מופיע גם במלים 'ביתה', 'דנה', 'עמה' (עמ' 5/178), אלא שמלים אלה הן חלק מציטוט הפסוק בעזרא ה, יב, וכתיב כזה תואם את נוסח המסורה.

⁶⁸ כגון: אמרתה (עמ' 3,2/83, 4/165, 11/242, 18/217, ועוד הרבה), הכיתה (עמ' 13/174), למדתה (עמ' 7/274, 4/305, 2/307, ועוד הרבה), נתתה, ענשתה (עמ' 1/273), עשיתה (עמ' 4/202), קיבלתה (עמ' 18/102), קרעתה (עמ' 8/179), ראיתה (עמ' 10/101, 12,9/155) ועוד. כתיב זה מאפיין את המגילות הגנוזות, וסביר שהיה נפוץ יותר אף בספרות חז"ל, אלמלי שמשו בה ידיים. ראה ילון, ללשון המגילות, עמ' רעה-רעו; בן-חיים, הכינויים החבורים, עמ' 80.

⁶⁹ גם בבניין הפעיל: ובאתה ומשחתה (עמ' 7/3), והאזנתה (עמ' 8/157), והאבתה (עמ' 13/197), והזהרתה (עמ' 15/197), והרביתה (עמ' 3/202), עבדתה (עמ' 10/203, 2/204, ועוד הרבה) ועשיתה (עמ' 4/202), ועוד. לא מצאתי עקרון המבחין בין כתיב בתוספת ה"א לבין הכתיב החסר. ראה גם נאה, שהצביע על העובדה שהכתיב הקצר מאפיין את הפעלים המשמשים בטרמינולוגיה המדרשית, כמו אמרת, ראית.

⁷⁰ הלא (=הלה, עמ' 17,13/267), מא (עמ' 2,244, 4-3/304, 2/314, 3/326, 8/328, 14,5/4/336), כמא (עמ' 5/309, 14/314), תקלא (עמ' 9/89). ראה אפשטיין, מלה"מ, עמ' 1246-1248.

⁷¹ פארוק (=פרוק), עמ' 10/102. ראה אפשטיין, מלה"מ, עמ' 1243, קוטשר, מבעיות המילונות, עמ' 33.

⁷² ראה קימרון, אל"ף מצעית, ובעיקר עמ' 137-139. קימרון מציין כמה התניות להופעתה של אל"ף מצעית, ביניהן סביבת גרונות ולועיות, התניה המתקיימת גם בדוגמא היחידה שלנו.

ב. תנועת e

כמו בעדי נוסח אחרים של לשון התנאים, גם ג מציין תנועת e בדרכים מגוונות, לעתים שונות מאלה המוכרות מן המקרא. פעמים בודדות הוא משתמש באל"ף לציון תנועת e סופית,⁷³ ותדירה בו יותר הכתיבה בה"א, גם במקום שבו צפויות אל"ף או יו"ד.⁷⁴ לצד הכתיב המסורתי בסגול וה"א בסוף פועל, מופיע בג הכתיב בצירה ויו"ד, כתיב ידוע מכתבי-יד טובים של ספרות התנאים.⁷⁵ בג כמה דוגמאות כאלה, בחלקן מנוקדת ההברה האחרונה בסגול או בצירה.⁷⁶

בג תדיר מאוד כתיב מלא יו"ד לציון תנועת e מצעית.⁷⁷ מאידך-גיסא, כמה תיבות הרגילות להופיע ביו"ד לציון צירה מופיעות בג ובו בלבד בכתיב חסר.⁷⁸

⁷³ ראה לדוגמא 'מיירא' (עמ' 5/111), 'תהיא' (עמ' 11/319), יטא (המלה מנוקדת בפתח וצירה, עמ' 6/323), מבדא (עמ' 8/322, הבי"ת מנוקדת בפתח והדל"ת בצירה).

⁷⁴ כמו יהה (=יהא, יהי), עמ' 4/318, ואף בפעלים: 'מרפא' (עמ' 2/108). דוגמא לכתיב זה היא כתיב השם יוסה המופיע בג תמיד כך, ראה עמ' 2/173, 3/274, 5/305, 4/308. על כתיב זה ברחבי הספרות התלמודית ראה אפשטיין, מלה"מ, עמ' 1267. כתיב זה משמר כנראה את התנועה e שבשם יוסף. הכתיב ביו"ד ציין בתחילה צירה, אך ברבות הזמן החל לציין חיריק.

⁷⁵ אפשטיין, מלה"מ, עמ' 1251-1252, ילון, מגילות מדבר יהודה, עמ' 33.

⁷⁶ כך המלה 'יה' (הה"א מנוקדת בצירה) עמ' 10/305, הוי (הוא"ו בסגול), עמ' 7/127, הידמי (מ"ם בסגול), עמ' 6/127. דוגמא נפוצה אחרת היא הפועל 'מופנה', המופיע תדיר בג בצורה 'מפני' (לדון גזירה שורה).

⁷⁷ אחרים (עמ' 32/01-11), אחרין (7/164), זקנים (עמ' 18/165), נמצאינו (עמ' 7/24), מיתיהם (עמ' 4/78), נוהיגת (עמ' 6/98), בטילות (עמ' 12/89), רודיהו (עמ' 7/280), גזירה (עמ' 6/273), נקיבה (עמ' 7/83), נבילה (עמ' 7/304), אבידה וגניבה (עמ' 4/3/305), טריפה (עמ' 10/305), מיתה (עמ' 11/306), הין (עמ' 9/218), סידר (עמ' 6/266), ועוד הרבה. על כתיב זה בלשון חכמים ראה אפשטיין, מלה"מ, עמ' 1241-1242, בנרוד, עמ' 436, טרופר, עמ' 217-216, כהנא, אקדמות, עמ' 131, נתנאל, עמ' 28.

⁷⁸ על-פי רוב מדובר במלים בעלות הברה אחת, כמו 'בין', המופיעה בג תמיד בכתיב חסר, 'בן', לדוגמא, עמ' 87/71, 20/101, 12/268, 2/269, 10/272, 16/279. המלה 'אין' מופיעה כמעט תמיד בצורה החסרה, ראה לדוגמא עמ' 3/51, 5/23, 13/84, 17/13/101, 4/126, 16/155, 12/265, ועוד הרבה. לעתים נוספה היו"ד מעל השורה, ראה לדוגמא עמ' 3/71, 5/22, ועוד. צורה המלאה של 'אין' ראה עמ' 2/126.

ג. תנועת i

כתיב יו"ד לציון תנועת i נפוץ מאוד בג בכל חלקי הדיבר ללא הבחנה: בפעלים,⁷⁹ בשמות עצם⁸⁰ ובשמות פרטיים.⁸¹ במלות יחס כתיב זה עיקבי, והוא תמיד מלא.⁸²

ד. כתיב תנועות u/o

בג כתיב מלא וא"ו לציון חולם או שורוק, גם במלים הרגילות להכתב בכתיב חסר. כתיב זה ייחודי בג, ואינו מופיע בשאר עדי הנוסח. מאידך-גיסא יש בו דוגמאות רבות גם לכתיב חסר וא"ו, הדומה מאוד לכתיב המקראי.⁸³ דוגמא מובהקת לכתיב חסר עיקבי היא במלה 'כל' (=יכול).⁸⁴

ה. כתיב דו-תנועה ay ביו"ד או ביו"ד כפולה

ג עיקבי בכתיבו, ודיפתונג זה יופיע תמיד בכתיב יו"ד אחת או שתיים, ללא אל"ף נחה.⁸⁵

⁷⁹ בנפעל: נידבר (עמ' 6,3/3, 10/4, ניגלת (עמ' 15/3), ניגלה (עמ' 3/127), תישבע (עמ' 7/268), בפיעל: והיכתי (8/23), דיבר (עמ' 1/269), שילחו (2/88), שילחנו (עמ' 7/88, פסוק מקראי!), קיבל (עמ' 14/102), בהפעיל: היתחיל (עמ' 14/23), היניח (עמ' 15/102), ובפעלים אחרים: לוקיח (עמ' 5/88), ניפול (עמ' 3/96), ניתעסק (עמ' 7/79).

⁸⁰ שיחרור (עמ' 2/280), חינם (עמ' 10,9,8/304, 2/305, 4/307), עינין (עמ' 9/306).

⁸¹ מיצרים (עמ' 4/24), דויד (עמ' 14/4, 16/92).

⁸² עימו (עמ' 6/3), עים (עמ' 1/129, 14/130), אים (עמ' 1/24, 7/79), מיין (עמ' 17/82, 4/165). ועוד הרבה מאד.

⁸³ המלה 'אומות' מופיעה כמעט תמיד בכתיב חסר 'אומת' (עמ' 15/127, ועוד הרבה), ובדומה גם 'בתולת', 'תלנות', פרענות, ואפילו 'פרענת' (עמ' 1/24), וכן במלים בסופית -ון, כמו ארן (=ארון), עמ' 9/79 (אבל השווה עמ' 13/79, שם פעמיים 'ארון'), אחרן (=אחרון), ראשן (=ראשון), עמ' 16/166, 1/305, ואף בשם ר' טרפן (עמ' 11/327, וכן אגרף (=אגרוף), עמ' 2,1/270, שמנה (=שמונה), עמ' 16/266 (כתיב כזה גם פעם אחת בספרי במדבר, על-פי כ"י רומי, פיס' קכה, עמ' 160, וכן מכילתא דרשב"י, כא כח, עמ' 179, ועוד כמה פעמים בתוספתא, ראה לדוגמא אהילות יד ו), ראשנה (עמ' 14/95, 10/110), למשכה (=למושכה, עמ' 6/267), נשא (=נושא), עמ' 6/307, שלחן, עירם (=עירום), ועוד. כתיב חסר וא"ו לציון תנועת u נדיר יותר בג, אף שניתן למצוא כמה דוגמאות כאלה, כמו 'כהנה' (=כהונה), עמ' 10/169.

⁸⁴ גם בצירופים, 'בביכול': עמ' 16/128, 10/157, 9/163, 4,2/166, ועוד.

⁸⁵ רשי (=רשאי, עמ' 5/267), בודי (=בודאי), רשי (=רשאי), כדי (=כדאי), רמי (=רמאי), גני (=גנאי), אלהי, צריי, אוביי (=אויבי), הריי, מתיי, אמתיי, מצותיי, וכן שמות המסתיימים בדו-תנועה ay, מסתיימים תמיד ביו"ד או ביו"ד כפולה, כמו זכי, זכיי (עמ' 11/203), יוחי (עמ' 15/101, 5/274). כתיב זה מאפיין את הכתיב העברי והארמי של יהודי א"י, בעוד הארמית הנוצרית בארץ-ישראל, וכן כתבי-יד המושפעים מן המסורת הבבלית, מכירים

ו. וא"ו עיצורית

ג מציין וא"ו עיצורית על-פי רוב בוא"ו אחת, אבל לעתים בוא"ו כפולה.⁸⁶

ז. יו"ד עיצורית

יו"ד עיצורית מצויינת על-פי רוב ביו"ד כפולה.⁸⁷ דוגמא ייחודית לדרך כתיב זו היא הכינוי 'חיי העולמים',⁸⁸ שבו מופיעה היו"ד הכפולה אף בסוף מלה.⁸⁹ לעומת זאת, מלים מסויימות מופיעות בג כתיב חסר דווקא.⁹⁰

ח. אל"ף נחה

במקומות אחדים שמר ג על אל"ף סופית נחה של מלים או מליות, שבצירופן למלים אחרות הושמטה בהן האל"ף הסופית.⁹¹ לעתים הוסיף ג אל"ף במקומות שבהם איננה מקורית, כמו 'יהוא'.⁹² מאידך-גיסא, השמטת אל"ף נחה

גם את הכתיב 'א'. ראה קוטשר, לשון חז"ל, עמ' 251-254, בר-אשר, טיפוסים, עמ' 209, כהנא, אקדמות, עמ' 128, נתנאל, עמ' 31.

⁸⁶ ראה לדוגמא 'ובמתכוון' (עמ' 18/279).

⁸⁷ תופעה זו מתועדת גם בא, ולעתים גם בכתבי-יד אחרים, כמו: בניין (עמ' 12/268, 2/269, 16/279, 10/279), עניין (עמ' 12/96), אך בג היא מצויה גם במלים מאד לא רגילות, הן באמצע מלה והן בראשה: ייקום (עמ' 15/23, בציטוט מקראי), היירא (עמ' 8/89), ייחיד (עמ' 2/314), זיית (עמ' 16/155) ראייה (עמ' 7/305), הודייה (עמ' 9/96), כרעיים (עמ' 8/305), ייפה (עמ' 9/89), ייסורין (עמ' 9/280), ייגנב (עמ' 17/266), ועוד.

⁸⁸ עמ' 16/78: חי עולמים **אג**? חי העולמים **מד מחש**. כינוי דומה מופיע גם על הצדיק, 'צדיק חי עולם' על-פי א, או 'צדיק חי העולמים' לפי שאר עדי הנוסח, עמ' 15/61. ראה עוד המכילתא דרשב"י, עמ' 105, 'חי העולמים ב'ה'. כתיבו של ג בכינוי זה מופיע בכתבי-היד הטובים של המשנה, וניקודם מלמד שאין היו"ד הכפולה משקפת הגייה אחרת (מעין תנועת e ביו"ד), אלא זהו כתיב מלא המציין שהיו"ד עיצורית.

⁸⁹ ראה ילון, מבוא, עמ' 99-103, וכן שם עמ' 217; קימרון, אל"ף מצעית, עמ' 345.

⁹⁰ גם בשעה שבשאר עדי הנוסח רגילה הצורה המלאה יותר: דין (=ריין, עמ' 13/268), לחיב (עמ' 15/269), חיב (עמ' 17/269, 20/269, 10/270, 4/271, ועוד הרבה, תמיד בתיב חסר), יתקימו (2/274), גלויין (עמ' 8/280).

⁹¹ איזהוא (עמ' 19/195), מהוא (14/177, 5/178).

⁹² במקום 'יהו' (=יהיו), ראה לדוגמא עמ' 17/334, 3/335. פעם אחת אף מצאנו 'לא' במקום 'לו', וזאת בציטוט מקראי, עמ' 10/308: 'מהר ימהרנה לא לאשה'.

בסוף מלה רגילה במלים 'הוא'⁹³ ו'היא' כאשר הן מופיעות לבדן,⁹⁴ וכן במלה 'חט' (=חטא, עמ' 19/178, 1/179).⁹⁵

השמטת אל"ף נחה באמצע תדירה מאד בג, ואינה מיוחדת לתנועה מסוימת.⁹⁶ השמטתה בולטת במלה 'כן' (=כאן), המופיעה תמיד בכתוב חסר,⁹⁷ ובמלים נוספות.⁹⁸ דוגמא ייחודית לכתוב זה היא פעלי השורש אמ"ר, שבעתיד האל"ף נשמטה בהם תמיד.⁹⁹

ט. אם קריאה לאחר אותיות השימוש ושי"ן הזיקה

בכמה מקומות נוספה יו"ד לציון חיריק לאחר אותיות בל"מ.¹⁰⁰ אל"ף, ה"א או יו"ד נוספו גם לאחר שי"ן הזיקה.¹⁰¹

⁹³ עמ' 7/22, 10/88, 2/102, 3/127, 2/306, 5,4/307, ועוד הרבה.

⁹⁴ עמ' 2/265, 6/98.

⁹⁵ בחלק מהמקרים לא ניתן לקבוע בוודאות אם אכן מדובר בכתוב חסר או שמא הגרש שכתב הסופר אינו נראה בצילום. ראה כהנא, אקדמות, עמ' 132.

⁹⁶ השמטתה של האל"ף המציעה הושפעה לעתים מחילופים מורפולוגיים, כמו נטיית המקור על-דרך העתיד, ובג דוגמא לה בצורה 'לובד', עמ' 18/101 (=להאבד). על נטייה זו ראה נאה, עמ' 120 ואילך, והע' 59 למחקרים קודמים בנושא, ובנוגע לפעלי פ"א ראה שם, עמ' 177-178. על השמטת אל"ף נחה בכלל ראה אפשטיין, מלה"מ, עמ' 1236-1237. קוטשר, לשון חז"ל, עמ' 251-255; כהנא, אקדמות, עמ' 132.

⁹⁷ עמ' 20/23, 9/89, 12,8,6/162, לדוגמא.

⁹⁸ משמולו (עמ' 2/127), לוו (=לאו), עמ' 11/217, כילו (=כאליו), ואפילו בציטוט מקראי: 'קנא קנתי'.

⁹⁹ יומר (עמ' 13/196, 14/272, 2/273), תומר (עמ' 12/307). רק בציטוטי פסוקים הוא מוותר את האל"ף במקומה: 'ויאמר', עמ' 6-5/4. תופעה זו מתועדת רק בג, למעט צורת המקור, המופיעה בג בדרך כלל בכתוב 'לומר', והשווה 'לאמר' בג, עמ' 12/125. דוגמא דומה מתועדת פעם אחת בפועל 'לובד'. השורש אב"ד במקור קל על-דרך העתיד (כמו 'לומר') איבד את האל"ף הנחה. המופיעה כך בשאר עדי הנוסח. מאחר שהשמטה אירעה גם כאשר האל"ף נהגת, כמו בצורות 'נימר', נראה כי חסרון האל"ף בהגייה השפיע גם על כתיבה של המלה, ראה להלן, פונולוגיה, היאלמות הגרוניות.

¹⁰⁰ ביכספין (עמ' 9/333), לינסיעתן (עמ' 1/84), ליבני (עמ' 8/98), מיאבר (עמ' 19/23), מישורת (עמ' 6/198), מיתחלת (עמ' 6/219), מיכון (עמ' 15/306), מיבינו (עמ' 13/313), ותמיד 'מיכ' (=מכאן, לדוגמא, עמ' 6/304, ועוד הרבה). ראה אפשטיין, מלה"מ, עמ' 1244, בר-אשר, צורות נדירות, עמ' 85.

¹⁰¹ שהכשם (=שכשה?), עמ' 16/82 (בשאר עדי הנוסח: עד שעמוד א. שעדיין עמוד בג"ד חס, אבל במדרש הגדול למכילתא דרשב"י: שכשעמוד), שהקנאה וגבורה (עמ' 12/130, השי"ן מנוקדת בצירה), שיניטורח (עמ' 3/167), שיערבו (עמ' 15/168), שיחוזין (עמ' 10/198), כש>י היחיד (עמ' 2/314), שהיכל (עמ' 4/326).

י. דיבוק מליות והפרדתן

ג מצרף דרך קבע את המלית 'של' למלה שאחריה.¹⁰² במקרים רבים בנוסף לחיבור המלית למלה שאחריה התרחש מיזוג והושמטו אמות קריאה.¹⁰³ כך ארע למליות 'הא',¹⁰⁴ לא,¹⁰⁵ ומי.¹⁰⁶ פעם אחת מופיע צירוף של מלים קטנות בשם: יהוש' בנן (=יהושע בן נון).¹⁰⁷ מאידך-גיסא, שי"ן הזיקה הופרדה לעתים וזכתה למעמד עצמאי של מלית.¹⁰⁸

¹⁰² שלמים (עמ' 4/3), שלבוקר (עמ' 6/24), שלאבן, שלעץ, שלמתכת (עמ' 4/24), שלמצריין (עמ' 8/84), שלכסף, שלזהב, שלאבנים (עמ' 6-5/84), שלמי (עמ' 4/89), שלקתרוס (עמ' 1/155), שלמן (עמ' 13/166), שלשותפין (עמ' 9,5,4/272, 7/273), ועוד הרבה. ראה ילון, מבוא, עמ' 26-28, 189-193, אפשטיין, מלה"מ, עמ' 1208, בר-אשר, פארמא ב, עמ' 178. לצמידותה של המלית 'של' השלכות על ניתוחה האטימולוגי, ראה עתה ראובן ש' שטיינר, של, עמ' 110-113.

¹⁰³ ראה אפשטיין, מלה"מ, עמ' 1212, כהנא, אקדמות, עמ' 135-140, נתן עמ' 69-71, נאה, עמ' 18 והע' 51, וראה שם הפניותיו למראי מקום נוספים. לצירופי מליות בלשון חז"ל לכדי מלים ראה וייס, משפט לשון המשנה, עמ' 19.

¹⁰⁴ הכיצד (עמ' 14/168), האם (=הא אם, עמ' 2/270), האין (=הא אין, עמ' 16/267, 1/305), המה (=הא מה, עמ' 16,13/22). ראה אפשטיין, מלה"מ, עמ' 1219; כהנא, אקדמות, עמ' 134 וההפניות בהערות.

¹⁰⁵ לנידבר (=לא נידבר, עמ' 10/4). ראה עוד: ליברמן, תוסכ"פ, עמ' 726, עמ' 728 הע' 78, עמ' 794, ילון, מבוא לניקוד המשנה, עמ' 216, כהנא, אקדמות, עמ' 135.

¹⁰⁶ 'אם משמצווה' (=אם מי שהוא מצווה, עמ' 7/266). בספק יש להזכיר גם את הדוגמא הבאה: משמרחיש. לדעתי אין מדובר כאן בהאפולוגרפיה, אלא בגיבוב של אותיות השימוש, שהוראתו 'משעה שמרחיש', כפי שאכן מצאנו בז ובמכילתא דרשב"י, 'מאחר שמרחיש'. ואולם, באב ט: 'מה שמרחיש'. על עניין זה ראה: אפשטיין, מלה"מ, עמ' 1218, לדוגמאות כאלה מספרי במדבר ראה כהנא, אקדמות, עמ' 133-134.

¹⁰⁷ עמ' 4/167.

¹⁰⁸ ראה: 'מלמד שה ואף' (=מלמד שאף, עמ' 8/217), 'וכשא אמרה' (עמ' 5/271), כשה תענון (עמ' 13/314), 'כשי ישראל' (עמ' 1/329, השי"ן מנוקדת בצירה), 'שא התיר' (עמ' 12/338). על תופעה זו ראה אפשטיין, מלה"מ, עמ' 1243, 1252. בנוגע לכ"י רומי בספרי במדבר ראה כהנא, אקדמות, עמ' 130-131 והפניותיו.

יא. שונות

בין צורות הכתיב הטובות בג יש להזכיר את 'קול וחומר' ו'שם'. הצורה 'קול' מאפיינת את כתבי-היד הטובים של לשון חז"ל, והיא הצורה הרגילה ב.¹⁰⁹ כמזה גם 'משם', המופיעה בג תמיד בכתיב זה ולא בכתיב 'משום'.¹¹⁰ שמו של ר' יאשיה מופיע בכתיב 'ישיהו',¹¹¹ ולעתים 'יאשיהו'¹¹² אך לעולם לא 'יאשיה' או 'ישיה'. עדות זו מעניינת במיוחד, מאחר שהכתיב ברא"ו בסוף שם הויה מאפיין את ספרות בית ראשון, לעומת הכתיב הקצר יותר, המאפיין את ספרות בית שני.¹¹³

¹⁰⁹ עמ' 2,1/24, 15/78, 8/98, 7/266, 13/316, ועוד. בג גם הצורה שנשתגרה בעת מאוחרת יותר, קל וחומר (עמ' 2/80), אך אין להסיק מכך על אופן הגיית המלה. כפי שברור ממנהגו של נקדן כ"י קאופמן לנקד בקמץ קטן גם הברה בלתי מוטעמת, כמו קול, עם מחיקת הו"ו של הסופר או בלעדיו, ראה קוטשר, מחקרים, עמ' קסב, קסו, ובעיקר עמ' תלז-תלח, וכן בר-אשר, פרקים במסורת לשון חכמים של יהודי איטליה, עדה ולשון ו, ירושלים תש"מ, עמ' 56-55 והע' 269; בר-אשר, משקלי השמות, עמ' 14, 19; נאה, עמ' 348. עוד על הנושא ראה בכר, ערך קל וחומר, עמ' 118, המסביר שהכתיב הרגיל חסר ו"ו נוצר כדי להבחין בין מלה זו שהוראתה 'קלות' לבין המלה הנפוצה 'קול', ואחר-כך נשתרשה הקריאה המוטעית בפתח, וכן גם בן-יהודה, ערך קל, כרך 12, עמ' 5934, הע' 1. ראה עוד אריה שווארץ, קל וחומר, קראקא תרס"ה, עמ' 7-9, וכן עדות תלמידו ב' ז' זיכר, 'אריה שווארץ', ספר הזכרון לבית המדרש לרבנים בוינה, ירושלים תש"ו, עמ' 21. תיעוד נוסף לכתיבן של תיבות אלה ראה ישראל ייבין, ניקוד בבלי, עמ' 804 והע' 145.

¹¹⁰ עמ' 17/22 (גם ב), 3-2/318 (5). ראה אפשטיין, מלה"מ, עמ' 1263. על הוראת המלה 'שם' ראה פרידמן, שום דבר.

¹¹¹ עמ' 20,6/267, 6/268, 10/269, 11/271, 7/305, 4/336.

¹¹² עמ' 8/305.

¹¹³ טור-סיני, תעודות לכיש, עמ' 2-5.

[ב] תופעות בתחום ההגה

א. חילופי עיצורים

בג דוגמאות בודדות של חילופי א-י,¹¹⁴ חילופי ב-ר,¹¹⁵ חילופי ד-ת,¹¹⁶ חילופי ל-ר,¹¹⁷ וחילופי ש-ס.¹¹⁸ החילוף המצוי ביותר בג הוא בין מ-נ, והוא שכיח בו אף יותר משכיחותו בא. חילוף זה קיים בסופיות הריבוי, בצורת הריבוי בפועל, בצורת ריבוי בכינויים, במלה 'ארץ', ובמקרים רבים אחרים שאינם רגילים בספרות, הן במלים שמקורן

¹¹⁴ כלאה (=כליה, כליאה בא! עמ' 21/310). ראה כהנא, אקדמות, עמ' 137. בהקשר זה מעניין החילוף בשמו של ר' אחי בר' יאשיה, המופיע בג בכתיב 'יוחי ברבי יושיהו'. צורת השם על-פי רוב היא אחי, במכילתא ובספרי במדבר, או אחיי, בספרא (בחלקים מדבי ר' ישמעאל בלבד), ומכתיב זה יש ללמוד כי יש לקרואו כ'אחאי', בפתח. ואולם, ג גורס באופן עקבי את השם כ'יוחי' דווקא, ר' יוחי ברבי יושיהו (עמ' 5/268, 3/342), ואף בשיבוש שבעמ' 8/305, 'ר' יאשיהו או' ר' יוחי או'.

¹¹⁵ אחיר (=אחאב), עמ' 5/318. אחאב בט, ואילו בשאר עדי הנוסח 'אחז'. על דוגמאות נוספות לחילוף זה בספרי במדבר ראה כהנא, אקדמות, עמ' 136, נאה, וטיקן 66, עמ' 37-38.

¹¹⁶ בעמ' 11/327 גורס ג 'את זומם', היינו 'עד זומם'. אפשר שלפנינו שיבוש גרידא, אבל דומה שהרקע לשיבוש זה הוא פוניטי, ויותר משהוא מלמד על לשון התנאים הוא עשוי ללמד על לשון הסופרים. דוגמא נוספת היא בשם 'הנתקה' (עמ' 19/168), המופיע בחלק מעדי הנוסח בצורה 'חידקא' (א חז). יסוד הנו"ן בשם מצוי גם בב, הנדקא, וכן בל, הינדקא, ובש, הונדקא. בד 'זריקא'. שם מעין זה אינו ידוע ממקום אחר בספרות התנאית, אלא פעם אחת בירושלמי, שבת פט"ז ה"ג, טו ע"ד, 'ר' הונדקס', אף שם באותו הקשר, ונראה שמדובר בשמו של חכם אחד בהגיות שונות. כהנא, אקדמות, עמ' 136 הע' 48, ציין את עדותו של בעל יחוסי תנאים ואמוראים על החילוף בין חידקא לבין הינדקא במדרש שיר השירים ובדברי רס"ג ראה רטנר, אהבת ציון וירושלים, שבת פט"ז ה"ג, עמ' 148, וכן ליברמן, ירושלמי כפשוטו, עמ' 196, שציין לנוסח 'חיקיים' בנוסח מלאכת שלמה.

¹¹⁷ עמ' 8/157: 'והאזנת למצותיו, אלו גזירות' בד חט (בט: גזירות שוות). אבל ג קטוע, ונשתמר בו 'אלו...לות', ויש לשחזר אפוא 'גזילות'. החילוף בין גזילות לבין גזירות הוא חילוף ידוע ממשנת כתובות יג, א. ראה: קוטשר, אבות טקסטים, עמ' 114. על החילוף בין רי"ש ללמ"ד במלים דייני גזירות-גזילות עמד לראשונה י"נ אפשטיין במאמרו 'לליקסיקון התלמודי, א. אשלי - גזלי (=אשרי - גזרי)', תרביץ א (תר"ץ), עמ' 131-132, וראה הערתו של ליברמן, תוספת ראשונים ב, עמ' 105 (לעמ' 372, שו' 4).

¹¹⁸ סעורו (עמ' 8/311), היינו 'שאורו'. חילוף זה מופיע גם בציטוטי המקרא, כמו 'סים' (עמ' 16/110), ורגיל בג 'סליר' (עמ' 9/162). ראה אפשטיין, מלה"מ, עמ' 1233, קוטשר, האיגרות העבריות, עמ' 119, וכן קוטשר, מלים ותולדותיהן, עמ' 65.

במקרא והן במלים שמקורן בלשון חז"ל.¹¹⁹ לחילוף בכיוון ההפוך נדיר מצאתי עדויות בודדות בלבד.¹²⁰

ב. העיצורים הגרוניים

בג כמה דוגמאות לחילופים בין העיצורים הגרוניים,¹²¹ רובם חילופים מזדמנים.¹²² רק המלה 'היכן' מופיעה

תדיר בצורה 'איכן'.¹²³

¹¹⁹ חמשין (עמ' 16/77), אחרין (עמ' 8/88), נסין (עמ' 9/96), שבעין (עמ' 10/130), צביין (=צבאים), חיין, מתין (עמ' 5/265-6, 3/268), נשין כאנשין (עמ' 10,9/269, 10/271), רברין (עמ' 8/280), ערבין (עמ' 12/270), אברין (עמ' 18/279, 1/280), עדין (עמ' 9/305), בעלין (עמ' 16/306), שניהן (עמ' 21/267). בג רגילה הצורה 'אדן' (לדוגמא: עמ' 6/83, 14/92, 19/163), ולעתים נדירות מופיעה הצורה 'אדם'. על חילוף זה ראה אפשטיין, מלה"מ, עמ' 1208 (בנוגע לסימנת הרבים), 1232-1228 (גם על שמות ופעלים), ילון, מבוא, עמ' 198, קוטשר, מחקרים בארמית הגלילית, עמ' 43-38. על כתיב 'אדן' ראה ליברמן, תוסכ"פ א, עמ' 1, והפניותיו שם, כהנא, אקדמות, עמ' 137. לדעת נאה, עמ' 34-37, טשטוש ההבחנות בין המרת מ/נ לאחר תנועת a לבין מקרים אחרים, ובין ריבוי שמות עצם מקראיים לבין ריבוי שמות עצם מלשון חז"ל, משקף שלב לשוני מאוחר. טשטוש כזה, כפי שראינו, קיים כבר בג.

¹²⁰ פעמיים מופיע בג 'אם' במקום 'אן' (=איין): עמ' 13/101: 'ואם נוזלים <<אלא>>'; עמ' 9/324: 'ואם תועה בכל מקום'. כמו כן, בג מופיע הכתיב 'בן חורין' לצד 'בן חורים' (עמ' 5-4/272), אף היא צורה טובה של לשון חז"ל. ברוב ציטוטי המקרא תופיע מ"ם, אך יש גם יוצאי דופן.

¹²¹ על הרקע ההיסטורי והגאוגרפי לערעור הגרוניות ראה קוטשר, ארמית גלילית, עמ' 43-45, וראה עוד שרביט, פרשת הגרוניות, בעיקר עמ' 226-233.

¹²² לחילופי א-ע ראה 'עומן' (=אומן, מישעיה כה, א, עמ' 14/96). לחילופי א-ה ראה 'התם' (=אתם, עמ' 6/96). פעם אחת מזדמן החילוף ה-ח, בשמו של ר' חידקא, המופיע בצורה 'הנתקד' (19/168). לחילופי ה-ח ראה שרביט, פרשת הגרוניות, עמ' 236-239. לכאורה, מיעוט החילופים ה-ח מלמד שהשפעת ההגייה הבבלית - שבה נפוץ מאד חילוף זה - היתה קטנה ביותר על ג (הן על-ידי הסופר שלנו והן על-ידי סופרי 'אבותיו' של ג), ראה נאה, עמ' 38 ואילך.

¹²³ לדוגמא, עמ' 9,8/78. ראה בר-אשר, פארמא ב, עמ' 178, ועוד. על חילופי ה-א ראה שרביט, פרשת הגרוניות, עמ' 239-240. ושמו מצאנו השתקפות של חילוף זה גם במדרש למלה 'החירות' <אחירות>, ראה להלן [ח] שמות ומלים זרות, 'מיומס'.

היאלמותן של הגרונות בג נדירה ביותר בראש מלה,¹²⁴ והיא תדירה יותר באמצע מלה.¹²⁵ הדוגמא הבולטת ביותר להיאלמותה של אל"ף באמצע מלה היא בפעלים משורש אמ"ר.¹²⁶

דוגמא חשובה לשמירה על גרונות מצעית בג, היא 'סעור',¹²⁷ או 'סאור',¹²⁸ חשיבותה של דוגמא זו בהתאמתו של ג לכתיב הנוסח הארץ-הישראלי, שבו נשמרה האל"ף במלה זו,¹²⁹ בעוד שאר עדי הנוסח הושפעו מכתיבו של הבבלי, שבו תמיד 'סור'.¹³⁰

¹²⁴ 'לא' (=אלא, עמ' 7/308). השמות 'אלעזר' ו'אליעזר' מופיעים תמיד במלואם, עם אל"ף בראשם. על תופעה זו בכלל ראה אפשטיין, מלה"מ, עמ' 1266-1267, א"ש רוזנטל, כתובת עברית, עמ' 343 וזה' 31, כהנא, אקדמות, עמ' 138, נתנאל, עמ' 37; נאה, עמ' 41-43, ובעיקר קוטשר, לשון חז"ל, עמ' 255-257 ובר-אשר, טיפוסים, עמ' 209, על הדיאלקטים השונים בארץ-ישראל בתקופת התנאים והשוני בהגייתן של מלים.

¹²⁵ מנה (=מהנה, עמ' 5/307), שאריך (=שהאריך, עמ' 12/155). השם 'יהודה' מופיע לעתים בהאלמות הה"א, 'יהודה', עמ' 5/101 לדוגמא, ולעתים בכתיב המלא, עמ' 14/106 לדוגמא, ללא הבחנה בין השם התנאי לבין השם המקראי. ראה כהנא, אקדמות, עמ' 138, והפניותיו שם, וראה עוד נאה, עמ' 44.

¹²⁶ כמעט בכל המקרים שבהם פ"א הפועל אינה מופיעה כעיצור ראשון, ממיר ג את האל"ף השורשית ביו"ד או וא"ו, והדברים אמורים בעיקר בנוגע לבניין נפעל: נימר (עמ' 5/4, 101/4, 771/81, 562/2, 372/5-6), נימרה (עמ' 7/762, 8/962), שנמר, ועוד, וראה לעיל, כתיב, אל"ף נחה. רק בקיצורי 'נאמר' או 'שנאמר' נשתמרה האל"ף, ראה לדוגמא עמ' 12/125, 'נא'. עצם ההגייה אינה ברורה. האם רק האל"ף נשללה, והיו"ד מצינת צירה, או שמא היו"ד מחליפה את האל"ף והיא גם נשמעת? ראה עוד בג קרינו (=קראינו), לשון הפסוק בדברים ד, ז (עמ' 621/41).

¹²⁷ עמ' 8/311. ובשאר: סורו אב(ק"ה) דו חוטפ. שיאורו ב(ק"ה). שיאורו ל

¹²⁸ עמ' 5/324. ובשאר: סורו אדו ט. שיאורו ב.

¹²⁹ ראה לדוגמא ירושלמי, עבודה זרה, פ"ב ע"ב, מא ע"א; גיטין, פ"ד ה"ו, מו ע"ד.

¹³⁰ גיטין מה, ב, בבא-מציעא נט, ב, וכן קידושין יז, ב, אבל שם בחידושי הריטב"א: 'ואית דגרסי 'לסיאורו'. למקורות נוספים ראה שרגא אברמסון, 'מלשון חכמים', לשוננו כא (תשט"ז), עמ' 94-100. 'סורו הרע' של הגר על גרסאותיו השונות מופיע במקורות רבים. הערוך היה הראשון לגזור את המלה מ'שאור' (ערך סר (ד), כרך ו, עמ' קכה ע"ב, וראה גם ערך סאור (ג), כרך ו, ב ע"ב), ואת דבריו חיזקו חוקרים מאוחרים, שהסתמכו על חילופי העיצורים ש-ס וההגאים א-ע, הרווחים מאד בספרות התנאים. ראה שרגא אברמסון, 'מדרש מלים', לשוננו יג (תש"ח), עמ' 122-125, שם אף העיר כי הוראתו של הביטוי היא עיקרו של דבר ויסודו, כפי שפירש גם יאסטרוב, עמ' 969, ערך סור. אברמסון אף הפנה לדברי ישו בברית החדשה, לוקס יב 1: 'השמרו לנפשותיכם משאור הפרושים, שהוא החנופה' (על-פי תרגומו של דליטש). ראה גם ליברמן, ביקורת, עמ' 64, וכן בנוגע לתרגומו האנגלי של ניוזנר לתלמוד הירושלמי, JAOS 104 (1984), p. 317, 'A TRAGEDY OR A COMEDY?'. לאחרונה הציע ב"מ לרנר לפרש מאמר קשה אחד במכילתא לדברים על-פי ביטוי זה, ראה ב"מ לרנר, 'פירושים וחידושים בספרי ובמכילתא לפרשת עקב', תרביץ נז (תשמ"ח), עמ' 599-604, המלה מופיעה בכ"י לו בערלה, ב ו, יד, ובכ"י ק במשנת חלה א ז, ג, י, ערלה ב ח-ט, ו'סיעור' בפסחים, ג. אפשטיין, מלה"מ, עמ' 1233-1234, רואה במלה 'סאור' דוגמא לחילופי ס-ש בכתיב היד של המשנה, וראה גם שרביט, פרשת הגרונות, עמ' 233.

ג. ן לסגירות תיבה הנחתמת בתנועה נפוצה במלים 'למעלה' ו'למטה'.¹³¹

ד. חילופי תנועות

הגה מעבר לפני גרוניות המנוקדות בפתח תדיר מאד בג, על-פי רוב ביו"ד,¹³² ופעם אחת בוא"ו,¹³³ אף במובאות מקראיות.¹³⁴ המרת תנועה קדמית (i,e,a) בתנועה אחורית (u,o) מתרחשת לפני עיצורים שפתיים, למ"ד ורי"ש.¹³⁵ בשמות ממשקל קטייה אירעה אסימילציה, ובגין הרי"ש התוכפת לשווא הראשונה הם נהגים בג במשקל קיטיה.¹³⁶

¹³¹ ראה לדוגמא עמ' 9/111, 1/113. על תופעה זו ראה אפשטיין, מלה"מ, עמ' 1230, בר-אשר כ"י רומי, עמ' 155, כהנא, אקדמות, עמ' 140, נתנאל, עמ' 36. להבחנות מדויקות יותר בין עדי הנוסח השונים של ספרות התנאים ראה נאה, וטיקן 66, עמ' 34-35.

¹³² בורייח (עמ' 10/3, 1/103, 18,14/102), זוביח (עמ' 10/310), יודיע (עמ' 16/84, 18/163, 11/322), לוקיח (עמ' 3/71, 5/88), פקיח (עמ' 6/341), קוריע (עמ' 13,8/97, 3/98), שוטיח (עמ' 11/84), שומיע (עמ' 8/23, 14,10/197, 14/218, 16/266, 6/270, 3/323, 6/327), ושמא גם 'מתחמייה' (עמ' 7/166). ראה ילון, מבוא לניקוד המשנה, עמ' 217, ובקצרה גם אפשטיין, מלה"מ, עמ' 1243.

¹³³ 'ניטוח', עמ' 3/167, פעמיים.

¹³⁴ ראה לדוגמא: עמ' 11/4 (יודיע), 6/111 (בוקיע).

¹³⁵ 'רובה' (=ריבה, עמ' 11/203). ראה קוטשר, מגילת ישעיהו, עמ' 391, בר-אשר, עיונים ראשונים, עמ' 149 והע' 67, בר-אשר, שתי תיבות, עמ' 188-189, נתן, עמ' 140-142; כהנא, אקדמות, עמ' 140, נאה, עמ' 48-49. דוגמא נוספת היא בשם 'דרמסקית' (עמ' 8/127). בשאר: דרמסקית אבדהו חס. ככתיבו של ג השם מופיע פעמים נוספות, בספרא ובמכילתא דרשב"י, אך בכל שאר הופעותיו תמיד 'דרמסקית'. מקובל לומר כי יסודו של השם הוא 'דרמסקית', והחולם משקף את התגוונות תנועת a לתנועה האחורית בגין הרי"ש שאחריה. ראה קוטשר, מגילת ישעיהו, עמ' 391-392 והע' 244. על מקור השם דרמסקית ראה קוטשר, מלים ותולדותיהן, עמ' 96-97. שם נוסף שחל בו תהליך זה הוא 'נוהרי' (=נהוראי, עמ' 17/77, ככתיבו של השם בשאר, אבג"ד חס). בכתיב זה, בהשמטת האל"ף הנחה ובהקדמת התנועה האחורית גם בג² ואף במכילתא דרשב"י.

¹³⁶ ביריותיו (עמ' 14/130), פריה ורביה, פיריה ורביה. ראה קוטשר, לשון חז"ל, עמ' 271-276, ובעיקר עמ' 275, ובקצרה גם בן חיים, עברית וארמית נוסח שומרון, III, ספר שני, עמ' 188.

ה. הפאלולוגיה

התלכדותם של שני עיצורים רימיים והשמטתו של אחד מהם מתועדת בג במלת השלילה 'בל'. מבחינה תחבירית יש להקדים את ב"ת השימוש, 'בבל', לציון הכללתו של מעשה כלשהו בקטגוריה של איסור מסויים, וזו נתמזגה עם הבי"ת השורשית.¹³⁷

ו. אי-אפשר

כמו במסירות טובות אחרות בספרות חז"ל, גם בג נהוג הכתיב המקוצר 'איפשר'.¹³⁸ במקרים מסויימים בג ניתן למצוא אפילו את הצורה 'אפשר', ולמעשה, לא קיימת בג הבחנה אורתוגרפית בין הביטוי החיובי לביטוי השלילי.¹³⁹ כתיב זה משקף הגייה אחרת של שתי המלים, אם מחמת האפולוגיה,¹⁴⁰ ואם מחמת ערעורה של האל"ף והשמטתה.¹⁴¹

¹³⁷ נשילתה של הבי"ת מתועדת במסירות נוספות של ספרות התנאים, ראה ראה ספרי דברים, פיס' קל, עמ' 187 (יד שנייה), מכילתא דרשב"י, יב ט (עמ' 13), יב טו (עמ' 18), יב יט (עמ' 23), וראה שרביט, האפולוגיה, עמ' 565-563.

¹³⁸ על תופעה זו במשנה ראה אפשטיין, מלה"מ, עמ' 1213-1216. וראה עוד משנה, פאה, ה ג, פרד, ו א, ז ה, בכולם במסורתו של נקדן כ"י קאופמן: 'אפשר'. בכ"י קאופמן עצמו מצוי נוסח 'אפשר' במשנת שקלים, ג א, שבוועות, ג ח, ואבות, ב ד, תוספתא, כלים, ב"ב ג ט, עמ' 593, שם הוגה ה'אפשר' על-ידי הר"ש, 'איפשר... אי אפשר', וכן הגיה הרד"ף בשתי הפעמים: 'אי אפשר'. וספרי זוטא, יט יא, עמ' 307 (=עמ' 64), יט יד, עמ' 310.

¹³⁹ עמ' 8/4: שאפשר (שאי אפשר) ג. שאי אפשר אב. שאי אפשרי ד ט. עמ' 5/127: איפשר (=אפשר) אגר חס. אפשר ב. עמ' 11/218: שאיפשר (=שאי אפשר) ג. שאי אפשר א. שאי אפשר בדו חס. עמ' 4/306: שאפשר (=שאי אפשר) בג. שאיפשר או ט. שאי אפשר דת. עמ' 4/306: שאיפשר (=שאי אפשר) ג. שאיפשר ב. שאיפשר ד. עמ' 7/306: שאפשר (=שאי אפשר) ג. שאי אפשר אב. שאי אפשר ד ט. לצד צורות מורכבות אלה מופיעה בג פעם אחת גם הצורה המוכרת בימינו, 'אי אפשר' (עמ' 13/163). על נוסח 'אי אפשר' ראה פינקלשטיין, נוסח המכילתא, עמ' 17 סע' 4.

¹⁴⁰ כזה הוא הסברו של שמעון שרביט, האפולוגיה, עמ' 566-568, וראה שם הפניותיו למחקרים קודמים.

¹⁴¹ כך סבור בר-אשר, פארמה ב, עמ' 170.

[ג] תופעות בתחום התצורה

א. כינויים ומלות יחס

את-אתה, ממנו הימנו, הלילו

בג תמיד 'את', להוציא ציטוטי מקרא והצימוד 'אתה אומר'. ממצא זה ניתן להסבר בהנחה שהצורה הרווחת היא 'את', אך בביטויים קבועים נשתמרה הצורה הקדומה יותר, זו המקראית, 'אתה'. 'את' נחשבת לקדומה ומקורית בלשון חכמים, ורק בהתערבותם של מעתיקים הפכה לנדירה.¹⁴² בג רגילה הצורה 'ממנו' (או 'מימנו'), הנפוצה בלשון התנאים.¹⁴³ כתיב 'הלילו' מופיע בג כמה פעמים,¹⁴⁴ ועוד פעמים בודדות בכתבי-היד הטובים של לשון חז"ל.¹⁴⁵ בשאר עדי הנוסח של המכילתא 'הללו' או 'אלו'.¹⁴⁶

¹⁴² בנוגע לממצאים בכ"י קאופמן והמסקנה העולה מכך ראה קוטשר, לשון חז"ל, עמ' 259, והשווה סוקולוף, העברית, עמ' 135.

¹⁴³ פעם אחת מצאנו בו את הצורה 'הממנו' (עמ' 10/270), שהיא אולי שילוב של 'ממנו' ו'הימנו'. מקובל היה לומר כי הצורה 'ממנו' היא הצורה הקדומה, הידועה כבר מן המקרא, והיא נפוצה יותר בספרות הארץ-ישראלית, בעוד הצורה האחרת נתחדשה בתקופת בית-שני והיא מאפיינת את עדי הנוסח הבבליים של המשנה. ראה הנמן, מסורת הכתיב, עמ' 88, ד' רוזנטל, עבודה זרה, עמ' 65. מציאתם של מכתבי בר-כוכבא, שבהם מופיעה התיבה 'הימנו' דווקא, עירערה את החלוקה המקובלת בין הענף הארץ-ישראלי לענף הבבלי, ומקובל יותר לומר כי בתקופת התנאים רווחו שתי הצורות בארץ-ישראל, אלא שהצורה 'ממנו' נפוצה יותר בכתבים שהגיעו לידינו. ראה בר-אשר, טיפוסים, עמ' 213. וראה גם בנדויד, עמ' 99, שסבר כי ההבדל אינו גיאוגרפי-דיאלקטי, אלא תלוי בז'אנר הספרותי. המשנה משמרת את הלשון הספרותית, בעוד השפה המדוברת נשתמרה במסורת שבעל-פה ובכתבים הלא-רשמיים. לתיאור הממצאים ראה פורת, לשון חכמים, עמ' 148, וכן סגל, עמ' 164, המתבסס בעיקר על הדפוסים.

¹⁴⁴ עמ' 97/11, 38/5 (גם אג), 31,921/8, 202/8 ועוד.

¹⁴⁵ ראה משנה, סוטה י, כ; מכות ה, ד; עבודה זרה ז, יג; ספרא, בחוקותי, ק"א ע"א-ע"ג.

¹⁴⁶ מלה זו תועדה כבר במחקר, אך הדיעות חלוקות בנוגע אליה. סגל, רדוק לשון המשנה, עמ' 50, מציין כתיב זה ללא הפניות וסימוכין, ולדעתו מקורו בתקופת הגאונים. ראה: אוצר הגאונים, מס' כתובות, עמ' 71, 109, גנזי קדם, II, עמ' 29. ילון, ביקורת, עמ' 299, סבור כי הצורה הלילו היא ריבוי של הצורה 'הלזו', היינו צורת הריבוי של הנקבה, והשווה ילון, פרקי לשון, עמ' 104-112; סוקולוף, העברית, עמ' 137.

בירבי, ברבי, בר, בר

כינוי זה מופיע 9 פעמים בג, בצורות בר, בר, ברבי וברבי, בשמות התנאים הבאים:

ר' אחי בר' יאשיה, ¹⁴⁷ ר' אלעזר בר' צדוק, ¹⁴⁸ ר' חנניה בר' אדי, ¹⁴⁹ ר' יוסה בר' יהודה, ¹⁵⁰ ר' יוסי בר'

שמעון, ¹⁵¹ ופעם אחת בלבד בשמו של ר' שמעון בר יוחי. ¹⁵² להוציא הפעם היחידה בשמו של רשב"י, הממצאים

בג תואמים את מסקנתו של יוחנן ברויאר כי הכינוי 'בירבי' על קיצוריו (ברבי, בר, בר'), מקדימים שם אב הראוי

אף הוא לתואר 'רבי', ואינו מתחלף עם 'בן' סתם. ¹⁵³

¹⁴⁷ ר' יחי ברבי יושיהו (עמ' 5/268), ר' יוחי ברבי יושיהו (עמ' 3/342). שרידים לכינוי זה בגירסה ר' יאשיהו או' ר' יוחי (עמ' 8/305). בשאר עדי הנוסח כאן 'ר' אחי בר' יאשיה'.

¹⁴⁸ ר' אלעזר בר' צדוק (עמ' 8/3).

¹⁴⁹ עמ' 6/268.

¹⁵⁰ ר' אסי בר יהודה (עמ' 9/179, ואילו באבד חנת: 'איסי בן יהודה'). ר' יוסה בר' ינה [(עמ' 18/242).

¹⁵¹ ר' יוסי בירבי שמע' (עמ' 4/163), ר' יוסה בר' שמע' (עמ' 1/167).

¹⁵² ר' שמע' בר' יוחי (עמ' 16/97).

¹⁵³ ראה ברויאר, עמ' 253-256. השמות ר' אחי בר' יאשיה, ר' אלעזר בר' צדוק ור' יוסי בר' יהודה, מופיעים בצורה זו גם בשאר ספרות התנאים. הדברים מורכבים יותר בשמות ר' חנניה בר' אדי ור' יוסה בר' שמעון. שמו של ר' חנניה בר' אדי מופיע פעמים בודדות ממש בספרות התנאים, לעתים בצורה 'בן אדי', אבל עדותו של ג כאן 'בר' נתמכת בעדותם של כל השאר, וההבדלים ביניהם באים לידי ביטוי בכתיב השמות הפרטיים. גם השם 'ר' יוסי בירבי שמעון' נדיר מאד בספרות התנאים, וקרוב בעיני ששם זה נעלם בשל דמיונו הפוניטי לצירוף 'ר' יוסי ור' שמעון'. בג הוא מופיע פעמיים. בפעם הראשונה, בעמ' 4/163, ב גרס 'ר' יוסי בן שמעון', ואילו א ט גרסו 'ר' יוסי בן שמעון', שם שאינו קיים כלל בקרב התנאים, אלא כדוגמא לשם אדם (ראה משנה, בבא-בתרא י, ז). גירסת ג נתמכת כאן על-ידי ג' וכן על-ידי המכילתא דרשב"י, טז י, עמ' 108. בפעם השנייה, בעמ' 1/167, גרס ג ר' יוסה בר' שמעון', ובגירסתו תומך ל, 'ר' יוסי בר שמעון', ובדומה גם המכילתא דרשב"י, 'ר' יוסי בן שמעון' (טז טו, עמ' 111), אבל באבד ט כאן 'ר' יוסי ור' שמעון'. ראה גם חש, שמשום הקושי התחבירי במשפט 'מכאן היה ר' יוסי ור' שמעון' אומרים, שבו נושא ברבים ופועל ביחיד, גרסו רק 'ר' יוסי'. צירוף זה של שני החכמים, ר' יוסי ור' שמעון, מופיע כמה פעמים בספרות התנאים, ולא כאן המקום לדון בו, אך דומה כי ג, ופעם אחת גם ג' ול, מצטרפים עתה לעדותה של המכילתא דרשב"י על קיומו של תנא נוסף, בנו של ר' שמעון, הוא ר' יוסה בירבי שמעון.

ב. הפועל

1. חילופי בנינים

בג כמה חילופים בין בנינים, והנפוץ מביניהם הוא קל < פיעל¹⁵⁴, בשורשים עב"ר¹⁵⁵, שק"ל¹⁵⁶, ויר"י¹⁵⁷. חילופים בודדים מופיעים בג גם בין פיעל < התפעל¹⁵⁸, הפעיל < קל¹⁵⁹, וכינוני פעל (פ"א בקבוץ) < כינוני פעול¹⁶⁰.

¹⁵⁴ מעבר מבניין קל לבניין כבד מאפיין את עדי הנוסח הטובים של ספרות חז"ל. על עצם תופעת חילופי הבנינים ראה וייס, משפט לשון המשנה, עמ' 93; קוטשר, מבעיות המילונות, עמ' 42-43, 79 ואילך, ועכשיו גם נאה, עמ' 76-77. למעתק ניתנו כמה הסברים, ראה ילון, בנין פעל, עמ' 350 ואילך, וכן ילון, ביקורת, עמ' 304-306, ושוב במבואר לניקוד המשנה, עמ' 143, סע' 10, עמ' 160-164, עמ' 185-181; ביסוד הסברו של ילון עומדת ההנחה כי בלשון התנאים קיימת הבחנה סמנטית בשימוש בבנינים השונים. השווה בן-חיים, מסורת השומרונים, עמ' 236-241. לדעתו, ההבדל בין שני הבנינים אינו במשמעות אלא בתחום הסוציולוגי וההיסטורי, היינו השפעת לשון הדיבור של השכבות העממיות בעם על השימוש בבנין פיעל באופן נרחב.

¹⁵⁵ עמ' 11/167: 'ולא עברו על גזירת משה' (אבד חסל), אבל בג: 'ולא עיברו'. השימוש בבניין קל בשורש עב"ר בהוראה של הפרת חוק ידוע. כאן מוקנית הוראה זו גם לבניין הכבד, פיעל. וראה גם במשנה: 'ונביא שעובר על דברי עצמו מיתתו בידי שמים' (סנהדרין יא, ה), אבל הנקדן תיקן: עבר, כפי שמופיע בעדי נוסח אחרים של המשנה, כמו כה"י התימני, ירושלים 1336⁴. 'עיבר' גם בכ"י פארמא א ובכ"י לו. על 'עיבר' בהוראות אחרות של הפועל בבניין קל ראה גם אפשטיין, מלח"מ, עמ' 1254.

¹⁵⁶ בחורש א, עמ' 15/203: 'לא רציתם לשקל שקלי שמים בקע לגלגת הרי אתם משקלך חמשה עשר שקלין במלכות אויבך'. ג הוא היחיד הגורס כאן באופן עיקרי כאן את הפועל בבניין פיעל. אדט (אף ילק"ש למלכים, רמז קפא, שער ע"ג) גורסים בשתי הפעמים את הפועל בבניין קל, ואילו בו גורסים אותו בבניין קל בפעם הראשונה ובבניין פיעל בפעם השנייה. השימוש בבניין הכבד נדיר מאד בלשון חכמים, ופה נשתמרה ההוראה ייחודית של מתן שקלי קודש, שהיתה ידועה עד כה רק בבניין הקל. פועל זה מופיע פעמיים בספרא, בחוקותי, פרק ו, ב, קיב ע"א (על-פי כ"י וטיקן 31): 'זהן יושבות ומשקלות אותה (=את הפת) בתנור... והוא יושב משקלו (=את הפרוטה) ואו' אקח בו פת...', וכן פעם נוספת בספרי דברים, פיס' מת, עמ' 1/110: 'כך יושב ומברר דב' תו' ומשקלך'.

¹⁵⁷ עמ' 5/111: מזרק א. מזרה ב. מורה ג'ד סח. מיירא ג. מיירה ג'. על דוגמא זו עמד בהרחבה כהנא, מהדורות המכילתא, עמ' 511, הע' 115, וראה שם. הבדל זה נשתמר גם במדרש המקביל במכילתא דרשב"י. בקטע הגניזה למדרש דיוקא 'מורה', בעוד מדרש הגדול שמר על הנוסח המקורי יותר 'מירה'.

¹⁵⁸ עמ' 7/304: בעל הנבלה מטפל בנבלתו אבדו ס, ואילו בג, 'מיטפל', בהתפעל, בהטמעתה של תי"ו הבניין. ראה נאה, וטיקן 66, עמ' 327-326, להדגמה של חילופים אלה בספרא ולהסבר התופעה בעדי הנוסח של ספרות חז"ל בכלל.

¹⁵⁹ באופן עיקרי גורס ג 'יקדמו', 'תקדום', 'יקדים' (עמ' 11/318 ואילך), בבניין הקל, לעומת 'תקדים', 'יקדים' בבניין הפעיל בשאר העדים, למעשה, בלשון התנאים משתמשים בשורש קד"ם בבניין קל לציון קדימות של פרט אחד לעומת אחר. בניין הפעיל משמש בהוראה הגורמת, כאשר מישור גורם לקדימות של אחד על אחר, או בציון הזמן 'מוקדם'. רק פעמים בודדות מצאנו את השורש קד"ם בבניין הפעיל בהוראה שלנו, כולן בתוספתא.

¹⁶⁰ לעומת הנוסח 'על מבושל' בכל עדי הנוסח, גורס ג 'על בשול' (=בשול, עמ' 14/168), 'על בשול' (עמ' 16/168). 'בשול' גם במכילתא דרשב"י על-אתר (רק מעל השורה נוספה יו"ד, ב>י<שול), ושוב 'דבר בשול'. נשתמרה כאן צורה ייחודית של השורש בש"ל בבניין פעול, שאינו מתועד במקום אחר בספרות. סביר שצורה זו נוצרה בהקבלה ל'אפור' שבמשפט: 'על אפור אפו ועל בשול בשול'.

מאחר שעותק הגניזה אינו מנוקד, לא תמיד ניתן לזהות בוודאות את בנייני הפועל. דוגמא מרתקת לחילוף בין בניין הפעיל בשאר עדי הנוסח לבין בניין אחר, שניתוחו אינו חד-משמעי בג, מזדמנת בשורש תר"ע. שורש זה התחדש בלשון חז"ל כשורש תנייני הגזור מתרועה, והוא מחליף את השורש רו"ע שבמקרא. הוא מצוי בהפעיל, בהוראה של אזהרה, הדדעה, או תקיעה בחצוצרות. בבניין הפעיל גרסו אמרז חטל גם את הדרשה בעמ' 6/218: 'פן יפרץ במ (שמות יט, כד) - שמא יתרעו'. ואולם, בהקשר שלנו אין לפועל זה מובן. ואילו בג: 'פן יפרץ במ - שמא יתרעו', שניתן לנתחו כעתיד בבניין קל או נפעל. פועל זה ניתן להבנה על-פי מקבילתו בארמית, שבה קיים שורש מקביל, רע"ע, והוראתו קשורה לפריצה ושבירה.¹⁶¹ בצורתו העברית מופיע פועל זה פעם אחת נוספת בלבד, בספרי זוטא, ה כד, עמ' 237: 'תרע פיה' (קל או נפעל עתיד), היינו יישבר פיה. גם כאן יש אפוא לפרש 'שמא יתרעו', שמא ייפרצו, יישברו, בני-ישראל, כתוצאה מכך שה 'יפרץ במ'.¹⁶²

2. חילופי משקלים

הדוגמא הבולטת ביותר לחילופים כאלה היא בין בינוני פועל < בינוני פעל (בצירה), בפעלים 'צמיח' ו'שמע'.¹⁶³

¹⁶¹ התרגומים הארמיים משתמשים פעמים רבות בפעלים משורש זה, ובמקומות אחדים הם מתרגמים בו אף את הפעלים מן השורש פר"ץ שבעברית המקראית. ראה לדוגמא, בראשית רבה, סט ה, עמ' 795: 'ופרצתה ימה וקדמה וגו', אמר ר' אבא בר כהנא את הוא תרועיה דימא, כמה דאת אמר עלה הפורץ לפנייהם וגו'. תרועיה היינו פורץ. עיין עוד: ערוך השלם, ערך תרע (ב), כרך ח, רפד ע"א, וכן יאסטרויב, ערך תרע, עמ' 1700. בדרך זו הלך כאן זית רענן: 'שמא יתרעו' הוא לשון פרצה, דכתיב תרועם בשבט ברזל. מדובר כמובן בשני שורשים שונים, ואין התיי"ו של 'תרועם' שורשית בו, אבל מבחינה אטימולוגית הם קרובים, וכך גם בהוראתם. כך גם פירש התרגום השומרוני את פס' כב (בשמות שם), 'דלא יתרע בון ה', ראה טל, עמ' 300-302, ועיין שם באפראט לחילופי נוסח.

¹⁶² בספק יש להעלות גם את האפשרות השנייה, שבה 'יתרעו' אינה אלא 'פרצו', היינו חשש שבני-ישראל יפרצו אל ההר. לניתוח לשוני כזה עשויות להיות השלכות פרשניות חשובות, לא רק בשל הסטיה מפשט הפסוק, אלא גם בהשוואה לפירושים אלטרנטיביים בני הזמן, כמו זה המשתקף בתרגומים, ראה בעיקר תרגום אונקלוס, המיוחס ליונתן ותרגום השבעים. מגמתו של פירוש מעין זה היא פולמוס במיתוס המשתמע מן הכתוב המקראי.

¹⁶³ בעמ' 17/82-18 גורסים כל העדים 'עמוד האש צומח' (פעמיים) בקל, והיא גם הצורה הרגילה בספרות התנאים בבנייני ג גורס את הפועל במשקל פעל והיא מחידושו של ג. כמו כן, פעם אחת מצאנו בג את הצורה 'שמע', בצירה מתחת למ"ם (עמ' 4/318). על שתי צורות אלה העיר בויארין, ללקסיקון התלמודי V, עמ' 37 והע' 9. ראה גם 'תר' (עמ' 13, 10/155, 10/167), שאפשר לקוראו כ'תיר', וראה נאה, עמ' 93.

3. חילופי גזרות ושורשים

פעמים נוטים פעלי מצ"א שבג על-דרך פעלי יצ"א.¹⁶⁴ חילוף זה מתועד גם במקומות אחרים בספרות התנאים.¹⁶⁵ פעלי ל"א נוטים לעתים כגזרתם ולעתים על-דרך הל"י,¹⁶⁶ ולעתים באותו שורש עצמו ניתן למצוא את שתי הנטיות זו לצד זו.¹⁶⁷ למעשה לא תמיד ניתן להבחין בוודאות אם לפנינו חילוף פוניטי א-י או שמא חילוף מורפולוגי. הצורות המורכבות והמתחלפות 'נמצאינו' לצד 'נמצינו', 'קראוי' לצד 'קרוי', משלבות כנראה את הכתיב ההסטורי עם הכתיב המשקף את ההגייה.¹⁶⁸ כמו שאר עדי הנוסח, ג אינו עיקבי בשימושו בצורות 'שיהיה' ו'שיהא'.¹⁶⁹

¹⁶⁴ עמ' 4/169: 'היום הזה אין איתם מוצאין אותו, אבל למחר אתן מוצאין אותו' בא, ובשינוי סדר המלים גם בג: '...מוציאין אתן אותו למחר'. העובדה שכתיב מוזר זה מופיע בשני עדי נוסח בלתי-תלויים מעידה שאינו כשיבוש מקרי. זאת ועוד, בג חוזר כתיב זה להלן בדברי ר' אלעזר חסמא, עמ' 5/169, 'בעולם הזה אין אתן מוצאין אותו'. חילוף דומה אירע בג גם במלה מקראית. בעמ' 6/158 מצוטט הפסוק ממשלי ד, כב, שבו 'למוצאיהם', משורש מצ"א, למוצאים אותם, אך בג [י] 'ציאי', נוסח שלא נמצא לו אישור ממקום אחר.

¹⁶⁵ 'מוציאין' על-דרך השורש יצ"א מופיע פעם נוספת בתוספתא, נידה ו, ט: 'כיון שמוציאין בעליון אין משגיחין על התחתון' (עמ' 648-649, בכל עדי הנוסח). כתיב מלא 'מוציא' במקום 'מוצא' מופיע פעמים רבות בספרות התנאים, ראה משנה, דמאי ג, ג, מעשר שני ד, י-יא, עירובין י, א (בניקוד אחר), נזיר ט, ג, ב"מ ד, ז, ע"ז ג, ב-ג, מכשירין ב, י (בניקוד אחר), תוספתא, ב"מ ב, ב, ב"מ ה, כג, ספרא, מצורע, ד א, עב ע"ב (רק על-פי הניקוד), וספרי במדבר, פיס' קנו, עמ' 212. במקרים אלה היו"ד מציינת צירה, ואפשר שכתיב הפועל ביחיד השפיע על כתיבו של הפועל ברבים.

¹⁶⁶ כגון 'לרפות', 'לרפות' (במקום לרפא, לרפאו, עמ' 17/270, 4/271).

¹⁶⁷ כמו 'קרואה, קרויה, עמ' 13/318.

¹⁶⁸ ראה אפשטיין, מלה"מ, עמ' 1249-1251, סגל, עמ' 150.

¹⁶⁹ כך גם בשאר הגופים, 'תהי' (עמ' 8,5/22), 'יהי'. מצב דברים דומה תיאר כהנא בנוגע לעותק הגניזה ג³, ראה כהנא, שתי מכילות, סעי' 1.3, והע' 33. הצורה 'יהיה' מקראית, בעוד הצורה 'יהא' נתחדשה בלשון חז"ל, מעין צורת הקיצור 'יהי' המקראית. סגל, עמ' 154, מניח שמדובר בהבדל כתיב שמקורו ברצון להרחיק את כתיב המלה מכתיב שם ה'.

4. צורת הנקבה בפעלי ל"י

בלשון חז"ל מתנהגים פעלי ל"י בנסתרת עבר בנטייה שונה מזו הרגילה בלשון המקרא.¹⁷⁰ בג ישנן דוגמאות בשורש גל"י,¹⁷¹ על"י,¹⁷² רא"י,¹⁷³ ושב"י.¹⁷⁴

ג. השם

1. משקל קטיל (קמץ וצירה)

כמו בפועל, העובדה שעותק הגניזה אינו מנוקד מקשה על זיהוי משקלי השמות שבג. בחילופי משקלים בינו לבין שאר עדי הנוסח נוכל להבחין אפוא רק במקומות שבהם הכתיב מעיד על כך. במסגרת זו ניתן לציין את נטייתו של ג לבכר צורות של קטל - קטיל (קמץ וצירה) או קטל (בשני סגולים) - במקומות שבהם שאר עדי הנוסח נקטו במשקל קטילה או קיטלה.

¹⁷⁰ על התנהגותה של צורת הנסתרת בפעלי ל"י ראה מאמרו המקיף של משה בר-אשר, 'הנסתרת בעבר בפועל' ל"י-ל"א בלשון התנאים', מחקרי תלמוד ב, ירושלים תשנ"ג, עמ' 39-84. ראה גם נאה, עמ' 253, לצורה 'ניתמלה' בספרא.

¹⁷¹ עמ' 2/163, בשני עותקי הגניזה גג' 'נתגלה שכינה', שהיא צורת הזכר לנתפעל עבר, אבל בשאר עדי הנוסח: נתגלה אדנ' ח, שנגלית ב, נתגלתה ט, שנתגלית ל. צורת הזכר במקום צורת הנקבה 'נתגלתה' מופיעה פעמיים נוספות בלשון חז"ל, במשנה, חולין ו, ד, ובתוספתא, יבמות ז, יז. צורת הזכר מופיעה בג גם בבניין קל: 'נגלה שכינה' (עמ' 18/9/3), אלא שג אינו עיקבי, ובאותו הקשר מופיעה בו גם הצורה הנקבית 'נגלית' (עמ' 9/3, אבל 'נגלה' באבג', 15/3).

¹⁷² עמ' 3/128: עלה אור. נעלה ב. עלתה חט, ואילו בג 'עלת'.

¹⁷³ 'הראת', עמ' 9/78.

¹⁷⁴ בעמ' 11/306 מופיעה בג הצורה 'שבותה', בינוני פעול לנקבה. אך באותה הדפסה בהמשך, עמ' 12/306 הוא גורס פעמיים כגירסתם של שאר עדי הנוסח (אבג'דו חל) 'שבויה'. הצורה הרגילה בלשון התנאים היא אכן 'שבויה', ולא מצאנו ולו פעם אחת 'שבותה'. צורה זו נוצרה על-ידי גזירת פועל ל"י על-דרך השלמים. התופעה מוכרת מתחום הפועל, בנסתרת עבר, כמו 'ראתה'. וראה גם בפעלי ל"א בג, 'ויצאתה', עמ' 4/111. בהקשר זה מעניינת גם הצורה 'הכתו', בעמ' 7/324, היינו 'הכו' (=הכ"ה בפיעל), ואף היא לכאורה צורה המושפעת מן השלמים.

משקל קטיל מצוי כבר במקרא, אבל בלשון חז"ל הוא נתגוון במשמעותו, והוא מציין מעתה גם שמות תואר ושמות פעולה מופשטים, על-פי רוב בהקשרים משפטיים.¹⁷⁵ בג הוא מופיע במלים 'גנב'¹⁷⁶ ו'חנק'.

בריקת השימוש בצורות 'חנק' ו'חניקה' בג מלמד על ההבחנה בין שני המשקלים:

מות יומת - בחנק. אתה אומר בחנק או באחת מכל מיתות האמורות בתורה... כל מיתה שנאמרה סתם והרי זו בחנק.

אבל:

היחנק משקעין אותו בזבל עד ארכובותיו... זה הוא סדר חניקה.

(נזיקין ה, עמ' 15/265)¹⁷⁷

'חנק' היא שם עצם מופשט, המציין קטגוריה משפטית, בעוד 'חניקה' משמשת כשם לפעולה ממשית. 'חנק' יופיע בג כשם עצם לסוג העונש, אך בתיאור פעולת ההמתה עצמה הוא ישתמש ב'חניקה'. אפשר שיש להחיל הבחנה זו גם על 'גנב' לעומת 'גניבה'.

¹⁷⁵ ראה יחזקאל קוטשר, 'מחקרים בדקדוק לשון חז"ל', ספר בר-אילן קובץ העשור (תשט"ז-תשכ"ה), ב, עמ' 65-66. לדעתו, משקל זה נוצר על-דרך 'גזל'. ראה עוד חיה נתן, 'מונחים המשפטיים בלשון התנאים', דברי הקונגרס העולמי התשיעי למדעי היהדות, ירושלים תשמ"ו, עמ' 23-29, ובעיקר עמ' 24, והשווה נאה, עמ' 299. על ניקוד הבניין ראה: סגל, עמ' 71.

¹⁷⁶ עמ' 5/305: בג 'גנב', ראלו באבג'דו 'גניבה' (או 'גנבה'), כפי שמצוי גם בג בראש הדרשה שם, עמ' 4-3/305. 'גנב' נחשבת לצורה עתיקה, והיא מופיעה פעמים בודדות בספרות התנאים, על-פי רוב בנוגע לעבד או שפחה הנמכרים בגניבם. ראה אפשטיין, מלה"מ, עמ' 1258. אפשטיין מציין גם את הצורה 'שמירו', במכילתא, נזיקין יא, עמ' 288, ומה חבל שלקטע לא נשתמרה עדות ג.

¹⁷⁷ מאמרים אלה נשנים שוב באמצע הפרשה (עמ' 3/267), אף שם בהבחנה בין שתי הצורות. הבחנה כזו אינה נשמרת בשאר עדי הנוסח, והם גורסים 'חנק' או 'חניקה' באופן עיקבי.

חילופים דומים קיימים בצורה היחידאית 'אמר' שבג, לעומת 'אימרה' או 'אמירה' שבשאר עדי הנוסח ואף בג באותו הקשר,¹⁷⁸ וכן שם העצם 'שבר' (שני סגולים?) שבג לעומת שם התואר הגזור מבינוני פעול 'שבורה' שבשאר העדים.¹⁷⁹

2. משקל קיטל וקיטול

את כל הדברים -
מלמד שאמר המק' עשרת הדיברות בדיבור אחד מה שאיפשר לבשר ודם לומר כן...
אלא מלמד שאמר המקום עשר דיברות בדיבור אחד
וחזר ופרטן דיבר דיבר בפני ע'.
ושומיע אני אף שאר על הדיברות שבתורה נאמרו כולן בדיבור אחד
תל' ל' האלה,
אלו נאמרו בדי>ב... אחד ושאר כל הדיברות שבתורה דיבר דיבר בפני עצמו.
(בחדש ד, עמ' 10/218)

מעין ההבחנה שמצאנו בין 'חנק' ו'חניקה' מזדמנת גם בדוגמא זו. הקפדתו של ג להשתמש בשתי מילים, 'דיבור' ו'דיבר', בולטת על רקע העיקביות בשימוש ב'דיבור' בלבד באבדו חסכע.¹⁸⁰ ניתוח מופעי התיבות השונות מלמד כי ג משתמש במלה 'דיבור' כשם פעולה, לעומת 'דיבר' המשמש אותו לתוכן הדיבור, היינו הדברות עצמן.¹⁸¹

¹⁷⁸ בעמ' 7-6/126, בדרשה למלים 'ה' האמירך היום' ו'את ה' האמרת היום'. לצדה נוקט ג פעמיים את הצורה 'אמרה', שהיא גם הצורה הנפוצה בספרות התנאים ומצויה כאן ברוב עדי הנוסח אבדהו חסכע (אימרה). בש ובשני קטעי הגניזה לדרשה המקבילה במכילתא דרשב"י מופיעה הצורה 'אמירה', המוכרת גם היא.

¹⁷⁹ עמ' 12-11/306: פעמיים רצופות גורס ג 'שבר', לעומת 'שבורה' באבג'דו חל. בהמשך משתמש גם ג בצורה 'שבורה' במקביל ל'שבויה' ו'שבויה'. שתי הצורות מצויות בלשון חז"ל. 'שבר' במשנה, ב"מ ז, ח, שבועות ח, א, מכילתא, נזיקין טז, עמ' 303, מכילתא דרשב"י, כב ג, עמ' 194, ומקבילתו שם, כב ח, עמ' 202. הצורה 'שבורה' מופיעה עוד במכילתא דרשב"י, כב ט, עמ' 204, ובעמ' 205-207. ראה גם נאה, עמ' 304.

¹⁸⁰ כמוהם גם מובאת המכילתא שבפירוש רש"י לשמות כ, א, ובפירוש בעלי התוספות על התורה, עמ' עה.

¹⁸¹ הבחנה זו נשתמרה גם במובאת המכילתא דרשב"י במדרש הגדול כאן, בדרשה שנושאה אחר: 'ד"א, וידבר אלהים את כל הדברים... מה אנכי היה לו דיבור בפני עצמו וקבלה בפני עצמו, כך כל דיבר דיבר היה לו דיבור בפני עצמו וקבלה בפני עצמו. מה ת"ל לאמר, מלמד שהיה אומר להן על כל דיבר דיבר על לאו לאו ועל הין הין. התיבה 'דיבור' מקבילה בתפקידה התחבירי לקבלה, ושתייהם פעולות המתקשרות לתוכן מסויים, הוא ה'דיבר'. ראה 'דיבר' גם באג' בעמ' 2/1, לעומת 'דיבור' ו'דבר' בשאר עדי הנוסח. מעמדן של שתי מלים אלה בספרות התנאים בכללותה זוקק ברור עצמאי, ובבדיקה שטחית לא מצאתי מקבילה להבחנה זו. בספר עשרות פעמים 'דיבר' לעומת מיעוט 'דיבור'. התוספתא, לעומת זאת, מייחדת את 'דיבר' לעשרת הדברות, ולכן תמיד מופיעה צורה זו ברבים. בספרי דברים קיימת נטייה דומה לזו של התוספתא, אם כי לא באופן מוחלט. למעשה, גם במכילתא על-פי א לא קיימת הבחנה ביניהם כלל, ושניהם מופיעים מספר פעמים דומה. ראה עוד אילן אלו, מסורת הקריאה הקדם-אשכנזית, כרך ב (=עדה ולשון ה), ירושלים תשל"ט, עמ' 235. ככלל מקובל לומר כי משקל קיטל הוא משקל קדום, שנדחק על-ידי משקלים אחרים, בעיקר משקל קיטול. ראה נאה, עמ' 282.

3. ריבוי על דרך צורת הזכר: קנסין

ובדומה לג גם ת, 'קנסים' (עמ' 18/156).¹⁸² צורת הריבוי של מלה זו - יוונית במקורה - נדירה בספרות התנאים, והיא מופיעה תמיד על דרך צורת הנקבה, קנסות.

4. צורת הפסק

מקרה ברור של הגיית מלה בצורת הפסק בעמ' 8/4: שאפשר שנבואתיך (=שאי-אפשר בנבואתך). התי"ו מנוקדת בסגול, והיו"ד שאחריה מבהירה שהניקוד דווקא.¹⁸³

5. תוארי יחס: יו"ד ניסבה

בג רגילות הצורות 'מצריי' ו'ערביי', בניגוד לצורות 'מצרי' ו'ערבי' שבשאר עדי הנוסח, וכך גם בריבוי, 'ערביין', 'מצרייין', 'המצרייין'.¹⁸⁴ צורה זו מופיעה בעדי הנוסח הטובים של הספרות הבתר-מקראית והתנאית.¹⁸⁵

¹⁸² בשאר: קנסו' ב. קנסות ד' ט. קנסיות ד'.

¹⁸³ וראה גם 'פירי' (=פרי) כמה פעמים, עמ' 15-12/338. על צורת ההפסק גם בהקשר ראה בר-אשר, פארמא ב, עמ' 177.

¹⁸⁴ הכתיב החסר מציין באופן ברור את שם הארץ או משמש כשם מיטונימי ליושביה. כתיב זה קיים בג בכמה מקרים: בציטוטי מקרא ('ועברתי בארץ מצרים'), כשהיא מנוגדת ל'ישראל' (חפזון מצרים), כשברור שמדובר על הארץ, וכדומה. הכתיב המלא אינו חד-משמעי. יו"ד כפולה עשויה לציין יו"ד עיצורית סתם וגם תנועת i של היו"ד. במקרים שבהם קודמת למלה ה"א היידוע, ברור שזוהי צורת הרבים של 'מצריי', וישנה אפשרות לקרוא כך בכל מקרה שבו פועל המשפט ברבים (היו מצריים נתונים באפילה).

¹⁸⁵ צורות אלה נובעות ככל הנראה מתהליך פונטי של דיסימליציה, ראה קוטשר, מגילת ישעיהו, עמ' 404, וראה שם גם עמ' 30; כהנא, אקדמות, עמ' 197, הע' 25; ליברמן, תוסכ"פ לברכות, עמ' 54, הע' 84. תופעה זו מתועדת למעשה גם בספרות המאוחרת יותר, ראה סוקולוף, ב"ר, עמ' 107.

6. שונות

הצורה רבני מופיעה בג בלבד (עמ' 6/174), בעוד שאר עדי הנוסח גורסים את הביטוי הארוך יותר, 'רבונו של עולם'.¹⁸⁶ מצב דברים דומה מצטייר גם בנוגע לביטוי רבני משה המופיע בג (עמ' 14/178), לעומת שאר עדי

הנוסח שגרסו כאן 'רבינו משה' (א ט), 'רבי' (ב), ואף 'ארני' (ת).¹⁸⁷

ועוד: אמללים (בצירה מתחת למ"ם, עמ' 1/269),¹⁸⁸ ידאיות (עמ' 10/84) ופרעמיות (עמ' 11/69), במשקל

קטליות,¹⁸⁹ ממועט (עמ' 5,1/88),¹⁹⁰ וכן גידולין (עמ' 19/156), בהוראה של גדולה, כצורה יחידאית בלשון

התנאים.¹⁹¹

¹⁸⁶ רבונו של עולם אב (רבנ') ד ט (עול'). רבון העו' ת. דוגמא מסופקת נוספת מופיעה בג בעמ' 7/179. אבד' ט גורסים כאן 'רבונו של עולם', רבו' של עולם ד, רבון העולמים ת. בג הקטע מטושטש ואינו ניתן לקריאה, ואף קשה להעריך את מספר האותיות המטושטשות, אבל בסוף המשפט מופיעה יו"ד ברורה, ואפשר שהיא שריד ל'רבוני'. לצורת 'רבון' במשנה, בפתח ושוורוק, במקום 'ריבון', בחיריק וחולם, וכן צורת 'רבוני' שבכ"י קאופמן לעומת 'רבונו של עולם' בעדי נוסח מאוחרים של המשנה ראה ילון, משניות מנוקדות, עמ' 162, ושוב במבואו לניקוד המשנה, עמ' 29, וכן ילון, רבון; קוטשר, לשון חז"ל, עמ' 23-26. דברי ילון מתאשרים על-ידי בדיקת עדי הנוסח של שאר החיבורים התנאיים. 'רבוני' נדיר מאד, והוא מצוי - בנוסף לפעם יחידה במשנה - פעם נוספת בספרא ופעם בספרי במדבר, לעומת 'רבונו של עולם' המופיע בתוספתא, ספרי במדבר, ספרי זוטא, פעמים בודדות במכילתא דרשב"י, ופעמים רבות בספרי דברים ובמכילתא דר"י. ראה עוד כהנא, אקדמות, עמ' 148-149; כהנא, שתי מכילתות, פרק א, סע' 3.3.3 (1) והע' 75.

¹⁸⁷ פיצול דומה מתועד גם בספרי במדבר, עמ' 15/96: רבוני משה בכ"י רומי, לעומת 'רבוני' או 'ריבוני' בשאר עדי הנוסח ואף 'רבינו' הגדול. ראה כהנא, אקדמות, עמ' 149.

¹⁸⁸ ובדומה גם בשאר: אמללים אד. אמללים ב. אמללילין ט. ראה דניאל בויארין, 'ללקסיקון התלמודי IV', תעודה ו (תשמ"ח), ספר זיכרון לדב עירון, בעריכת אהרן דותן, עמ' 63-64.

¹⁸⁹ וכך גם בא. בשאר: יראות בד חט. על משקל זה ראה בר-אשר, פארמא ב, עמ' 172.

¹⁹⁰ וכן עמ' 9/313, וגם בריבוי, 'ממועטין' (עמ' 5/330). ראה אפשטיין, מלה"מ, עמ' 1254, שהעיר לצורה קדומה זו. בג מופיעה גם הצורה 'מועטה' (עמ' 1/24), עקב האפולוגיה, ו'מעוטה' (עמ' 13/265, 5/328), המושפעת ממקבילתה ההפוכה לה, 'מרובה'.

¹⁹¹ בשאר עדי הנוסח: גדולה. דוגמא זהו צוינה כבר על-ידי קוטשר, 'אבות טקסטים', עמ' 112-113, וראה שם ניתוחו. בעמ' 113, הע' 29, מפנה קוטשר לפיוט 'אברהם הוא', שבו מופיעה הצורה 'גידולין'. פיוט זה זכה בינתיים להידפס על-פי כתב-יד משנת 1304, שבו אוסף סליחות במנהג צרפת (כ"י פרמא, ספריית פלטינה 654), ראה לקט פיוטי סליחות, דניאל גולדשמידט ואברהם פרנקל, כך שני, ירושלים תשנ"ג, עמ' 436, שר' 45-46. ראה גם נאה, עמ' 320, לגידול' בהוראה של גודל.

[ד] תופעות בתחום התחביר

ברגיל ממעט ג בשימוש ב'את', ופעמים רבות מוותר עליה,¹⁹² וכך גם בנוגע לאוגד במשפטים שמניינם.¹⁹³ מלבד זאת מצאנו בו מקרים פזורים של שימוש שונה במליות, ולהלן אזכיר אחדים מהם. לדוגמא, ג גורס 'מנסין למקום' (עמ' 17/173), ומאשש בכך את נוסח העדים העקיפים, במקום הנוסח הצפוי שבשאר עדי הנוסח הישירים 'את המקום'.¹⁹⁴ במקומות נוספים ג נוקט בלמ"ד בשעה ששאר עדי הנוסח נוקטים בבי"ת, ולהיפך,¹⁹⁵ או בבי"ת בשעה ששאר עדי הנוסח נוקטים בכ"ף, ולהיפך.¹⁹⁶ הוא מחסיר את כ"ף הדמיון במשפט 'קרא לנשכב שוכב' (עמ' 8/310), בהתאמה ללשון התנאים ולמקבילה בספרא.¹⁹⁷ במקום אחד המלה 'הרי' איבדה את תפקידה המיוחד, והיא טפלה לשי"ן הזיקה הצמודה לה: 'את מוצא שהרי האבות והנביאים... הא בכל מקום את מוצא שהרי האבות והנביאים...' (עמ' 11/4).¹⁹⁸ שי"ן הזיקה חסרה בו במשפט 'מי התחיל בעבירה' בג (עמ' 20,14/23),¹⁹⁹ אבל מאידך-גיסא פעם אחת מצאנו אותה רק בג, במבנה תחבירי בלתי צפוי: 'אלא אם כן שיערבו' (עמ' 15/168). בכמה

¹⁹² 'לאבד עצמו בים' (עמ' 11/4, וכמוהו גם חס), 'ומכר פנימית' (עמ' 15/102), 'ששמש מלאכי השרת' (עמ' 16/195).

¹⁹³ לתלמודו בא (עמ' 14/269), זורחת (עמ' 9/270), שחיב (עמ' 4/305, 2,1/306), שפטור (עמ' 5/306), שנשבע (עמ' 2/307), שמשלם (עמ' 11/307), שבעמך (= שהן בעמך, עמ' 14,13/268; 4,3/269).

¹⁹⁴ ואילו בב ל: 'את המקום'. העובדה שמדובר בחילוף עיקש עולה מנוסחו המוזר של ד כאן, 'מנסין המקום'. תופעה דומה מופיעה בגירסתו של ג' בעמ' 18/195. כל עדי הנוסח גורסים 'שישמש את חכמים' או 'את החכמים', אבל ג' גורס כאן 'שישמש לחכמים'. האם השפעת הארמית על שפת התנאים עצמה גרמה, או שמא ידם של הסופרים בדבר?

¹⁹⁵ צמידת הטובה' בג לעומת 'למידה/ה הטובה' באבד חטל (עמ' 2/24), שבמלכויות ג, אבל: שלמלכות ג', של מלכות אבד (עמ' 11/89). 'שלוש לעולם' בג, אבל באבדו חט 'שלוש בעולם' (עמ' 9/270). ראה קוטשר, מגילת ישעיהו, עמ' 309 סע' 11, ילון, מבוא, עמ' 47, אפשטיין, מלה"מ, עמ' 1110, 1119.

¹⁹⁶ חילופים אלה מתועדים בג רק באותיות השימוש, ולפיכך ברור כי לא הדמיון הגרפי עומד ביסוד התופעה. כמיתה/במיתה, לעשות את כל מיתות בנגיחה/כנגיחה. על חילופים כאלה במקרא ראה קוטשר, מגילת ישעיהו, עמ' 308 סע' 10, עמ' 310 סע' 15, אבל תופעה זו קיימת גם בספרות התנאים, ראה אפשטיין, מלה"מ, עמ' 1260-1261, בנוגע לחילוף בתחילה-כתחילה.

¹⁹⁷ קדושים, צב ע"ג (עמ' שפ-שפא).

¹⁹⁸ בשאר העדים: וכן אתה מוצא שהאבות... (אב ח) הא בכל מקום אתה מוצא שהאבות... (בג"ד), וראה עוד שאר עדי הנוסח.

¹⁹⁹ ראה אפשטיין, מלה"מ, עמ' 1208, בנוגע לחסרון שי"ן הזיקה אחרי 'אע"פ', וכן כהנא, אקדמות, עמ' 152.

מקומות ג מבכר מבנה תחבירי המורכב משי"ן הזיקה ובניין נפעל על-פני מבנה תחבירי של ה"א הידוע ובניין פעול בשורש אמ"ר המשמש במונחים. כך הרבה 'מה x שנאמר כאן' לעומת 'מה x האמור כאן' שבשאר העדים, וכן 'כל מיתה שנאמרה סתם' בג לעומת 'כל מיתה האמורה סתם' בשאר העדים.²⁰⁰

וא"וים יתירות וחבור אסינרטי

בג, כמו גם בעדי הנוסח הטובים של לשון חז"ל, משמשת ווא"ו בתפקידים מגוונים.²⁰¹ העיקריות שבהן הן ווא"ו הנשוא והפירוש,²⁰² ווא"ו הפתיחה,²⁰³ ווא"ו הברירה.²⁰⁴ מאידך-גיסא, לצד ריבויין של ווא"וים בג, יש בו גם משפטים המחזירים ביניהם ללא ווא"ו כלל.²⁰⁵

בין התופעות התחביריות בג יש להזכיר עוד השפעת איבר אחד במשפט על האיבר העוקב,²⁰⁶ ובינוני המשמש לזמן עתיד.²⁰⁷

²⁰⁰ עמ' 2/266, ובדומה גם עמ' 3/266.

²⁰¹ ראה אפשטיין, מלה"מ, עמ' 1076 ואילך.

²⁰² 'יורד וצונן' (עמ' 1/166, כך גם בג'), 'זמ' >> ידת עונשין << מעוטה ולא יהא בה חייב עד שיעשה בהן חבורה' (עמ' עמ' 13/265), 'כל מיתה שנאמרה סתם והרי זו בחנק' (עמ' 2/266).

²⁰³ ווא"ו זו רגילה בעיקר בהקדמת שאלות מדרשיות: רמנין (עמ' 4/308), ושומע אני (עמ' 13/270, 14/218, 4/272, 1/274, 1/307), 'ישנים מנין' (עמ' 2/203), אבל גם במשפטים רגילים: 'זהתחיל הים עומד כנגדו' (עמ' 13/102), עמ' 9/330, 'וכשהו אומ', וכן עמ' 3/332, 'ודברין שהן משום שבות מנ', ועוד. ווא"ו זו נפוצה גם בכ"י קאופמן ופארמא א למשנה, ראה אפשטיין, מלה"מ, עמ' 1092, 1095.

²⁰⁴ באבן ובאגרף (עמ' 17/269), ביום וביומים (עמ' 9/271, 4/273). על חילוף זה ראה אפשטיין, מלה"מ, עמ' 1062, וכן גם סגל, עמ' 220. עיין גם מאמרו של עזרא ציון מלמד, 'מחלוקת התנאים בפירוש המשנה שלפניהם ובנוסחה', תרביץ כא (תש"י), חוברת ג-ד, עמ' 138-143.

²⁰⁵ 'וחזר (ו)נתרפא' (עמ' 3/271), 'ארבעה (ו)חמשה פעמים' (עמ' 3/271). ראה אפשטיין, מלה"מ, עמ' 1050.

²⁰⁶ לדוגמא, בעמ' 7/306: 'ומה מיתה מיוחדת שאי אפשר לו להצילה', בג, אבל בשאר עדי הנוסח, כצפוי, 'להצילה'. וכן בעמ' 15/279: 'השן והעין מיוחדת בבג, ובא הוגה ותוקן ל'מיוחדות', כנוסח דו.

²⁰⁷ עמ' 17/126: 'ד"א ויהי לי לישועה, היה לי ויהיה לי, היה לי לשעבר ויהיה לי לעתיד >> לבא <<'. זהו נוסחם של אברהם, ובקיצורים גם **חזקל**, באופן פרפראזטי **מש**. בעולם 'ויהיה' או 'ויהי'. בג חלה השמטה מחמת הדומות, ונותר רק המשפט האחרון של הדרשה: 'דב' אח' ויהי לי לישועה, היה לי לשעבר והוזה לי לעתיד לבוא'. צורת הבינוני לזמן עתיד רגילה בלשון התנאים, בעוד לצורת העתיד הוראה מוראלית. ואמנם במכילתא דרשב"י על-אתר, שהדרשה שרדה בו בשלמותה, בשתי הפעמים 'הוזה'.

[ה] הוראות נדירות ומלים ייחודיות

בג מלים וביטויים נדירים, המתייחדים לעתים בצורתם ולעתים במשמעותם.

אדר האחרון

ג מכנה את חודש אדר המעובר בכינוי שאינו ידוע ממקום אחר: 'אדר האחרון' (עמ' 15/172). בשאר עדי הנוסח ובמדרש הגדול המצטט את המכילתא דרשב"י 'אדר השני', המקביל ל'אדר הראשון', וכפי שרגיל בשאר המקורות התנאיים.

חג שלתשרי

בעמ' 7/169 מוזכרים שלשת המועדות. באר חמ הם מופיעים בשמותיהם הרגילים, 'פסח ועצרת וסוכות', ובש בלשון המקראית, 'חג המצות וחג השבועות וחג הסוכות'.²⁰⁸ שמו של חג הסוכות שונה מאד בג, ומוזכר על שם החודש, 'חג שלתשרי'. גם שמותיהם של שני החגים האחרים מופיעים בג בצירוף 'חג שלפסח', 'חג שלעצרת'. בספרות התנאים כולה חגים אלה מופיעים בשמות 'פסח' ו'עצרת', כאשר 'חג' מיוחד לסוכות. שאין מדובר כאן בגחמתו האישית של הסופר ניתן להוכיח מן המקבילה שבמכילתא דרשב"י, שבה מלבר 'חג של תשרי' גם 'חג של ניסן'. כינויים אלה יחידאיים, ולא מצאנו כמותם במקומות אחרים.

אספיים

המלה 'אספיים' שרדה פעם אחת בג:

ר' טרפון או' לא היה יורד אלא על האספיים.

(ויסע ד, עמ' 6/166)

במקבילה שבמכילתא דרשב"י היא מופיעה בצורה דומה, 'עוספיים'.²⁰⁹ בשאר עדי הנוסח לעומת זאת מצאנו

²⁰⁸ בב ט הקטע נשמט.

²⁰⁹ אבל במדרש הגדול שם 'סעפים'.

'האוספים' אב, 'האופסים' ד חש, 'הקופסה' ש.²¹⁰ צורה נטויה של המלה 'אספיים' מופיעה בספר מקראי מאוחר:

מתניה ובקבוקה עובדיה משולם טלמון עקוב, שומרים שוערים משמר באסופי השערים.
(נחמיה יב, כה)

קטע במגילת המקדש, הרן בהלכות טומאת בית שמת בתוכו, מסייע לנו בהבנת המלה:

וביום אשר יוציאו ממנו את המת יכבדו את הבית מכול
תגאולת שמן ויין ולחת מים קרקעו וקירותיו ודלתותיו יגרודו
ומנעוליו ומזוזותיו ואספיו ומשקופיו יכבסו במים.

(עמוד מט, שו' 11-13)

הוראתה של 'אספיים' על-פי מקורות אלה היא כשם נרדף ל'סף'.²¹¹

בלשון התנאים קיימות מלים רגילות יותר, כמו 'אסקופה'. השימוש במלה הנדירה 'אספיים' מובן על רקע הקרבה הפונטית - וסביר להניח גם הקרבה האטימולוגית - למלה 'סף' המשמשת כאן בסיס לדרשה.²¹²

²¹⁰ אב המשיכו את הקו הפרשני שפגשנוהו קודם, כי ירידת המן היתה בנס וכל פרטיה כווננו להקל על ישראל. ר' אלעזר המודעי סבור שהמן לא ירד על הארץ אלא ישר לתוך הכלים, ואילו ר' טרפון סבור שהמן ירד ישירות אל האוספים אותו. המלה 'אופסים' לא נתבארה לי כלל, ושמה היא קשורה ל'מי אפסיים' שביחזקאל מז, ג, היינו מים רדודים מאד, בגובה הקרסול. 'קופסה' של ט מבוססת על דרשתו של ר' יוסי ברבי חנינא על המן במקבילה שבבבלי, 'ודומה כמו שמונת בקופסא' (יומא עה, ב).

²¹¹ בארמית בבליית מופיעה המלה 'אסיפא' כמקבילתה העברית של סף, ראה לדוגמא בבלי, בבא-קמא קד. 'אספא' הארמית מופיעה עוד במגילת ירושלים שנמצאה בקומראן, 5Q15, א, שו' 16-19: '[ומשח] פות[יה] די כל אספא קנין תרין אמין ארבע עשרה [וית] טלולה אמה חדה [ומשח על כל] אספא ית ד[שיין] ל[ה] ומשח בוא א[ס]פא אורכה אמין [תלת] עשרה ופותיה אמין עשר', [ואע]לנני ל[ג]וא אספא [והא] אסף אחרין ותרעא ליד כותלא גויה [די] ליד ימינא כמשחת תרעא [בריא פותיה אמין] ארבע רומ[ה] אמין [שבע ודשיין לה תרין וגודם [ת]רעא דין [אסף] עללה פתחיה קננה חר אמין]. קטע זה פורסם בתוך: DJD, כרך 3, עמ' 190, ושוב על-ידי ליכט, עמ' 54, אבל נראה כי למלה זו שם משמעות של 'אולם' ולא של סף, כפי שתרגם שם ליכט: 'vestibule'.

²¹² דרשה זו מופיעה בסתם הספרי במדבר, פיס' פט, עמ' 5/90, ושם אמנם 'אסקופה': 'וברדת הטל על המחנה לילה ירד המן עליו, מלמד שהיה יורד על האיסקופים ועל המזוזות. או לפי שהיה יורד על האיסקופין ועל המזוזות יכול היו אוכלים אותו מלוכלך ומטונף ת"ל והנה על פני המדבר דק מחוספס'. לקשר המדרשי שבין 'אספיים' לבין המרכיב 'סף' במלה המקראית הנדרשת ראה הדרשה בהקשרה.

סף

המלה 'סף' מופיעה פעם אחת בג בהוראה נדירה של 'ספל': 'ומנן שאינו יורד אלא על הכלים תל' לו' סף' (ויסע ד, עמ' 2/166).²¹³ עדי הנסח האחרים של המכילתא לא הכירו משמעות מיוחדת זו, ומשום שהתקשו בהוראה הרגילה 'אסקופה' ואף לא מצאו את המלה 'סף' בהקשר המקומי במקרא, המירו את 'סף' ב'כפור'.²¹⁴

נגד

ג מושלו משל למה הדבר דומה לעבדו שלכהן שברח מרבו ואמ' אלך לי בן הקברות מקום שא>י רבו יכול לבוא אחריו. אמ' לו רבו יש לי כניות כנגדך.

(פסחא א, עמ' 17/3)

'כנגדך' רק בג, ואילו בשאר 'כמותך' (א ט), 'כיוצא בך' (ד חכ), 'כמותך כיוצא בך' (ב), 'כמותך וכיוצא בך' (ג). על מלת היחס 'נגד' כתב לאחרונה שלמה נאה, והוא מבחין בין ארבעה משמעים שלה.²¹⁵ לענייננו חשובה ההוראה הרביעית, המציינת 'השוואה פשוטה', והיא מקבילה מבחינה סימנטית ותחבירית ל'כמו'.²¹⁶ ג מספק לנו עתה דוגמא נוספת להוראה נדירה זו של המלה 'כנגד'.²¹⁷ במשל אומר הרב לעבד כי יש לו עזר כנגדו, עבדים

²¹³ במכילתא עצמה מופיעה הגדרה מתאימה משמו של ר' עקיבא: 'אין סף אל' כלי' (פסחא ו, עמ' 18), ובדומה גם במכילתא דרשב"י שם, יב כב, עמ' 25. על-פי מקור זה פירש בן-יהודה את המקור המקראי 'ולקחתם אגדת אזור וטבלתם בדם אשר בסף והגעתם אל המקשקוף ואל שתי המזוזות מן הדם אשר בסף' (שמות יב, כב), וכן הוא מפנה למקורות מקראיים נוספים ולשימוש במלה זו בפיוטי ימי הביניים, ראה: כרך ח', עמ' 4141, ערך סף(א), וראה עוד קונקורדנציה לתנ"ך, אבן שושן, ערך סף(2), עמ' 812.

²¹⁴ 'סף' נשתמרה גם במכילתא דרשב"י. לניתוח הדרשה ופירושה ראה להלן פרק ו.

²¹⁵ שלמה נאה, "'עזר כנגדו'", "כנגד המשחיתים": משמעויות נשכחות ופתגם אבוד, לשוננו נט (תשנ"ו), עמ' 117-99.

²¹⁶ שם, עמ' 110-112.

²¹⁷ על מקור זה העיר כבר זאב בן-חיים, ראה בן-חיים, ערכי מלים, עמ' 437.

כמוהו,²¹⁸ כיוצא בו,²¹⁹ כפי שתרגמו כאן שאר עדי הנוסח, חלקם בכפל גירסה.²²⁰ הוראתה של 'כנגד' מתפרשת להלן על-ידי המכילתא עצמה. בנמשל למשל העבר ורבו מחליף הצירוף 'כיוצא בך' את 'כנגדך': 'כך אמ' יונה, אלך לי חוץ לארץ, מקום שאן שכינה נגלה. אמ' לו ה' <<המקום יש לי שלוחים>> כיוצא בך'.

דוגמאות מסופקות

מתבהמות

א ולקחין בהן בהמה מן החולין ומתרחמות עליהן ומניקות אותן.
(כספא א, עמ' 3/320)
אבו ט מתארים את הפעולה הרגשית של האמהות בפועל 'מתרחמות',²²¹ ואילו ג משתמש בפועל 'ומתבהמות', הגזור משם העצם 'בהמה'. פועל זה יחידאי בספרות חז"ל, ואף במקרא אינו ידוע. את האפשרות שג שימר כאן שורש תנייני ייחודי יש לסייג על-רקע הסבירות הגבוהה לשיבוש גרפי ר-ב גרידא.

²¹⁸ על 'כניות' בהוראה של עבדים, ובמיוחד 'עבדים לאותו אדון', ראה: ליברמן, 'זוטות', עמ' 102-104 וכן ליברמן, 'חשבון אותיות', עמ' 329-335, והפניותיו למחקרים קודמים שם.

²¹⁹ הביטוי 'כיוצא בו' מופיע לראשונה בבן-סירא, 'ויתן לך טעם כיוצא בהם' (י, כט), 'ושית אבלו כיוצא בו' (לח, יז), ועל מקורו האטימולוגי ואופן התפתחותו חלוקות הדיעות. ראה: אפשטיין, מבואות לספרות התנאים, עמ' 491. שמעון שרביט, בשם מ"צ קדרי, הביע את דעתו, כי הביטוי הארמי הוא תרגומו של העברי, ראה: שרביט, בעקבות המבואות, עמ' 119, הע' 53. לעומתו סבר זאב בן-חיים כי אין מדובר בתרגום משפה אחת לחברתה, אלא בהתפתחות מקבילה בשתי השפות, ראה בן-חיים, ערכי מלים, עמ' 437-438. על התרגומים הקדומים לביטוי 'עזר כנגד' ועל היחס בינם לבין השימוש העברי במלה 'כנגד' ראה נאה, 'עזר כנגד', עמ' 106-108.

²²⁰ כך בג'. בהקשר זה מעניינת הפנייתו של בן-חיים, ערכי מלים, עמ' 438, הע' 31א, להערתו של ליברמן, זוטות, עמ' 103-104, כי בירושלמי, קידושין, פ"א ה"ג, ס ע"א, וכן גיטין ספ"ב, מד ע"ג, שובשה המלה 'כניות' ל'כוותין' ו'כוותין', שאין אלא 'כמו' לנטייתו. אפשר שבג' אירעה תופעה דומה, ואין 'כמותך' כיוצא בך' כפל גירסה רגיל, אלא ש'כמותך' נוצר כשיבוש מתוך 'כניות'.

²²¹ ובדומה לו גם ד, 'ומרחמת'. פועל זה מופיע בבניין התפעל גם בספרא בחוקותי, קיב ע"ב: 'מיד אני חוזר ומתרחם עליהם, ש' והתודו את עונם וגו'. פועל זה נדיר גם בספרות האמוראית והוא מופיע בארמית בלבד. ראה קהלת רבה, יא א וכן אגדת בראשית, לח א, מו א. שימוש בשורש רח"ם בהקשרים דומים ראה בבלי, בכורות כד, א-ב. הדרשה מופיעה גם בג', אבל דווקא כאן המלה קטועה ונשתמרו ממנה שתי האותיות הראשונות בלבד, 'מתן']'.

שבים

ג חביבין הגרים שלא מל אברהם אבינו אלא בן תשעין ותשע שנה...
אלא היה הקדש מגלגל בו עד שהגיעו לבן תשעין ותשע שנה
שלא לנעול בפני הגרים הבא
ליתן שכר ימים לשבים, לרבות שכר עושים רצוננו.

(נזיקין יח, עמ' 10/312)

על-פי ג בקטע זה 'שבים' הינו גינאי לגרים. לעומתו גורסים אבדו זחט 'ליתן שכר ימים ושנים', ובהם 'ימים ושנים'
הם צירוף פיוטי, ואין 'ימים' ו'שנים' נבדלים בכוונותיהם. צימוד כזה מופיע כבר בבראשית א, יד, 'והיו לאתות
ולמועדים ולימים ושנים', והוא מופיע שוב גם בתנא דבי אליהו רבא, כד יח:
...הא כל המבקש ימים ושנים ועושר ונכסים וחיים בעולם הזה וחיים ארוכים לעולם הבא שאין לו סוף, יעשה
רצון אביו שבשמים ורצון אביו ואמו.

למרות הדמיון מדובר בהוראות שונות. בתנא דבי אליהו 'ימים ושנים' הם ביטוי נרדף לאריכות ימים, ואילו אצלנו
הם משמשים כביטוי לזמן רב שחלף, 'לרבות שכר', ליתן שכר [על] ימים ושנים.
המלה 'לשבים' בנוסח של טופס א מעניינת, מאחר שעל-פי רוב אין מגדירים את הגרים כשבים. הפעם היחידה
שבה מצאנו כינוי כזה ביחס לגויים מופיעה באגדת בראשית, פר א:
אמרו להן אומות העולם, הואיל שמקבל את השבים, אנא הלך דורך היפה בנשים, אנה פנה דורך ונבקשנו
עמך.²²²

אפשר אפוא כי ג שימר כאן ביטוי ייחודי שלא שרר כמעט בספרות. אף כאן לא הובן בשאר עדי הנוסח, ומחמת
הדמיון הגרפי השתבש ל'ושנים'.

²²² תיאור הגיור כשיבה מופיע גם במזמורים החיצוניים, כ"י לנינגרד, אנטונין 798, עמ' 2: 'ילמדנו ממני כל
יושבי תבל, וישבו אל דרך, ויעבדוך באמונה'. המזמורים פורסמו לראשונה על-ידי אברהם אליהו הרכבי, 'תפילות
בסגנון מזמורי תהלים לאחד פלוני אלמוני', הגרן ג (תרס"ב), עמ' 82-85, ושוב, בצירוף הערות אחרות, במאמרם
של דוד פלוסר ושמואל ספראי, "שירי דוד" החיצוניים, תעודה ב, ספר זכרון ל"מ גרינץ, תל-אביב תשמ"ב, עמ'
87-83.

[ו] ביטויים וצירופים

אברהם אבינו, אבינו אברהם

בג מופיעות שתי הצורות, אברהם אבינו²²³ ו'אבינו אברהם'²²⁴. שאלת מקוריותה של אחת הצורות צריכה להידון בהקשר כולל יותר של שמות ותארים בספרות התנאים.²²⁵

בן הקברות

פסחא א, עמ' 16/3:

א ט	אברח לי לבין הקברות
מ ג'	אלך לי לבית הקברות
ד	אלך לבית הקברות
חכ	והלך לו לבית הקברות
ג	אלך לי בן הקברות

²²³ עמ' 19/195: אבר[הם] אבינו אב. אבינו אברהם ז. עמ' 10/312: אברהם אבינו גד חט. אבינו אברהם אבו ז. פעם אחת גורס ג 'אברהם גדול העולם', ללא התואר 'אבינו' שבשאר עדי הנוסח (עמ' 13/195: אברהם אבינו גדול העולם אבד ח. אבינו אברהם גדול העולם ז). ג אינו עיקבי, ובמשפט המקביל שם דווקא הוא גורס 'אברהם אבינו', כמו אב, ודווקא בד סתם 'אברהם'. דרשה מקבילה מופיעה בספרי דברים, פס' לח, עמ' 74-75 (הובא גם במדרש הגדול לדברים יא, י, ובמהדורת הופמן למכילתא לדברים, עמ' 30), ובבבלי, קידושין לב, ב, בכולם, 'אברהם גדול העולם' (ראה גם מדרש משלי, ט ב, עמ' 69) או 'אברהם גדול הדור'. לחילוף 'גדול העולם' ו'גדול הדור' ראה שמא יהודה פרידמן, 'גדולי הדור - גדולי עולם', לשוננו לעם מג (תשנ"ב), עמ' 90-92.

²²⁴ עמ' 12/78: אבינו [] ג. אברהם אבינו אבד ח. עמ' 3/98: אבינו אבר' ג. אביהם אברהם חט. אברהם אביהם אב. בד רק 'אברהם'. השינוי בגוף הוא כנראה עיבוד בשאר עדי הנוסח.

²²⁵ הצורה המקדימה את השם הפרטי לתוארה היא הצורה התדירה יותר בספרות התנאים, אף בכתבי-היד הטובים. היא מופיעה 4 פעמים בכ"י קאופמן למשנה, לעומת פעם אחת בצורה ההפוכה; בכ"י וטיקן 66 לספרא פעמיים 'אברהם אבינו' ואף לא פעם הצורה ההפוכה, בכ"י רומי 32 לספרי 6 פעמים 'אברהם אבינו' לעומת 5 פעמים הצורה ההפוכה, בא למכילתא 10 פעמים 'אברהם אבינו' לעומת 4 פעמים 'אבינו אברהם', פעם אחת בספרי זוטא, ופעמיים במכילתא דרשב"י, לעומת פעם אחת 'אבינו אברהם'. בקטעי הגניזה לבראשית רבה מופיעה הצורה 'אבינו יעקב', בעוד שאר כתבי-היד, וכ"י וטיקן 30 בראשם, גורסים 'יעקב אבינו', ראה סוקולוף, ב"ר, עמ' 38. לנפוצותם של צירוף זה ודומיו במקורות אחרים ראה פרץ, צמידות של שם פרטי ותואר כבוד. את מצב הדברים בנוגע לצירוף 'אברהם אבינו' מעניין להשוות לנתוני תואר המלך, הנחשב אמנם לחטיבה נפרדת ואין ללמוד ממנו על תוארי כבוד אחרים. במאמר מקורי הראה דוד טלשיר כי דווקא הצורה המקדימה את השם הפרטי לתואר המלך היא הצורה המקורית במאה השנייה לפסה"נ. ראה ד' טלשיר, 'יהונתן המלך או המלך יהונתן', לשוננו נה (תשנ"א), עמ' 280. חשיבותו של מחקר זה בניתוח החומר הבלשני העולה ממטבעות המלכים מן המאה השנייה. ממצאים ארכיאולוגיים אלה מלמדים על השפה בעת חיותה, ללא תיוכם של מעתיקים מאוחרים.

הצורה 'בין הקברות' היא צורה ארץ-ישראלית, שנשתמרה בכתבי-היד הטובים של ספרות התנאים,²²⁶ בעוד 'בית הקברות' הוא מסימני האיחור של כתבי-היד, המושפעים מנפישותו בתלמוד הבבלי.²²⁷ גירסה דומה נשתמרה גם בא"ס, אלא ששם 'לבין הקברות', עם למ"ד השימוש, ובוזה חסרונה. בלשון חז"ל מהלכים בין הקברות או נמצאים ביניהם, אבל אין הולכים לשם.²²⁸ וגירסתם 'אברח' לי לבין הקברות' איננה הגרסה הצפויה בלשון חז"ל. פועל הבריחה, בניגוד להליכה, אינו 'בין' אלא 'אל' מקום כלשהו. א"ס בחרו ב'אברח', בניגוד לכל שאר עדי הנוסח, ממזרח וממערב, ולפיכך נזקקו שני עדי נוסח אלה ללמ"ד השימוש.²²⁹

ערב שבת

מעין התופעה שמצאנוה בביטוי 'בין הקברות' קיימת גם בביטוי 'ערב שבת'. בצורתו זו הוא מופיע רק בג, עמ' 15/168: 'שחל להיות ערב שבת', אבל בשאר עדי הנוסח ובמכילתא דרשב"י מקרימה אותו ב"ת: 'בערב שבת', שלא כצפוי בלשון התנאים.²³⁰

²²⁶ ראה ליברמן, ביקורת, עמ' 56; ליברמן, תוסכ"פ א, עמ' 109, הערות לשו' 31; ליברמן, תוסכ"פ ג, עמ' 88, שו' 28, וכן בר-אשר, כ"י פארמא ב, עמ' 179; בר-אשר, פרקים במסורת לשון חכמים של יהודי איטליה (עדה ולשון ו), ירושלים תש"ס, עמ' 32.

²²⁷ הממצאים הפילולוגיים בתחום ספרות התנאים תואמים את התיאור הכללי של חדירת הביטוי 'בית קברות' לעברית הבתר-מקראית. לריקע צמיחתו של המונח 'בית הקברות' הוצעו כמה הצעות. אבי הורביץ סבור כי מונח זה נולד בארמית במקביל למונח העברי, בדומה למגוון רחב של ביטויים ארמיים מן המאות הראשונות לספירה שהוראתם מקום מנוחה, כמו בית אבדנא, בית דמא, בית מדמכא וכדומה, המבוססים על המבנה התחבירי 'בית-X', ראה א' הורביץ, בית קברות. ביקורת על עמדה זו ראה יואל אליצור, 'מפגשי לשון וראליה בלשון חז"ל ושאלת קדמותה של התוספתא', מחקרים בלשון ה-ו, ירושלים תשנ"ב, עמ' 120-121, ובעיקר ברויאר, עמ' 250-251, שהציע להסביר את המעבר מ'בין-הקברות' ל'בית הקברות' על רקע דו-משמעות של 'בי' בארמית הבבלית.

²²⁸ משנה, עירובין ג, א: 'ולכהן בבית הפרס. ר' יהודה או' אף בין הקברות'. אבל בעדי נוסח אחרים: בבית הקברות, עם ב"ת השימוש, מאחר ש'בית הקברות' נתפס כשם. שם, נזיר ג, ה: 'מי שנדר והוא בין הקברות'. בעדי נוסח אחרים: 'בבית הקברות'. שם, בבא-מציעא ב, י: 'ואם היתה בין הקברות'. שם, טהרות ג, ז: 'וכן חמור בין הקברות'. תוספתא, ברכות ו, ו: 'היה מהלך בדרך בין הקברות'. מכילתא, כספא ב, עמ' 325: 'היה בין הקברות'. רק במקום אחד מצאנו את הצירוף עם מלת יחס, משנה, טהרות ג, ז: 'תינוק שנימצא בצד בין הקברות'. נראה אפוא כי הצמוד 'בין הקברות' אינו מהווה שם מקום פרטי פשוט כמו השם 'בית הקברות' הבנוי מסמיכות, אלא נמצא במעמד ביניים. על-פי רוב משמשת בו המלה 'בין' כמלת יחס, ולפיכך לא נוספות עליה אותיות שימוש אחרות.

²²⁹ לבחירה ב'אברח' יש כנראה קשר לניסוח המשפט הקודם, ראה שם חילופי הנוסח.

²³⁰ בצירופי הסמיכות 'ערב- בשבעה-עשר מקרים חסרה אות השימוש ורק בשבעה מקרים היא מופיעה עם ב"ת. הדבר נכון גם לגבי התלמוד הירושלמי, שבו ניתן למצוא עשרות פעמים את הביטוי 'ערב שבת' ללא אות השימוש. תופעה זו בולטת במיוחד במשפטים שבהם מופיעים שני ציוני זמן, בהם האחד יופיע עם ב"ת בראשו, והשני, שהוא ביטוי המורכב מסמיכות 'ערב- יופיע ללא ב"ת זו. לדעתי, 'ערב' משמשת כאן כמלת יחס, מעין 'לפני', ולפיכך אינה זקוקה למלות יחס אחרות. לפיכך, יש ועדי-הנוסח למקור כלשהו ממירים את הביטוי 'לפני' במלה 'ערב'. לדוגמא,

מלכי המלכים

הכינוי 'מלך מלכי המלכים' מופיע בלשון התנאים פעמים בודדות בלבד, ותמיד בצמוד וקודם לכינוי 'הקב"ה', או 'ברוך הוא'.²³¹ בג הוא מופיע בצורה הייחודית 'מלכי המלכים', ללא 'מלך', בשני צירופים. הצירוף האחד הוא 'מדי מלכי המלכים' (עמ' 9/280), ובמקומו בשאר עדי הנוסח (אברו ט) 'מדי שמים'. הצירוף 'ידי שמים' נפוץ מאוד בספרות התנאים, אך אף פעם לא עם מ"ם 'מדי שמים', אלא 'ידי שמים', ולפיכך יש לחשוב בו שאינו מקורי. הצירוף השני הוא 'גזירת מלכי המלכים ברוך הוא', המופיע בג פעמיים. בפעם הראשונה בעמ' 15/177, וכאן תומכת בגירסתו גם המכילתא דרשב"י בגוון קל, 'גזירת מלך מלכי המלכים ב"ה', אבל בשאר עדי הנוסח (אבר חטטת) 'גזירת מלך היא'.²³²

עוד יש להעיר לצורה דרך הארץ, במקום 'דרך ארץ' שבשאר עדי-הנוסח,²³³ וכן תלמיד חכמים, לעומת 'תלמיד חכם' שבשאר העדים.²³⁴

כ"י קאופמן וכ"י פארמה למשנת שבת כב, ב גורסים 'לפני השבת', ואילו ברפוס 'מערב שבת', ראה צרפתי, היידוע של צירופי הסמיכות, עמ' 151. בהיקף קטן יותר קיימת תופעה דומה גם בביטוי 'מוצאי שבת', הן בכ"י למשנה והן בכ"י לירושלמי, ואף שם מופיעות אותיות השימוש רק בעדי-הנוסח הפחות טובים. לדעתי, תופעה זו קשורה לחידוש שחל במשמעותה של המלה 'ערב' בלשון חז"ל. בצירוף 'ערב שבת' נוהגת המלה 'ערב' כמלות יחס המשמשות לציון זמן, כמו 'אחר', 'לפני' וכדומה, שאינן זקוקות למלוות יחס נוספות. הסבר אלטרנטיבי לתופעה זו בלשון חז"ל ראה נתן, עמ' 324. הסברה מבוססת על השוואת לשון חז"ל ללשון המקרא ועל ההנחה כי לשון חז"ל כאן הושפעה מלשון המקרא.

²³¹ מעניין להשוות חילוף זה לחילוף שמצאנו בעמ' 8/218: 'היו עתידין לקבל מלכות שמים בשמחה'. 'מלכות שמים' באבו ט, כרגיל בספרות, אבל בג, ואף בז, רק 'מלכות'. מאחר שהמלה 'שמים' חסרה בשני עדי נוסח אלה, שאינם תלויים זה בזה, יש לשקול את האפשרות שהיא לא נשמטה מחמת דמיונה ל'שמחה', אלא שנשמטה כאן ביטוי קצר שהוראתו ברורה, מלכות האל.

²³² הביטוי 'גזירת מלך' בהקשרים של מצוה בלתי-מובנת או פרט הלכתי שנקבע בתורה ללא הסבר מופיע עוד במכילתא דרשב"י, כא לו, עמ' 191, ועוד בתוספתא, ספרא ובבלי.

²³³ עמ' 11/22, צורה זו בה"א הידיעה מופיעה גם בכ"י קאופמן למשנה, קידושין א, י, וכן אבות ג, ה (פעמיים).

²³⁴ מלבד ב, עמ' 12/155. הצורה 'תלמיד חכמים' מקורית וקדומה, ואילו 'תלמיד חכם' הוא מסימני האיחור של כתבי-יד. ראה בר-אשר, כ"י פארמה א, עמ' 179, ועכשיו גם בכ"י חדש מאיטליה, ראה גד בן-עמי צרפתי, 'רפים נוספים מתוך כתב-יד של המשנה', איטליה יא (תשנ"ה), עמ' לו.

[ז] שמות מקומות

כפר אגון²³⁵

שמו של המקום נזכר בג לברו, בעמ' 12/196. אבל בשאר עדי הנוסח, אך חס, 'כפר עכו'.²³⁶ בספרות התנאים נפוצים מאד 'כפר עכו' או 'איכוס', 'אכוס' וכדומה,²³⁷ והשם 'עכו' עצמו, כשמה של העיר, מופיע מספר פעמים רב עוד יותר.²³⁸

'כפר אגון' מופיע בירושלמי פעמיים, כשם מקומו של ר' תנחום: 'ר' תנחום דכפר גון בשם ר' לעזר בי ר' יוסי...' (בבא-בתרא, פ"ה, טו ע"א),²³⁹ ושוב בירושלמי, שבת פ"ב, ה ע"ב: ר' יוסה דר' תנחום דכפר אגון...²⁴⁰ שם המקום אינו נזכר באונומסטיקון של אוסביוס, ואף לא בתיאורי מסעות מימי הביניים.²⁴¹ ספר הישוב מזהה את כפר אגון עם אום ג'וניא המצויה בדרום הכנרת, שצלילי שמה דומים. הפרטים ההלכתיים שבירושלמי שבת, הדנים באדם הרוצה לפרוש בים,²⁴² הם הבסיס לזיהוי זה.

תימוכין לגירסתו של ג, הכוללת בתוכה מרכיב עיצורי של האות גימ"ל ולא כ"ף מעניקה לנו כאן המכילתא דרשב"י שנשתמרה כאן רק במדרש הגדול, 'כפר עכו'.²⁴³ מעתיקי שאר עדי הנוסח, שלא הכירו את השם ממקום

²³⁵ כתיבה של האות האחרונה אינו ברור, ושתי הקריאות אפשריות.

²³⁶ בב נשמטה הדרשה כולה.

²³⁷ שם זה מופיע גם בבראשית רבה פעמיים, רק בכתבי היד הטובים, בעוד שאר עדי הנוסח שם גורסים 'כפר עכו'. ראה שם יב ו, עמ' 102; ע ט, עמ' 1/809, וכן שם יא ב, עמ' 2/88, והערות המהדירים.

²³⁸ השם 'עכו' מופיע גם בתלמוד הבבלי, כתריסר פעמים, ואף לא פעם אחת בספרות האמוראים הארץ ישראלית, ירושלמי ובראשית רבה.

²³⁹ 'כפר אגון' בכ"י אסקוריאל, עמ' 93: 'ר' תנחום דכפר אגון בשם ר' לעזר בי ר' יוסה...'

²⁴⁰ בשרידי ירושלמי, עמ' 74, שו' 34, ר' יושו, שהוא קיצורו של יהושע, וכך גם בבראשית רבה, ו ה, עמ' 45, ר' יהושע בר תנחום. בכ"י וטיקן שם 'אגון' ובכ"י לונדון 'אגון', ואף ניתן למצוא שם 'אגון', ראה להלן. ושוב הסיפור מובא בקהלת רבה, פרשה ג, ב (ט ע"ב): 'ר' יהושע בריה דר' תנחום בר' חייא דכפר אגון הוה באסיה, בעא דיפרוש בין חגא לחנוכה...'

²⁴¹ כמו תיאורו הגיאוגרפי של גרן.

²⁴² ראה גם ליברמן, הירושלמי כפשוטו, עמ' 72.

²⁴³ עמ' שסג. המהדירים, אפשטיין-מלמד, הגיהו ל'כפר עכו' על-פי עדי הנוסח של המכילתא דר"י. מעניין לציין כי ברשימת שמות שנמצאה במערת בית פאגי בירושלים מופיע השם 'בן העגי'. ראה מיליק, בית-פאגי, עמ' 84,

אחר בספרות התנאית, החליפו אותו בשם הנפוץ יותר, כפר עכו, חילוף העשוי להיות קשור גם לקרבה הפוניטית שבין שני ההגאים.²⁴⁴

עמוד

מקום זה מוזכר בעמ' 11/203. בשאר עדי-הנוסח הוא מצורף ל'יהודה' באופנים שונים: מאוס ד'יהודה א. למעיס ב'יהודה ב. למעון יהודה ד ט. אמאוס מוזכרת כמה פעמים במקורות התנאיים, אך תמיד ללא 'יהודה': אמאוס,²⁴⁵ מאיס,²⁴⁶ מעאוס.²⁴⁷

מקורה של הדל"ת ב'אמאוס ד'יהודה' בארמית. גם המבנה התחבירי של 'מעיס ב'יהודה' של ב אינו פשוט, מאחר שאם היה זה כינוי למקום, על-מנת להבחינו מאמאוס שבמקום אחר, היינו מצפים ל'אמאוס ש'יהודה'. 'מעון יהודה' היא כמובן עיר מקראית, אך אינה נזכרת כלל במקורות התנאיים, והיא חשודה כתיקון. נראה אפוא כי 'יהודה' היא גלוסה פרשנית שחדרה לפנים מן הגליון של אחד העדים בשלב כלשהו של המסירה.²⁴⁸

87.

²⁴⁴ מאחר שצורת האות נו"ן אינה מובהקת בג, קיימת עדיין האפשרות שמדובר ב'כפר אגוז', שאינו ידוע לנו עד כה מן המקורות. אבל ראה בראשית רבה, ו ה, עמ' 2/45, בכ"י אוקספורד ובילקוט המכירי, אבל בעדי הנוסח הטובים שם, כ"י וטיקן 30 וכ"י לונדון, 'כפר אגין'. לחרבת אגוז, ראה: Avi G. and Dahari A., Horvat Egoz, Exes and Surveys in Israel 4 (1985), p. 25. עד כה לא הצלחתי להתחקות אחר הסיבות למתן השם לחורבה מסוימת זו.

²⁴⁵ משנה, ערכין ב, ד; כריתות ג, ז.

²⁴⁶ תוספתא, ערכין א, יד.

²⁴⁷ ספרא, חובה, טז ע"ב. וראה פינקלשטיין, ספרא, כרך ג, עמ' 195, שו' 37, לחילופי נוסח: אימאום, עימאום, אמאוס, ועוד. למקורות נוספים ראה ספר הישוב, עמ' 5-6.

²⁴⁸ השווה קליין, הערות, עמ' 46-47, הסבור כי הערה כזו מקורית לטקסט. הוא מסתמך על השם 'בית אל ד'יהוד', המופיעה באיכה רבה א, מהר' בובר, מא ע"ב, אבל נוסח זה קיים רק בדפוס שם, ואילו בכתבי-היד 'בית לחם' סתם. קליין סבור כי שם צריך להיות 'חמת ד'יהוד', אך להצעה זו אין על מה שיסמוך. ככלל, לא מצאתי בספרות שם מקום עם הכינוי 'יהודה'.

[ח] שמות ומלים זרות

איכות נוסחו של ג מבחינה לשונית באה לידי ביטוי גם בתעתיקן של המלים היווניות והארמיות המוזכרות בו. על-פי רוב הוא עולה על שאר עדי הנוסח בקרבתו למלה המקורית ובהתאמתו לכתיב המלה בעדי הנוסח הטובים של לשון חכמים.

אבטולס (עמ' 6/98)

וכמורה גם ט. אבל בשאר: אבטולס א. אבטולס בוד ש. אבטולין ח.²⁴⁹ שם זה מופיע פעמים בודדות בספרות התנאים בגירסאות 'אבטולס', 'אבטילס' ו'אבטלמוס', וכן בכתובת ירושלים ממערת בית פאגי, בצורה אפטלמיס, שהיא הקרובה ביותר לתעתיק השם היווני Πτολεμαῖος.²⁵⁰ מבין עדי הנוסח הישירים של המכילתא שימרו אפוא ג ט את הצורה הקרובה ביותר לשם המקורי.²⁵¹

אפיטרופו (עמ' 7/98)

גם כאן קרוב נוסחם של ג ט (אפטרופו) לתעתיק העברי המקובל של המלה היוונית (ἐπίτροπος), אפטרופוס, אפיטרופוס.²⁵² ואילו בשאר: אפירופו א. אהבו בוד. פרגוגו ח.

²⁴⁹ וראה עוד בשמות רבה 'אבטוליס' ובמכילתא דרשב"י 'אבטילס'.

²⁵⁰ פריי 1285-1286, ל, 1. כתובת זו מתוערכת לסוף המאה הראשונה לפסה"נ לערך. ראה: Milik J. T., 'Le Couvercle De BethPhage', Hommages a A. Dupont-Sommer, Paris 1971, pp. 78, 84-86. על ממצאיה של מערה זו, אם כי לא על הכתובת שלפנינו ראה א"ל סוקניק, 'מערת בית פגי וכתובותיה', תרביץ ז (תרצ"ו), עמ' 109-102. מלמד, ביקורת, עמ' 115, העדיף את הצורה שבא, שצוינה במהדורה כ'אבטולוס'. לדעתו מדובר בתעתיק של השם היווני Eὐτελος, שהוראתו 'טוב אחרית' בערך. לאוטרבך, במהדורתו, בחר ב'אבטולוס', על-פי ב.

²⁵¹ על הנטייה לכתיב חסר וא"ו בשמות פרטיים השאולים מיוונית ראה נאה, עמ' 64-65.

²⁵² כפי שנשתמר בכתבי-היד הטובים של ספרות חז"ל, ובראשם כ"י קאופמן למשנה. בנוגע לכ"י רומי לספרי ראה כהנא, אקדמות, עמ' 145 והע' 111.

טרנוס (עמ' 17/95)

בדומה לגירסת ג גם במכילתא דרשב"י (כא יג, עמ' 169), 'טרנוס', והיא תעתיק טוב של השם הרומי.²⁵³ גירסה אחרת של השם, הכוללת את העיצור ג, נשתמרה בשאר עדי הנסח של המכילתא: טרגינוס א. טרגינוס ב ש. טרגינוס ד. טרגינוס ט. טרגינוס בבית שני ל. סרגינוס וז.²⁵⁴ דומה אפוא כי שתי הגירסאות היו מוכרות בתקופת התנאים, האחת קרובה יותר לתעתיק השם המקורי, והשנייה הושפעה מלשון הדיבור הרווח.

מיומס

ג <<בין>> מגדול ובן הים
שם <<הי>> תה גדולתן של מצריין שם היתה תפארת <<שם>> היתה מיומס שלהן שם כינס יוסף <<את>>
כל <<הכסף>> ו<<את כל הזה>> ב...
(וידי ב, עמ' 9/84)

מיומס בג ובז. באב ט 'מיומס', בחילוף גרפי קטן,²⁵⁵ ואילו ד העדיף להמיר את המלה הקשה במלה פשוטה יותר, 'מקומס'.²⁵⁶ הכוונה היא כנראה לנמל ששימש את המצרים.²⁵⁷

²⁵³ ראה: משה דוד הר, 'יודאיקה', ערך TRAJAN, כרך 15 (1971), עמ' 1312, ובמיוחד עמ' 1313 שם.

²⁵⁴ ובדומה גם במכילתא דרשב"י, יד יג, עמ' 56 ובספרא, אמור, צט ע"ד (עמ' תמב).

²⁵⁵ קריאת כתבי-היד כאן נתונה בספק. הורביץ רבין קראו בא 'מיומס'. קוהוט, ערוך השלם, ערך מיומס, כרך ה, עמ' 129, קרא בב 'מיומס', ואילו הורביץ-רבין קראו כאן 'מיומס'. בג' האות האחרונה מטושטשת.

²⁵⁶ מלה זו הושמטה לחלוטין בש ואף במדרש הגדול המצטט את המכילתא דרשב"י.

²⁵⁷ Μαλιουμᾶς, כשם הנמל בעזה, ראה פירושו השני של רלמן, עמ' 234. מקור השם הוא כנראה שמי, ונגזר מים או ממים, ראה קוטשר, מלים ותולדותיהן, עמ' 5. לפירוט והרחבה ראה: PAULYS, Real-Encyclopadie der tertumswissenschaft, Wilhelm Kroll, Stuttgart 1928, Vol. 14, pp. 610-613, ובעיקר עמ' 612, שר' 41 ואילך. אפשר אפוא שתנאי המכילתא השתמשו בשם הפרטי כדי לציין שם כללי (השווה לתופעה ההפוכה, ששמה של עיר נמל מתקצר לסתם 'נמל'=[מחוז]), קוטשר, מחקרים, עמ' שטח-שעט, סע' 9, ועמ' שפ-שפא, סע' 17). נמל זה היה גדולתה של מצרים ותפארתה, ושם אף יכולה היה יוסף לכנס את רוב עושרה. הורביץ-רבין ולאوترבך נקטו בפירוש השני של השם, החג שחגגו הסורים והרומים על חוף הים. ראה: קראוס, עמ' 95, ערך מיומס; שם חלק ב, עמ' 334; קוהוט בערוך השלם, ערך מיומס, כרך ה, עמ' 129, על-פי ב. רמז לכך שהדרשה מזהה את 'פי החירות', הנמצאת 'בין מגדול ובין הים', עם פריצות, שהחג הסורי כרוך בה, ניתן למצוא בדרשת המכילתא המופיעה מעט קודם לכן: 'פי החירות... שמאחרת את עובדיה' (עמ' 11/83). התנאים דרשו 'החירות' = אחירות, ואין אחירות אלא פריצות (ראה בראשית רבה, מז ז, עמ' 475, על-פי כ"י לונדון דווקא, ונוסח פחות טוב שם בקטע הגניזה ובכ"י וטיקן) ראה ילון, אחר. אני העדפתי את האפשרות השנייה בגין ההקשר, ושנא אין להכריע בין שתי האפשרויות, ששתיהן היו קיימות באותה המלה. ראה עוד מיכאל אבי-יונה, 'מפת מידבא - תרגום ופירוש', ארץ ישראל, ספר ב (תשי"ג), עמ' 142, סע' 14.

מימדרס

עמ' 2/306: 'ואיזו היא טריפה שחייב לשלם, כגון טריפת חתול ושועל ומימדרס'. בשאר עדי הנוסח חילופי רבים: מריס אור. מרוס ג'. בגד' ד ח. 258 ונמייה ט. בג בלבד נשתמר שמה של החיה באופן שניתן לעקוב אחר מקורו. מן ההקשר ברור כי מדובר בחיה קטנה, מעין הנמיה שבר. חיה זו מופיעה עוד בכתבי 'ברדלס' (בבלי) ו'ברדליס' (תוספתא, ירושלמי). 259 אבל פעם אחת מצאנו בירושלמי עקבות לשם אחר, קרוב מאוד לכתיבו של ג כאן: 'שדרך חולדה ומנדלס להיות גוררין אות' (פסחים פ"א ה"ג, כז ע"ג). כך ביד הראשונה של כ"י לידן, ורק מגיה תיקן ל'ברדליס'. 269 מעתה מובן גם הנוסח 'מריס' שבא כשרידידיו של שם זה. מסתבר אפוא כי שיתוף השם של חיה זו עם החיה הגדולה ממשפחת הנמריים - פרדליס - היא מעשה ידי המעתיקים, שלא הבחינו בהבדל שביניהן. לעובדה זו סייע כנראה גם הדמיון הפוניטי והחילופים הרגילים באותיות למנ"ר. 270

258 בנוסח פרפראזטי: 'הטרפה מיוחדת שאי אפשר להצילה, כגון טרפת הזאב והארי והדוב פטור מלשלם, אבל טרפת חתול ושועל בגדיים שיכול להצילה חייב'. ואילו הורביץ-רבין הציעו את הנוסח 'נמייה בגדיים', על-פי בבלי, חולין נב ב: 'אמר רב חסדא: דרוסת חתול ונמייה בגדיים וטלאים דרוסת חולדה בעופות'.

259 ראה תוספתא, אהילות טז, יג, עמ' 614 (ברדליס). 'ברדליס' בדפוס ובברייתא המקבילה בירושלמי, פסחים, פ"א ה"ג, כז ע"ג, רק על-פי התיקון שבכ"י לידן, ראה להלן. בר"ש ובברייתות המקבילות שבבבלי, פסחים ט, א-ב (וכן ע"ז מא, ב - מב, א, נדה טו, ב - טז, א), 'ברדלס'. בכ"י ערפורט 'ברדלה'; תוספתא, נידה ו, טו, עמ' 648 (ברדליס).

269 ראה ליברמן, ירושלמי כפשוטו, עמ' 378.

270 מציאת המקור הלועזי לשם זה אינו ברור כל צורכו, מאחר שביוונית לא מצאנו את השם 'מימדרס' כלל, אף לא בלטינית. בדיונו המפולש של זאב בן-חיים בגלגוליו של השם בשפות רומניות שונות, ובהסתמכו על דעתו של W. Ehlers הוא קובע כי 'מימדרס'-'מנדריס' הן העדויות הקדומות ביותר שיש בידינו לצורת השם בלטינית. ראה בן-חיים, ערכי מלים, עמ' 433-434 והע' 16, 18 (בסיכום קצר הובאו דבריו על-ידי קוטשר, ערכי המלון א, עמ' 73). ראשון לעיסוק במלים זרות בלשון חז"ל הוא קרויס, שבערך 'ברדליס', עמ' 164, כבר הצביע על שני הפירושים האפשריים למלה זו, הפרדליס היווני וה- itlis (סמור). וראה עוד, דלמן, ערך 'ברדליס', עמ' 64, הציע בספק את הכתיב mardalis. מלה זו אינה מתועדת בספרות, אלא היא מעין שחזור המבוסס על הצורה הלטינית 'marder' ורמזים שונים. רש"י זיהה את החיה כנמיה (ראה פירושו לבבלי, חולין נב, ב, 'מרטרינ"א בלעז', כתיב אחר ל-martes הלטיני), אבל אפשר גם ששם זה מתייחס לחיה ממשפחת הסמוריים, בעלי-חיים קטנים, תת-קרקעיים, שוכני עצים ומים, ביניהם החולדה, הבואש, הדלק, ועוד. מאחר שבעלי-חיים אלה מנומרים בחלקם, זיהוי כזה מעלה את האפשרות שהבלבול בין ה'פרדליס' ל'מנדריס' לגווניו אינו סתם שיבוש מעתיקים אלא איחוד שארע כבר בשפת הדיבור, בשל דמיון של החיות זו לזו. זוהי השערה הפוכה מזו של קוהוט, שהיה הראשון להציע כי השם היווני Παρδαλις משותף לכמה חיות שעורן מנומר, ראה ערוך השלם, ערך ברדלס, כרך ב, עמ' קפו. על ההבחנה בין הפרדליס הנמר לבין ה'פרדליס' הקטן יותר עמדו כבר התוספות בפירושו לבבלי, סנהדרין טו, ב, ד"ה 'והברדליס', וראה גם רש"י, ב"מ כד, א, 'יש אומרים פוטיא"ש, ודרך להרוג אוזים ותרנגולים'. ה- putois מזהה עם הבואש, אף הוא ממשפחת הסמוריים.

ספקלריא (עמ' 10/198)

מלה זו מבוססת על המלה היוונית *σπεκλάρια* והיא נדירה מאד בספרות. בשאר העדים היא מופיעה בחילופי נוסח: איתפקלריא א, אספקלריא ב ד ט, ביספקלריא ג. כתיבו של ג משמר כאן תעתיק קרוב מאד למלה המקורית, ללא אל"ף פרוסטטית, ככתיבה של המלה במשנה.²⁷¹

פרדלס

נזיקין טז, עמ' 6/306: 'ואיזו היא טריפה שפטור מלשלם, כגון טרן] זאב והארי והדוב והנמר והפרדלס והנחש'. באבדו ט 'ברדלס', ובג' 'בורדלס'. זהו המין השני מבין בעלי-החיים הקרויים בשם היווני *Πάρδαλις* הוא הנמר.²⁷² כתיבו של ג תואם את התעתיק היווני ודומה לכתיב הנהוג בכ"י קאופמן למשנה.²⁷³ כתיב השם בעדי הנוסח האחרים הוא ככתיב השם בתלמוד הבבלי.²⁷⁴

רודיפנה (עמ' 17/155)

בשאר ערי הנוסח: הרדופני אבד סגולת.²⁷⁵ הרדופני ח. מקור שמו של הצמח ביוונית, *Ροδοδάφνη*. כתיבה של המלה בג הוא הכתיב המועדף, אך נראה שגם הצורה השגורה יותר, בעיקר בכתיבי-היד הפחות טובים, 'הרדוף' או 'הרדופני', מבוססת על הדיבור הרווח, שנתן ביטוי לנישוף הרי"ש במקור היווני.²⁷⁶

²⁷¹ ספק-לרייה, ספק לארייה, וכך גם בתוספתא, עירובין ח, יד. הכתיב עם האל"ף ידוע מן התוספתא, כלים בבא בתרא ז, ז, אהילות יד, א. על חלוקת תיבות שלא במקומן ראה אפשטיין, מלה"מ, עמ' 1211-1210.

²⁷² ראה לעיל 'מינדרס'. ראה גם דלמן, ערך 'ברדלס', שתרגמו כפנתר, וכן יאסטרוב בפירושו השני. לעתים זוהתה חיה זו דווקא כנקבה, ראה קדהוט, ערוך השלם, ערך ברדלס, כרך ב, עמ' קפו. עובדה זו קשורה כנראה לכך שמבחינה לשונית המלה היוונית היא שם עצם ממין נקבה, ומכאן הנטייה לפרש אותה כנקבה גם מבחינה ביולוגית, אף שאין לכך כל בסיס מדעי.

²⁷³ ב"ק א, ד, ב"מ ז, ט, סנהדרין א, ד. רק בתוספתא, בכורות א, י, ברדלס. על חילופי ההגהים ב-פ ראה אפשטיין, מלה"מ, עמ' 1220 ואילך.

²⁷⁴ ראה ב"ק טז, א (שם הוא מוזהה כצבוע), ב"מ כד, א, בכורות ח, א. בירושלמי תמיד 'ברדלס'.

²⁷⁵ וכך גם במובאה שבשמות רבה, נ ג (עט ע"ד), אבל שם כג ג (מב ע"ד): ירדינון.

²⁷⁶ בכ"י קאופמן למשנה, חולין ג, ה, וכן בספרא, שרצים, מח ע"ג, הצורה היא 'רדפני'. רק בתוספתא מתועדת הצורה 'הרדפני'. דיון על מקור המלה ראה קוטשר, אבות טקסטים, עמ' 109-108.

תיסודרות (ויהי ב, עמ' 5/88)

א	ומצא בה מטמוניות ואוצר	והלך הלוקח
ג ² ח	מצא בה מטמוניות ואוצרות	
ד	אוצרות	והלך הלוקח וחפרה ומצא בה
ג ⁴	ומצא בה מטמוניות	והלך הלוקח
ג	ומצא בה תיסודרות	והלך הלוקח

נוסח 'אוצרות' גם במקבילה שבמכילתא דרשב"י, אבל היא מחליפה את הנוסח המקורי והקשה יותר, המצוי במקומות נוספים בספרות התנאים, ביניהם שוב במכילתא שלנו, עמ' 139: 'ולא עוד אלא שאני פותח לכם תיסודרות של כסף וזהב ומחלק לכם אבנים טובות'.²⁷⁷

על מלים אלה יש להוסיף עוד מקרים רבים שבהם מצטרף ג לעדי נוסח אחרים בתעתיק המלים השאולות מיוונית, ולעתים אף מסתמן לו יתרון, ואפילו קל, על-פניהם. כך הן המלים 'נומירון',²⁷⁸ 'פלטורין',²⁷⁹ ו'פרותוסמיה'.²⁸⁰

²⁷⁷ משפט זה מופיע שוב במכילתא דרשב"י פעמיים נוספות, יד ו, עמ' 51, וכן שם, טו ט, עמ' 89. אפשר שמלה זו מופיעה גם במכילתא דרשב"י, יב לו, עמ' 32: 'מה שבבתן' [צ', ומה שהיה בתימוראן] [נטלו על הין], היינו מה שבבתים נטלו במצרים, ומה שהיה בתיסודרות נטלו על הים'. המלה תיסודרות מופיעה גם במקורות מאוחרים יותר, ביניהם התלמוד הירושלמי, בראשית רבה, פסיקתא דרב כהנא, ועוד. דעותיהם של הבלשנים חלוקות בנוגע לאטימולוגיה שלה. לאחרונה העריך סוקולוף שמדובר במלה יוונית (*θεσαυρός*), ששימשה מקור מקור לצורות השמיות. ראה סוקולוף, מילון, ערך תיסודר, עמ' 581, ולא כפי שסבר יאסטרוב כי המלה הארמית חדרה ליוונית. ראה עמ' 1682. האקדמיה ללשון ציינה מלה זו תחת הערך 'תסברא, תסבר'.

²⁷⁸ עמ' 11/89: נומירין אבג², נומירין ד.

²⁷⁹ עמ' 4/88, כתיבה של התיבה בא כאן ובכ"י קאופמן למשנה, ובשאר: פלטורית ב. פלטורית ג. לטטורית ג.

²⁸⁰ עמ' 2/84, היא *προθεσμία* בעוד שאר העדים המירו את הסמ"ך בזי"ן. ראה קרויס, עמ' 487, דלמן, עמ' 354. תודתי לד"ר שפרה שנול מן האקדמיה ללשון העברית עמה שוחחתי בנוגע למלה 'מכס יוטינות' וחילופי גירסאותיה. מאחר שבמלה זו לא ניכר יתרונו של ג על-פני שאר עדי הנוסח, התיבה אינה נזכרת בעבודה.

[ט] עותק הגניזה אינו אחיד בטיבו הלשוני

לבסוף אעיר לכמה מקומות הממחישים את הבעייתיות באיכות נוסח הלשון בג.

על/לפני

עמ' 15/162: 'הרי אתם עומדין ומתרעמין לפני...' באבד חסלש, ובמכילתא דרשב"י, בשני העותקים. אבל בגג' חנ: 'הרי אתם עומדים ומתרעמים על...', בהתאמה לראשית המדרש 'עלינו הייתם מתרעמים'. בדיקת פעלי ההתרעמות בלשון חז"ל הראתה כי קיימת חלוקה ברורה בשימוש במלות היחס 'על' ו'לפני'. הראשונה היא מלת היחס הרגילה לשורש רע"מ. מתרעמים על הלחם או על משה ואהרן, וכדומה. המלה 'לפני', לעומת זאת, מיוחדת להתרעמות על הקב"ה.²⁸¹ על-פי הבחנה זו, סגנונו האחיד של ג מטשטש ייחודן של הוראות.

מנהיג לפניו (ויהי ה, עמ' 6/101)

אבו	ויהי בנו מנהיג לפניו
ח	מנהיג בנו לפניו
ת	מנהיג את בנו לפניו
ד	מנהיג את בנו לפניו
ג ט	ויהי בנו מהלך לפניו
ש	ובנו היה מהלך לפניו
ל	ובנו הולך לפניו

חילופי נוסח אלה נובעים מן הנוסח הקשה, אך המקורי ככל הנראה, 'ויהי בנו מנהיג לפניו', היינו בנו הלך לפניו. פעלי השורש נה"ג בבינוני הפעיל הם תמיד פעלים יוצאים, ועל-פי רוב מדובר בהנהגת בהמה, עם יוצאי דופן מועטים בספרות התנאים. זוהי כנראה גם הסיבה לנוסח ד חת, שלפיו מנהיג האב את הבן. ברם, שלפנינו בינוני פיעל (בכתיב מלא), פועל המופיע פעמים אחדות במכילתא:

²⁸¹ הדבר בולט במיוחד במקורות שבהם מדובר הן בהתרעמות על ה' והן בהתרעמות על דברים אחרים, כמו בספרי במדבר, פיס' פד, עמ' 12/80: 'התחילו בני אדם מתרעמין על המלך... התחילו יש' מתרעמין פני המלך...'. כך גם במכילתא שבמכילתא דרשב"י לדרשה שלנו, טז ח, עמ' 108: 'אילו עלינו הייתם עומדין ומתרעמין... אלא שאחם ומתרעמין לפני קיים עולם בר' ה'. להתרעם על עור במכילתא, ויסע א, עמ' 156 (=מכילתא דרשב"י, טו כה, עמ' 104), ספרי במדבר, פיס' פז, עמ' 86, ויסע ו, עמ' 174, בחרדש ה, עמ' 221, מכילתא דרשב"י, טז ז, עמ' 107. להתרעם לפני בספרי דברים, פיס' א, עמ' 5, פיס' שנד, עמ' 417, מכילתא, פסחא א, עמ' 5, וספרי במדבר, פיס' פח, עמ' 87, 88. וראה עוד שם, פיס' פז, עמ' 87: 'מתרעם לאביר', אבל בשאר עדי הנוסח שם: 'על אביר'.

דרך מלכים להיות מנהגין בסוף וחיילותיהם מקדמין לפניהם.

(ויהי ב, עמ' 88)

מיכן למדה מלכות להיות מנהגת טורמיות טורמיות.²⁸²

(ויהי ג, עמ' 91)

וחשובה ביותר המקבילה לדרשה שלנו:

לאחר שהיה מהלך בדרך והיה בנו מנהג לפניו.²⁸³

(בחדש ב, עמ' 208)

בכל המקומות האלה 'מנהג' היינו מהלך. מאחר שמדובר בצורה נדירה, היא הומרה בחלק מעדי הנוסח - ודווקא העקיפים - במלה השגורה יותר 'מהלך', וכך גם בג.

דוגמא נוספת להמרת מלה קשה במלה פשוטה יותר מופיעה בעמ' 3/127. באבהו ט: מפני שהוא בשר ודם כיוצא בהן. 'כיוצא בהן' גם במכילתא דרשב"י ששרדה כאן רק במדרש הגדול. אבל בד 'כמותם', ואף בג 'כמותן'. 'כיוצא בהם' הוא ביטוי מקורי, והנוסח 'כמותן' חשוד כהמרת הביטוי הנדיר יותר במלה פשוטה יותר.

בבחינת נוהג החורג מדוגמא בודדת הוא יש לציין את נטייתו של ג להחליף את הכינוי 'מי שאמר והיה העולם'

בכינויים שגורים.²⁸⁴

דוגמא מסופקת יותר של המרת נוסח קשה בנוסח קל בג בעמ' 4/162: 'בכל יום היה מצהיל ובשבת ביותר'. שאר

עדי הנוסח חלוקים בנוסח: מצולהב כזהב אב. מוצלהב כזהב ד. מוצהב ט. מוזהב נ ח. מתול ש. השורש צלה"ב ידוע

²⁸² וכן להלן במכילתא, עמ' 17/102, פיעל בעבר: 'עד שניהג המלך ובא. כיון שניהג המלך ובא...'.
²⁸³ רגליים לדבר כי שורש נה"ג יוחד להליכה של מלכים דווקא, ודוק שבדרשה שלנו, 6/101, רק בג 'משל למלך' בעוד שאר עדי הנוסח גורסים 'משל לאדם' או 'משל לאחד', כמו במקבילה כאן במסכת בחרש.

²⁸⁴ להלן כמה הפניות: עמ' 11/127 (של מי שא' והיה העולם אבהו ע (ג:138) פ ואו"ז, וכך גם במכילתא דרשב"י בכל עדי הנוסח. של מי שאמ' ע (א:12). של הקב"ה שאמר והיה העולם ד. של הק' ע (ג:338). של הקב"ה ג ח); עמ' 9/129 (מי שאמר והיה העולם אבדו טל. הקב"ה ח. הקב"ה ג); עמ' 7/130 (מי שאמר והיה העולם אבהו טל. הקב"ה ד ח. בג שרר רק [] ר', ונראה שיש להשלים 'הקב"ר'); עמ' 11/130 (מי שאמר והיה העולם אר². הק' בו ט. הקב"ה ד'יה חל. הקב"ר ג); עמ' 13/130 (מי שאמר והיה העולם א. הק' בו ט. הקב"ה דה ח. [קב"ר ג); עמ' 16/130 (מי שאמר והיה העולם א ט. הק' בו. הקב"ה גדה ח); עמ' 15/312 (מי שאמר והיה העולם אבדו חס. הקב"ה ג); עמ' 12/313 (מי שאמר והיה העולם אבדו טל. הקב"ה ג). הביטוי המלא השתמר בג רק בעמ' 8/128, וכמוהו גם א ט. בשאר, בדו ח: הקב"ה, הב"ה, הק'. על תופעה דומה בנוסחם של כ"י אוקספורד והילקוט לספרי במדבר ראה כהנא, אקדמות, עמ' 542.

מן הארמית, והוא מופיע כמה פעמים בתרגומים הארמיים למקרא בהקשרים של נחישות או להבה.²⁸⁵ מאידך גיסא, בלשון התנאים המלה 'מצולה' יחידאית, ונראה שכל שאר הגירסאות המירו אותה בלשון פשוטה יותר,²⁸⁶ דוגמת 'מצהיל' שבג, הירועה מן המקרא.²⁸⁷

[י] סמנים בלתיים?

המלה 'ביה' (=בו) שבעמ' 1/218, היא הדוגמא היחידה למלה ארמית שאינה מקורית לטקסט, והיא מעידה לכאורה על סופר בבלי שלשון הדיבור שלו חדרה פנימה. מעין דוגמא זו היא הצורה 'גבור' (=גבורות) שבעמ' 18/173 ובעמ' 8/179.²⁸⁸ מאחר שצורה זו אינה מופיעה כלל בתלמודים, יש להניח כי הסופר הכיר את התרגומים למקרא, או ששלט בארמית באופן בלתי אמצעי.²⁸⁹

²⁸⁵ ראה: סוקולוף, מילון, ערך צלהב, עמ' 464; ערוך השלם, ערך צלהב, יח ע"ב; יאסטרוב, ערך צלהב, עמ' 1282; בן-חיים, ערבית וארמית נוסח שומרון, עמ' 141, שו' 82; בן חיים, לחקר הלשון השומרונית, עמ' 84; גושן-גוטשטיין, שקיעים א, עמ' 88, סע' 2.45.

²⁸⁶ כך סבר ליברמן, שבביקורתו על מהדורתו של לאוטרבך, עמ' 62, הגדיר את 'מצולה' כ'שריד מלשון חיה'.

²⁸⁷ 'מצהיל כזהב' נשתמר גם בגירסת המכילתא דרשב"י במדרש הגדול, אך בקטע גניזה שם 'מצהיב כזהב'. בלשון המקרא שייך השורש צה"ל לשדה הסמנטי של שמחה. ואולם בתהלים קד, טו, מופיע הביטוי 'להצהיל פנים משמן', העשוי להתפרש כעונג הקשור לשמן, אך למעשה ניתן לפרשו גם כברק ממשי של הפנים, כפי שתרגם יונתן, 'לאנהרא אפיא מן משחא', וכפי שנתפרש גם על-ידי פרשנים אחרים, מסורתיים כמאוחרים. אפשר אפוא לפרש 'מצהיל' כמובן של 'מבריק', מובן המתיישב היטב עם ההקשר שלנו. יחד עם זאת, ההנחה שסופרי המכילתא הגיהו את 'מצהיל' על-פי השורש הארמי, הידוע להם מן התרגומים לפסוקים אחרים, סבירה בעיני פחות מן האפשרות שהפועל 'מצולה' הומר בפועל עברי, 'מצהיל', הידוע מן המקרא.

²⁸⁸ אבל שורה אחר-כך, בעמ' 9/179, כמו בכולם 'גבורות'. על דוגמא זו העיר מנחם כהנא, והוא אף מעלה את האפשרות ש'נסין וגבור' הוא ביטוי תרגומי שהשתמשו בו כבר עורכי המכילתא ואין הוא מעשה המעתקים. ראה כהנא, שתי מכילתות, פרק א, סע' 2.3.3.

²⁸⁹ למעשה, פעם אחת מצאנו בו שימוש בלמ"ד למושא ישיר, במקום ב'את', 'מנסין למקום', אלא שכאן אין הוא עומד לבדו, ותומכים בגירסתו גם חס, ולפיכך נראה שמדובר בתופעה לשונית שהקימה בלשון התנאים, גם אם מקורה בארמית והיא שהשפיעה על העברית.

הטרמינולוגיה בעוזק הגניזה

כחיבורים תלמודיים אחרים, גם המדרשים התנאיים ייחדו למלים ולצירופים לשוניים אחדים תפקידים מיוחדים. ביטויים אלה בהקשרם המסויים אינם משמשים בהוראתם הרגילה, אלא מציינים דרך לימוד מן המקראות. מהגדרה זו של הטרמינולוגיה המדרשית יש להסיק כי אוצר המונחים משתנה בהתאם לתפיסות המדרשיות של המשתמשים בו, לשונם ותרבותם. כך שונה הטרמינולוגיה של כלל התלמוד הבבלי מזו שבחלק ממסכתותיו,²⁹⁰ הטרמינולוגיה של כלל התלמוד הירושלמי שונה מזו של מסכת נזיקין,²⁹¹ ושתייהן שונות מלשונות המשא-ומתן שבתלמוד הבבלי. התלמודים נבדלים זה מזה הבדלי זמן, מקום ותרבות; הרקע להבדלים שביניהם לבין חלקים מתוכם לא תמיד ידוע, ובאשר אליהם הועלו השערות שונות הנוגעות לזמנם, מקומם וחוג עורכיהם.

תיאור מצב זה הולם גם את מדרשי ההלכה. כבר בראשית מחקרים הושמו אל לב להבדלים מהותיים ביניהם, ובקווים כלליים צוירה החלוקה לשתי אסכולות עיקריות, של ר' עקיבא ושל ר' ישמעאל. חלוקה פשוטה זו - התקפה בעיקר בנוגע לחומר ההלכתי שבמדרשים - נתגוונה בחלוף הזמן, וכיום ברור כי אף בתוככי כל קבוצת מדרשים קיימים הבדלים ניכרים בדרכי העריכה והסגנון. בין בתי-המדרש ניתשה מחלוקת באשר לדרכי מדרש הכתובים, מחלוקת שהותירה את רישומה בשפה שבה כתובות היצירות. דרך משל, המונחים 'ריבוי ומיעוט' מופיעים רק במדרשים הנמנים על בית-מדרשו של ר' עקיבא ולעולם לא במדרשים מבית-המדרש האחר. ולהיפך, השאלה 'למה נאמרה פרשה' תימצא רק ביצירת בית מדרשו של ר' ישמעאל ואינה תואמת את שיטתו של ר' עקיבא.

מאליה עולה חשיבות הדיוק בלשון המונחים. תיאורם המדויק מקל על התווית קווי המתאר המבחינים בין המדרשים השונים. הבחנה כזו דרושה גם בין הספרות התנאית לבין אחותה הצעירה ממנה, האמוראית - בעיקר הספרות הבבלית - שפרסומה הותיר את רישומו בלשון הכתבים שהגיעו אלינו.

בדוגמאות שבפרק זה אתאר את לשון המונחים בג כלל מקום שבו נמצאו הבדלים בינו לבין שאר עדי הנוסח. להלן נראה כי ג שמר באדיקות רבה יותר על לשונם המקורית של היוצרים, בעוד שאר עדי הנוסח טשטשו את הפרטים המייחדים את הדרשות התנאיות בכלל ואת דרשות המכילתא בפרט.

²⁹⁰ ראה אפשטיין, מבואות לספרות האמוראים, עמ' 54-83, 131-144, בנוגע למסכתות נדרים, נזיר ותמורה.

²⁹¹ ראה א"ש רוזנטל, ירושלמי נזיקין, עמ' י והפניותיו למחקרים קודמים בהע' 4-6.

[א] לשון מונחים מקורית בעותק הגניזה

אל תהי קורא

במכילתא כמה דרשות המבוססות על קריאה אחרת של הכתיב העיצורי במקרא.²⁹² במקומות אלה שמר ג על הביטוי התנאי המקורי, 'אל תהי קורא',²⁹³ ולא המיר אותו בביטוי האמוראי 'אל תיקרי'.

ג הוא הלחם אשר נתן ה' לכם לאכלה
 ר' יוסה בר' שמע' או' כסוסים נתפטמו ישר' באותה השעה
 נאמ' כן אוכלה ונאמ' להלן לחם אבירים אכל איש
 אל תהי קורא כן אלא לחם אבירים אכל איש
 לחם שיניטוח באבירים.²⁹⁴
 אמ' להן המן הזה שאתם אוכלין יטוח הוא באבירים.

(ויסע ד, עמ' 19/166)

אבל בבד חט: 'אל תיקרי אבירים אלא איברים'.²⁹⁵ העובדה שהדרשה מבוססת על קריאה שונה של הכתיב העיצורי

²⁹² השווה שלמה נאה, 'אין אם למסורת או: האם דרשו התנאים את כתיב התורה שלא כקריאתו המקובלת?', תרביץ סא (תשנ"ב), עמ' 401-448. בהע' 17 דן נאה בקצרה גם בדוגמא שלנו, אך אינו מבחין בין הופעתו של הביטוי 'אל תיקרי' או ביטויים אחרים בעלי משמעות דומה, לבין דרך הדרשה עצמה. זאת ועוד, נאה מזכיר כי המונח המצויין דרשת כתיב אינו מופיע בכתבי היד. ואולם, אף שטרמין כזה אינו מופיע בא, בעדי נוסח אחרים הוא קיים גם קיים. לדיון נוסף ראה יונה פרנקל, דרכי האגדה והמדרש, 'מקרא לעומת מסורת', עמ' 61-65, וכן בעמ' 583, הע' 106 ובביליוגרפיה המצויינת שם. עוד על דרשות 'אל תיקרי' ויחסן לנוסח המקרא ראה מרדכי ברויאר, כתר ארם צובא והנוסח המקובל של המקרא, ירושלים תשל"ז, עמ' 91-94, ד' רוזנטל, נוסח המקרא, עמ' 403-404.

²⁹³ 'אל תהי קורא כן' גם בספרי זוטא, כז א, עמ' 316 (פעמיים). הלשון 'אל תהי קורא' מופיעה בספרי דברים, פיס' שה, עמ' 325; פיס' שיח, עמ' 363; פיס' שיח עמ' 364; פיס' שכ, עמ' 367; פיס' שנא, עמ' 370.

²⁹⁴ כמו במקומות רבים אחרים (ראה תיאור דרכי הסופר בפרק א לעיל), שיכל סופרו של ג את אותיות 'איברים' וגרס כאן 'אבירים'. לשיכול זה סייעה לשון הפסוק המצוטט, ואפשר שהסופר אף לא הבין את הכתוב, וראה להלן הדרשה הבאה, שגם בה גרס 'אבירי', כלשון הפסוק, במקום 'איבריו'. בהקשר זה מעניינת הערתו של צמח קיסר כי פעם אחת מצא במסורת תימן למשנה את הכתיב 'איבריים', במקום הכתיב הצפוי 'איברים' או 'אבירין', ראה קיסר, 'משקל פעל במשנה על-פי מסורת תימן', עיונים בלשון חכמים, ירושלים תשנ"ו, עמ' 101.

²⁹⁵ א גרס רק 'נאמ' כאן לאכלה ונא' להלן לחם אבירים, לחם שניטוח באיברים...'. נוסח זה אינו נראה מקורי, מאחר שבציטוט מתהלים העיקר חסר. המלים 'אכל איש' הן הבסיס לגזירה השווה, ולא 'לחם אבירים'. לפיכך נראה לי שחלה בא השמטה מחמת הדומות, איברים-אבירים. ט התלוי בו קיצר עוד יותר: 'דכתיב לחם אבירים אכל איש'. נוסח מקוצר ממש גם בש: 'שנאמר לחם אבירים אכל איש', מלמד שהיה נימוח באיברים. הביטוי 'אל תיקרי' מופיע שוב בפרפראזה שבתנחומא-בובר, בשלח כב (לד ע"א): שנאמר לחם אבירים, אל תיקרי לחם אבירים אלא לחם איברים'.

ברורה מן הסוף, 'לחם שניטוח באיברים'.²⁹⁶ בניגוד לכל עדי הנוסח, הנוקטים בביטוי המאוחר, האמוראי, 'אל תיקרי', גורס ג את הביטוי הקדים 'אל תהי קורא כן'. כמו כן, בקריאה המדרשית ג אינו מסתפק בציטוט המלה שמציעים לשנות את תנועותיה, 'אבירים', אלא הוא מצטט את הפסוק כולו, 'לחם אבירים אכל איש'.²⁹⁷

שני הברלים אלה חוזרים בעמלק א, עמ' 9/177:298

כי עזבו את ה' אלהיהם ואת יואש עשו שפטים
אל תיקרי שפטים אלא שפטים.²⁹⁹

בא נשמר מעין שלב ביניים, 'אל תיקרא'. רק ג ת גרסו כאן 'אל תהי קורא'.³⁰⁰ כמו כן, גם כאן ג אינו מסתפק ג בציטוט המלה 'שפטים' אלא בקטע מקראי ארוך יותר: 'אל תהי קורא [עשו שפטים]'.

אף על פי שאין ראיה לדבר, זכר הוא

הנוסחה הנפוצה היא 'ואף על פי שאין ראיה לדבר זכר לדבר', וכזה הוא גם נוסחם של עדי הנוסח המערביים בתריסר ההיקריות במכילתא ובעשרות הפעמים שהוא מופיע בספרות התלמודית.³⁰¹

נוסחו של ג עיקבי, ובחמש הפעמים שבהם נותרה לנו עדותו הוא גורס תמיד 'ואף על פי שאין ראיה לדבר, זכר

הוא'. בחלק מן ההקריות תומכים בו בגירסתו:

²⁹⁶ מדרש דומה מופיע בספרי במדבר, פס' פח, עמ' 87: 'אבל המן לא יוצא מהם לעולם, שנא' לחם אבירים אכל איש, לחם המובלע באיברים'. וכן בבבלי, יומא עה, ב, בדרשתו של ר' ישמעאל: 'אלא מה אני מקיים לחם אבירים אכל איש, לחם שנבלע במאות וארבעים ושמונה אברים'. גם בדרשה זו לא מופיע הביטוי 'אל תיקרי'.

²⁹⁷ ררשה מקבילה במכילתא דרשב"י, אלא שהמשפט 'אל תהי קורא...' חסר בה. ההשערה שחלה בה השמטה מחמת הדומות - כפי שאירע גם בא - מאששת את נוסח ג, המצטט את הפסוק כולו ולא רק את המלה 'אבירים': '...ונאמ' להלן לחם אבירים אכל איש, >>אל תהי קורא אלא לחם אבירים אכל איש<<'. תופעה דומה של ציטוט מקראי ארוך יותר ראה להלן 'ונאמר להלן'.

²⁹⁸ על דוגמא זו העיר כהנא, שתי מכילות, פרק א, סגנון הדרשות, סע' 11.

²⁹⁹ וכמוהו גם ד חס. בדומה גם מדרש הגדול המצטט את המכילתא דרשב"י, ושמות רבה, ח ב.

³⁰⁰ כך גם במקבילה שבתנחומא, וארא ט (צז ע"ב), 'אל תהא קורא שפטים אלא שפטים'.

³⁰¹ על הוראתו של הביטוי ראה אייזיק הירש ווייס, 'אם אין ראיה לדבר זכר לדבר', בית תלמוד א, תרמ"ה, עמ' 12-16, ולאחרונה אליעזר דיימנר, "אף על פי שאין ראיה לדבר זכר לדבר": שמיעה וראייה כאמצעי ידיעה בעולמם של חז"ל, בתוך: עיונים בלשון חכמים, עמ' 40-41.

עמ' 17/22: זכר לדבר **אבר סח**. זכר הוא ג.
 עמ' 16/264: זכר לדבר **אברו חס**. זכר הוא ג.
 עמ' 2/267: זכר לדבר **אברו חס**. זכר הוא ג.
 עמ' 7/305: זכר לדבר **אגיד חס**.³⁰² דבר הוא ב. זכר הוא ו. זכר הוא ג.
 עמ' 9/324: זכר לדבר **אד חס**. זכר לדבר הוא ב. זכר הוא ג.³⁰³

בחלקים מדברי ר' ישמעאל שבכ"י וטיקן 66 לספרא, אחרי, ח ג, צג ע"א, ושם צג ע"ב נוסחה מורכבת: 'ואף על פי שאין ראיה לדבר, זכר לדבר **והוא**'.³⁰⁴ ג מאשש קיומה של לשון אחרת במונח זה, ומגוון אותה.³⁰⁵

הואיל ונאמרה, הואיל ונאמרו

היה רבי ישמעאל אומ' **הואיל ונאמרה** כל ניזקין שבתורה סתם ופרט אחד...
 (עמ' 8/269)
 'הואיל ונאמרה' רק בג, אבל בכל שאר עדי הנוסח רק 'הואיל'. התבנית המדרשית 'הואיל ונאמרו כל X שבתורה סתם ופרט באחד מהם...' מאפיינת את מדרשי דבי ר' ישמעאל, רובם בספרי במדבר³⁰⁶ ורק פעמיים במכילתא. הפעם השנייה מזדמנת בניזקין ז, עמ' 10/271, שאינה אלא מקבילה של מקומנו, ושם 'הואיל ונאמרו'.³⁰⁷ נוסחו של ג תואם אפוא את כל שאר הדיקוריות של המונח, ואילו בשאר עדי הנוסח אירעה כאן השמטה.

³⁰² כך גם בשתי מובאות מן הגאונים. ראה ספר הפקדון לרס"ג, סעדינא, עמ' 37, על-פי כ"י קיימברידג', T-S 10 F.1 (מפי פרופ' ברודי שמעתי כי נוסח זה מופיע גם בכתב-היד השני לקטע), וכן תשובה המיוחסת לרב האי גאון, תשובות גאונים הרכבי, סי' רכט, עמ' 107. בנוגע לייחוס ראה י"נ אפשטיין, 'מכילתא וספרי בספרי הרמב"ם', תרביץ ו (תרצ"ז), ספר ג, עמ' 104, וראה גם לאוטרבך, שם המכילתא, עמ' 166-169, בנוגע לכינוי 'מכילתא דארץ ישראל' המקדים את המובאה.

³⁰³ כנוסח זה גורסים בו גם בעמ' 6/294, בקטע שלא נשתמר בו ג.

³⁰⁴ ההבדל בין לשון ג וכ"י וטיקן לספרא לבין הסגנון הרגיל של המונח מתמצה בתוספת האוגד 'הוא'. ניתוח תחבירי של המשפט ראה ברגרין, בירורים, עמ' 63.

³⁰⁵ בעמ' 9/322 מקדים את הפסוק המונח 'שנאמר': 'תועה ואם (=ואין) תועה בכל מקום אלא חוץ לתחום אפ' על פי שאן ראיה לדבר זכר הוא שנ' וימצאהו איש והנה תועה בשדה'. על-סמך ניתוח תחבירי של המונח 'אף על פי...' במשנה ובדיקת 'שנאמר' לכשעצמו, הראה ברגרין כי 'שנאמר' בהוראה נשואית של 'מה שנאמר' נדירה ביותר, וסביר להניח כי היא מאוחרת, ראה ברגרין, בירורים, עמ' 61-63.

³⁰⁶ פיס' א, עמ' 1, פיס' יד, עמ' 19 (3 פעמים), פיס' טו, עמ' 20 (4 פעמים), פיס' כה, עמ' 30, פיס' עג, עמ' 68 (פעמיים), פיס' קז, עמ' 106, פיס' קכג, עמ' 154, פיס' קמב, עמ' 189.

³⁰⁷ חלק גדול מעדי הנוסח קיצרו שם את הדרשה כולה.

מדברי, כך דברי

במקום הצורה הנפוצה 'דברי ר' פלוני' מופיעה לעתים הלשון 'דבריו ר' פלוני, על-פי רוב בריכוזים גדולים: עמ' 19/156, עמ' 17/165,³⁰⁸ עמ' 6/197, 15/197, 4/198, 9/198. זוהי צורה עתיקה, שהוראתה אינה בהכרח שונה מסתם 'דברי'. היא השתמרה פעמים נוספות במשנה, בספרא, בספרי ובמכילתא לדברים.³⁰⁹

צורה רומה ל'דבריו' היא הצורה 'כך דברי ר' פלוני', המאפיינת את קטעי הגניזה למכילתא דרשב"י.³¹⁰

במכילתא דר"י היא שגורה בקטעי הגניזה למסכת עמלק.³¹¹ בג היא מופיעה שם רק פעם אחת, בעמ' 5/179, בעוד

אבדנ חט גורסים כרגיל 'דברי ר' פלוני'.³¹²

כשמועו

ג מקפיד על צורה זו, בעוד שאר עדי הנוסח גורסים לפרקים - וחלקם תמיד - 'כשמועו'.³¹³

³⁰⁸ ג גורס כאן כמו כל שאר העדים 'דברי', אבל כגרסתו של ג גם במכילתא דרשב"י.

³⁰⁹ בהתייחסו למשנה כלל אפשטיין את 'דבריו' בין הצורות הדקדוקיות הישנות, והעיר כי מלה זו מופיעה בהקשרים שבהם נשתמרה הוראתה של כ"ף הדמיון, היינו כאשר המשנה נוקטת בדעת התנא המסויים (א), כאשר עורך המשנה הוסיף מחלוקת על הלכה סתמית (ב), וכאשר ההלכה שלפניו או אחריו רמוזה בקצרה (ג), ראה אפשטיין, מלה"מ, עמ' 403, 1266. את מסקנותיו של אפשטיין לגבי המשנה קשה להחיל על המדרשים, שבהם מצאנו כמה פעמים את הצורה 'דבריו' בהקשרים של דיעה אחת, ללא עמיתים. גם לגבי המשנה אין הדברים פשוטים כל עיקר, ונראה כי ההבדל בין 'דברי' ו'דבריו' אינו תוכני אלא צורני באופיו.

³¹⁰ ראה לדוגמא: טו כה, עמ' 104 (פעמיים), טז יד, עמ' 110, טז טו, עמ' 111, יז טז, עמ' 127, יח כא, עמ' 133 (פעמיים).

³¹¹ מצבו של מונח זה בג' במקומות שבהם אינו חופף את ג נבדק על-ידי מנחם כהנא, ראה כהנא, שתי מכילות, פרק א, סע' 1.3 והע' 62. ושם אף כאן אין לדבר על הבחנה בין הטקסטים אלא על הבחנה בין מסירות שונות, היינו בין טיבו הלשוני של ג לבין טיבו הלשוני של ג' בעמלק.

³¹² מונח זה מופיע פעם אחת גם בקהלת רבה, ג ג, ט ע"ב: עת ללדת - מעת ללדת היא עת למות... כך דברי ר' עקיבא, ורבנין אמרין... במקבילה הבבלי של המדרש ביבמות מט, ב, רק 'דברי ר' עקיבא'. בכ"י מינכן ובקטעי הגניזה הדיעות מחולפות, ובהם הנוסח רחוק יותר, ר' עקיבא אומר.

³¹³ ראה לדוגמא עמ' 14/319: כשמועו גג'י, כשמועו אד ח ראה עוד עמ' 4/179, 3-1/274, 10/321, 10/323, 5/325.

למה נאמ' פרשה, לכך נאמרה פרשה

שני מונחים אלה משלימים זה את זה, הראשון מופיע בראש עניין כשאלה, והשני בסוף העניין, כתשובה. הם מייחדים את המדרשים מדרבי ר' ישמעאל, ולשונם של שני המונחים בג מאפיינת את כתיבם בעדי הנוסח הטובים של מדרשים אלה, בראשם כ"י רומי לספרי במדבר.³¹⁴ לצד נוסחו של ג' 'לכך נאמ' פרשה' (עמ' 5/269) שתי גירסאות בעדים המערביים: למה נאמ' א טל, למה נאמ' פרשה זו בד. בדומה גרס ג' 'למה נאמ' פרשה' (עמ' 9/271), וכמודו גם ב, אבל ד זחט נוקטים כאן בנוסח הארוך, 'למה נאמרה פרשה זו'.

מושללו מושל למה הדבר דומה

הביטוי המלא נשתמר בכתבי-היד הטובים של ספרות התנאים, וקיצורו מעיד על איחור במסירה.³¹⁵ ג אינו עקבי בגירסת הנוסחה ובכתיבה. בכמה מקומות הוא מציין את הנוסח המלא של הביטוי (עמ' 3/111, 6/98, 16/3),³¹⁶ כפי שמקפיד על-כך לרוב א, ולעיתים גם ט. יש והוא מקצר בגרש, אך גם אז מעיד ג על הגירסה הארוכה שעמדה ביסודו, 'מושללו וגו' (עמ' 14/102, 3/111, 19/127, 7/219). לצד ריגמאות אלה מופיעות בו לעיתים נדירות גם צורות קצרות יותר, 'משל למה הד' דו' (עמ' 6/98), משל למ' דומה (עמ' 4/88), משל וגו' (עמ' 1/127), משל (עמ' 6/101).

³¹⁴ בנוגע ללמה נאמרה פרשה' ראה ספרי במדבר פיס' ז, עמ' 10, פיס' נט, עמ' 57, פיס' עב, עמ' 67 (פעמיים). בשני המונחים, לעתים הפועל מופיע בקיצור, 'נא', אבל כאשר הוא מופיע בשלמותו, תמיד 'נאמרה', בנקבה.

³¹⁵ ראה: תוספתא, ברכות א, י; י, יח; חגיגה ב, ה; סוטה יא, ג; טו, ז; ב"ק ז, ב; ז, ג; ז, ד; ז, יג; סנהדרין א, ב; נידה ב, ח; זבחים א, יא (דפוס ראשון); ספרא, מילואים, מא ע"ג; אחרי, עט ע"ד; צג ע"ב; בחוקותי, קיא ע"ג (כ"י וטיקן 31), ספרי דברים, שנו 428, ספרי זוטא, י לה, עמ' 267, יא כ, עמ' 272, יב ה, עמ' 275, מכילתא דרשב"י, ג ז, מ' 1; ג ח, עמ' 2; טו א, עמ' 73; טו ב, עמ' 79; טו יא, עמ' 94, יז יד, עמ' 124 (מושללו למה דב' דו'). רק פעם אחת מצאנו את הקיצור 'משלו משל ל...' בספרי זוטא, ז יא, עמ' 254. ראה כהנא, אקדמות, עמ' 21-22 והע' 52, שם העיר על מנהגיו המיוחדים של כ"י ברלין בפיס' קלח-קנח (עמ' 10/184-15/214) ביניהם גם שמירה על הנוסח המלא 'משלו משל למה הדבר דומה', בעוד שאר עדי הנוסח ממשיכים לנקוט בביטויים הקצרים יותר, כפי שאף כ"י ברלין עצמו ברוב הספרי (ראה שם פירוט). על נוסחה זו וגירסאותיה במשנת סוכה ראה: מנחם-צבי פוקס, מהדורה בקורתית על משניות מסכת סוכה עם מבוא והערות, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, ירושלים תשל"ט, חלק ב, עמ' 71. תמונה דומה עולה גם מקטעי הגניזה למסכת עמלק, ראה כהנא, שתי מכילות, סע' 1.3.

³¹⁶ ונראה שכך גם בעמ' 20/87, שם ג קטוע, ונשתמר ממנו רק 'מושללו'. ראה גם כהנא, שתי מכילות, פרק א, סע' 1.3.

בכל הקרייתיו המלאות של המונח בג הפועל מופיע בו בצורה 'מושלו', כפי שמקובל במכילתא כולה על-פי א. בשאר חיבורי התנאים לצידה של צורה זו מופיעה גם הצורה 'משלו'.³¹⁷

נאמר כאן... ונאמר להלן...

במדרשי ההלכה מופיעות שתי תבניות שגורות לגזירה שווה. האחת, הנפוצה יותר, בנויה באופן סימטרי, והיא משתמשת רק במושגים כלליים: 'נאמר כאן [מושג] ונאמר להלן [מושג]. התבנית השנייה אינה סימטרית, ולאחר 'נאמר להלן' מצוטט פסוק 'רחוק', שמופיעה בו מלה אחת או רצף מלים המופיעות גם בדיבור המתחיל שבדרשה הנדונה. השימוש בתבניות השונות מושפע בין היתר ממקומו של הפסוק ה'רחוק'. כאשר המלה המשמשת בסיס לגזירה השווה נדירה וברור היכן 'להלן', מסתפקים המדרשים בציון המושג הכללי, ולהיפך. פעמיים ג שומר על התבניות המקוריות, בעוד שאר עדי הנוסח מערבבים בין שתי התבניות.

1. נזיקין ז, עמ' 10/273

נא' כאן נקימה ונא' להלן נקימה והבאתי עליכם חרב נקמת וגו' מה להלן בחרב אף כאן בחרב.	נאמ' כן נקימה ונא' להלן והבאתי עליכם חרב נקמת נקם ברית מה להן (!) בחרב אף כן בחרב.
---	---

מבנה המהלך המדרש מובהק מאד בג. לאחר 'נאמר כאן' מובא מושג, המגדיר בקצרה את דיבור המתחיל, ואילו לאחר 'נאמר להלן' מצוטט הפסוק ה'רחוק', שעל-ידו תיעשה הגזירה השווה. העדים המערביים, אבדו זמל, נוקטים

³¹⁷ פעם אחת ברורה מופיע הפועל בבניין פיעל, ראה בספרא, מילואים, מג ע"ד, 'משלו' עם ניקוד תואם. שלוש פעמים נוספות הוא מופיע שם בכ"י וטיקן 66 ללא ניקוד, כולם בחלקים השייכים לדבי ר' ישמעאל, ראה מילואים מא ע"ג, אחרי עט ע"ד, אחרי צג ע"ב. ראה נאה, עמ' 383-384, והשווה שריבט, נוסחאות פתיחה למשלים, עמ' 202. הפועל 'משלו' מופיע פעמים רבות בשאר החיבורים התנאיים, בתוספתא, ספרי במדבר, ספרי דברים, ספרי זוטא, מכילתא דר"י ומכילתא דרשב"י, סה"כ כשלושים פעמים. כתבי-יד אלה אינם מנוקדים, ולפיכך אף שסביר כי מדובר בבניין קל, אין וודאות שאכן כך. המונח מופיע עוד פעמיים במשנה, אבל שם בסדר אחר של מרכיבי המשפט, 'משל משלו'. ההבדל בלשונות אינו מעיד בהכרח על לשון אחרת שאפיינה את שני בתי המדרש, אלא על הבדל שבין שני עדי הנוסח, הבדל שביטוי לו בפרטים לשוניים רבים. השווה שריבט שם, עמ' 202-203, המנתח ניתוח תחבירי את הביטוי על גרסאותיו, ומעלה את האפשרות ש'משלו' מאפיין את דבי ר' ישמעאל ואילו 'משלו' את דבי ר' עקיבא.

בגירסה כפולה, ולאחר 'ונאמר להלן' אינם מסתפקים בהבאת הפסוק, אלא הם מקדימים לו שוב מושג כללי: נאמר

כאן נקימה ונאמר להלן ³¹⁸ **נקימה**.

אישוש לגירסתו המקורית והנדירה יותר של ג במכילתא דרשב"י: ³¹⁹

<... > אומ' נאמ' כן נקימה ונאמ' להלן והבאתי עליכ' <... > מה נקימה האמ' להלן בסיף, אף כן בסיף. ³²⁰

מבנה זה אף מופיע להלן במכילתא שלנו בדרשתו הצמודה של ר' עקיבא: 'נא' כן נקימה ונא' להלן נקם ניקמת בני

ישראל מאת המדינים... (עמ' 12/273).

2. דוגמא לתהליך הפוך מזדמנת לנו בדרשה שבנזיקין יח, עמ' 6/314:

א	ג
נא' כאן חרון אף	נימר כן חרון אף
ונא' להלן חרון אף	ונא' להלן חרון אף
מה להלן	מה חרון אף אמור להלן
עצרת גשמים וגלות	עצירת גשמים וגלות
שנ' וחזרה אף ה' בכם ועצ' אמ'	
אף כאן	אף חרון אף שנא' כן
עצרת גשמים וגלות,	עצירת גשמים וגלות.
מה כאן בחרב, אף להלן בחרב.	מה כן בחרב אף כן בחרב.

³¹⁸ הבעייתיות בנוסח זה משתקפת בו, שניסה להסדיר את תלישותו של הפסוק באמצעות הקדמת 'ונאמר': 'ונא' נקמת נקם ברית'.

³¹⁹ דרשה דומה מובאת בה על פסוק אחר, 'מכה איש ומת מות יומת, ולא על הפסוק המובא במכילתא, שמות כא, כ, הן בהכאת עבד והריגתו, שבו נאמר 'נקם ינקם'. עורך המכילתא דרשב"י ביקש להביא ראיה למוות בסיף, ולפיכך השתמש בדרשה שלנו, אף שאינה שייכת כלל מבחינת העניין. הקדמתו של מדרש הגדול 'הרי הוא אומר נקם ינקם' להיקש נראית כנסיון לגשר על הפער הענייני.

³²⁰ לדוגמאות נוספות ראה ספרא, קדושים, עמ' תו (=פרק ז ו, צ ע"ד), ספרי במדבר, פיס' צט, עמ' 1/160, פיס' קיז, עמ' 4/176, מכילתא דר"י, עמ' 10/69, עמ' 3/213, עמ' 8/268, על-פי נוסח הגניזה בלבד, אבל שאר עדי הנוסח גרסו 'נאמר כאן [מושג] ונאמר להלן [מושג]', מכילתא דרשב"י, יב יב, עמ' 14-15, יד כא, עמ' 62, טו א, עמ' 77, טז טו, עמ' 111, כא יב, עמ' 169, כא יג, עמ' 170 (השלמה על-פי מדרש הגדול), כא יח, עמ' 174 (השלמה על-פי מדרש הגדול), כב יז, עמ' 209. רק פעם אחת מצאנו את הנוסחה שבעדי הנוסח המערביים, במכילתא דרשב"י, כב ט, עמ' 205, על-פי כ"י לנינגרד, פירקוביץ II, 268: 'מנין לרבות שאר האנסין, ת"ל ומת או נשבר או נשבה אין רואה שבועת ה', הא אם יש לו ראויין פטור מלישבע. יכול אפי' אשה ואפי' קטן, נאמ' כן ראה ונאמ' להלן ראה, והוא עד או ראה או ידע...', ואף כאן אפוא אירע שילוב של שתי נוסחאות מדרשיות.

הנוסחה 'מה' X" אמור להלן' - 'אף X" שנאמר כאן' מופיעה בג ברצף. אבו חט לעומת זאת הוסיפו כאן את הפסוק ה'רחוק', אבל דווקא בחלק השני של הגזירה השווה.³²¹ מלאכת זיהוי הפסוק המצוטט מ'להלן' מוטלת על פי רוב על הפרשנים, ולעתים משלימים אותו עדי הנוסח העקיפים.³²² במקרה שלנו נוסף הפסוק גם בעדי הנוסח הישירים. שילובו של הפסוק הפריד בין המונחים הדברים 'מה' כאן... אף להלן', ומתקבל הרושם שמדובר בגלוסה שחדרה מן הגליון אל הפנים.

בשולי הדברים יש להעיר גם לנוסח המלא של ג כאן במונח 'מה' X" אמור להלן... אף X" אמור כאן' לעומת הנוסח המקוצר שבשאר העדים, 'מה' להלן... אף כאן...'. נוסחה זו מתועדת גם בדרשת נזיקין י', עמ' 4/281 :

ג מה איש ואשה שנ' להלן עשה בו כל המיתות כנגיחה,
אף איש ואשה שנ' כן דין הוא שנעשה בו את כל המית' כנגיחה.

המודגש מופיע רק בג, בעוד שאר עדי הנוסח קיצרו למה כאן... אף להלן...³²³.

על אחת כמה

ארבע פעמים מצאנו בג את הביטוי 'על אחת כמה',³²⁴ ופעם אחת 'על אחת כמה ואחת כמה',³²⁵ במקום הצורה השגורה יותר בספרות, 'על אחת כמה וכמה', המופיעה בו פעמיים.³²⁶ הצורה הקצרה מאפיינת את עדי הנוסח הארץ-ישראליים של לשון חז"ל, בעוד עדי הנוסח של התלמוד ומן הענף הבבלי של המשנה גורסים תמיד את התבנית המוכרת לנו, 'על אחת כמה וכמה'. הנמק עמד על כך שעדי הנוסח אינם נבדלים זה מזה רק באורך הביטוי,

³²¹ ד הוא היחיד מעדי הנוסח המערביים שפסוק זה אינו מופיע בו, והוא תואם את נוסח ג. הורוביץ-רבין, שהשתמשו בד כבסיס למהדורתם, השלימו כאן את נוסחו על-פי שאר עדי הנוסח.

³²² ראה לדוגמא ספרי במדבר, פיס' טז, עמ' 1/21, על-פי מדרש חכמים שם.

³²³ כך בדר ט, אבל א קיצר עוד יותר: 'מה להלן כל המיתות כנגיחה, אף כאן כל המיתות כנגיחה'. ראה עוד עמ' 17/319, שם קיצרו אבדו ט, ורק ג שמר על הנוסחה המלאה.

³²⁴ עמ' 17/195, 2/196, 14/314, 3/315.

³²⁵ עמ' 2/24, (פירוט הדרשה להלן). צורה זו מופיעה שבע פעמים בכ"י וטיקן 30 לבראשית רבה, והיא נתפרשה על-ידי מיכאל סוקולוף כהכפלה להדגשה, ראה סוקולוף, העברית, עמ' 275 והע' 165. בבדיקה ראשונית נראה כי הקרויות המונח בבראשית רבה אינן תואמות את הבחנתו של הנמק, ראה להלן.

³²⁶ עמ' 7/165, 16/321.

אלא גם במקומו. בכ"י וטיקן 66 לספרא הביטוי מופיע תמיד בין שני איברי הקל-וחומר, בעוד שאר עדי הנוסח גורסים אותו בסוף ההשוואה.³²⁷

המצב בג תואם תיאור זה כמעט לחלוטין.³²⁸ בארבע הפעמים שבהם מופיע הביטוי 'על אחת כמה' הוא מצוי אכן בין שני האיברים המשווים. הביטוי הארוך 'על אחת כמה ואחת כמה' מופיע בסוף הקל וחומר, אך הביטוי השגור 'על אחת כמה וכמה' מופיע פעם אחת אכן בסוף הקל וחומר ופעם אחת באמצעו.³²⁹ זאת ועוד, דומני שניתן עתה להצביע על מאפיין נוסף של המונח הארוך. בשתי הפעמים שבהם מופיע המונח בסוף ההשוואה, הוא מופיע בג בלבד, והוא מצטרף למונח 'קל וחומר' המופיע בין שני האיברים המשווים, המופיע שם בכל עדי הנוסח. הדוגמא הראשונה מופיעה בפסחא ז, עמ' 1/24³³⁰

א	ג
והרי הדברים קל וחור'	והרי הדב' קול וחור'
מה אם מדת הפורענות מעוטה	מה אם מידת הפרענות המועטה
מיי שהתחיל בעבירה וג'	מי שהתחיל בעב' תחילה
	ממנו התח' הפרענות
קל וחור' למידת הטוב שהוא מרובה.	קול וחור' במידת הטובה המרובה
	על אחת כמא וא' כמא.

הביטוי 'קל וחומר' למידת הטוב שהיא מרובה' לגווניו מופיע בספרות התנאים תמיד ללא התוספת המופיעה כאן רק בג 'על אחת כמה ואחת כמה'.³³¹

חילוף כזה מצאנו שוב בין ג לבין שאר עדי הנוסח, בדרשת המכילתא, כספא ב, עמ' 16/321:

א	ג
והרי דברים קל וחור',	והרי הדב' קול וחור'
אם שכר חיה לא קיפח המקום,	מה אם שכר {ב} חיה לא קיפח המקום
קל וחור' שכר אדם.	קול וחור' שכר אדם
	על אחת כמה וכמה.

³²⁷ הנמן, מסורת הכתיב, עמ' 88-89.

³²⁸ בשאר עדי הנוסח לא מצאתי אלא את הביטוי השגור, לעתים בשינוי מקום, ולא כאן המקום להאריך בפרטיהם.

³²⁹ עמ' 7/165. וראה נאה, עמ' 342, שם עמד על חריגה מעין זו בספרא והציע לה פתרונים.

³³⁰ כמו א הדרשה מופיעה גם בכד טחל.

³³¹ ראה לעיל, 'על אחת כמה'.

בגירסתו של ג נשתמרו שלא כצפוי שני ביטויים שתפקידם זהה, אלא ש'קול וחומר' מופיע כרגיל לפני הנושא ואילו 'על אחת כמה ואחת כמה' לאחר הנושא, וכאן נצטרפו שניהם.

איפיון נוסף זה מאשש לכאורה גם את הטענה שהפעם היחידה שבה מופיע המונח הארוך באמצע ההשוואה בג הוא מקום חריג, הנובע מאי-דיוקם של הסופרים או מהתפתחות שחלה במונח המקורי.³³²

עליהן פרש בקבלה

'עליהן פרש בקבלה' היא גירסתו של ג בעמ' 3/88. בשאר עדי הנוסח מופיעה הנוסחה השגורה יותר, 'עליהם מפורש בקבלה' (אג"ר) או 'עליהם מפרש בקבלה' (ג²). הביטוי מופיע מעל 20 פעמים בספרות התנאים. ברובם 'מפורש בקבלה', אבל ניתן למצוא גם יוצאי דופן:

ספרי במדבר, קיב 120: 'בא ישעיה ופירש בקבלה'.
ספרי דברים, מח 109: 'בא שלמה ופירש עליו בקבלה'.
מכילתא, פסחא ה, 14: 'פרש בקבלה'.

גם במקומות אלה ישנם חילופי נוסח, ובשאר העדים מופיע הנוסח השגור יותר. ג שייך לקבוצה זו של מקורות, ואילו שאר עדי הנוסח שורשו על-פי המונח השגור יותר.

להשלמת התמונה יש להעיר על כמה פרטים קטנים הנוגעים למונחים נוספים. בג על-פי רוב 'אלא מפני להקיש לרזן גזירה שוה',³³³ אבל פעם אחת מופיע בו המונח ללא 'מפני'.³³⁴ כמו כן, ג אינו אחיד בגירסתו, והצורות 'הרי אני דן' 'הרי את דן' משמשות בו זו לצד זו, לעתים באותה דרשה.³³⁵

³³² ביטוי ארוך מופיע גם בכ"י וטיקן 66 לספרא (עמ' ו שו' 11) וכן בכ"י קאופמן למשנה ערכין ח, ד, אף שם באמצע ההשוואה. חסרונם של ביטויים ארוכים במקומם בעדי הנוסח הטובים של לשון חז"ל מקשה לעת עתה על בדיקה מקיפה ומציאת תימוכין לאיפיון זה שבג.

³³³ עמ' 3/281, 6/273 (3 פעמים). מונח זה מייחד את המדרשים מדבי ר' ישמעאל, ומלבד המכילתא הוא מופיע פעמים רבות יחסית גם בספרי במדבר ופעם אחת בספרא, בקטע מדבי ר' ישמעאל, אחרי, ח ג, צב ע"א. כמו כן הוא מופיע פעם אחת בספרי דברים, פיס' רמט, עמ' 277, ופעם אחת במכילתא דרשב"י, יג ט, עמ' 41, בכולם 'מופנה'. על חשיבותה של מלה זו במדרשים מדבי ר' ישמעאל ראה אפשטיין, מבואות, עמ' 524-522; פינקלשטיין, מבוא לספרא, כרך א, עמ' 174 ואילך.

³³⁴ עמ' 3/308. גם בא מצאנו פעמיים ללא 'מפני', ראה עמ' 6/17, 3/281, בפעם הראשונה והשנייה.

³³⁵ לדוגמא, 'הרי אני דן' בעמ' 12/280, ובסמוך 'הרי את דן' (עמ' 15/280). בכר, ערכי מדרש, עמ' 51, משער כי מדובר בשני סגנונות דיבור שרווחו בתקופת התנאים.

כמה מונחים מופיעים בו בגירסה שונה מעט, על-פי רוב קצרה יותר. ג גורס רק 'אם', במקום הצורה השגורה יותר 'מה אם',³³⁶ 'כיצד' במקום 'הא כיצד',³³⁷ 'מה תלמוד לומר' או 'זמה תלמוד לומר', אך לעולם ללא המלית 'הא', המונח 'ופרט באחד מהן' מופיע בג בצורה 'ופרט באחד',³³⁸ 'או אינו אלא באחת מכל...' בכל העדים, אבל בג הגירסה 'או באחת מכל...',³³⁹ ובדומה גם 'או אינו אלא אזהרה' בכל העדים, אבל בג 'או אזהרה',³⁴⁰ 'אמרת זו מידה בתורה' בכל העדים, אבל 'אמרת מידה בתורה' סג,³⁴¹ 'כיצד יתקיימו שני כתובים', ללא 'הללו',³⁴² וכן 'עד שיפרט בו הכתוב אחד' לעומת 'עד שיפרוט לך הכתוב אחד'.³⁴³

[ב] מונחים נדירים בעותק הגניזה בלבד

דווקנותו של ג גרמה לו ששימר מונחים לא רק בלשונם המקורית, אלא גם מונחים נדירים שנשמטו בשאר עדי הנוסח או הומרו בהם במונחים שגורים יותר.

אמר

ג ויאמר אם שמע תשמע - אמר, שמע אדם מצוה אחת משמיעין אותו מצוות [הרבה]... (ויסע א, עמ' 4/157)

³³⁶ עמ' עמ' 7/266, 15/272, 8/272. וראה גם עמ' 4/22, שם גורסים גר 'מה אם במקום', ואילו אב ט גורסים 'זמה במקום'.

³³⁷ עמ' 3/274.

³³⁸ עמ' 8/269.

³³⁹ עמ' 15/265, 4/267.

³⁴⁰ עמ' 11/267.

³⁴¹ עמ' 16/265.

³⁴² עמ' 2/274.

³⁴³ עמ' 1/268.

בשאר עדי הנוסח: 'מכאן אמרו'.³⁴⁴ 'מכאן אמרו' מיוחד בג להקשרים הלכתיים, ואילו 'אמרו' מופיע בקטעים אגדיים.³⁴⁵ הבחנה זו אינה קיימת בשאר עדי הנוסח. פעם אחת נשמט בהם המונח לחלוטין:

ג. הבשר עודינו גו' טרם יכרת - אמרו

הכשרין שבהן אוכלו נתרז היה מיד, והרשעין שבהן אוכלו נבעת עד שלשים.

(בדרשה שבעמ' 8/165)³⁴⁶

ר' פלוני אומר

מעין החילוף 'אמרו' - 'מכאן אמרו' הוא החילוף בין 'ר' פלוני אומר' לבין 'מכאן היה ר' פלוני אומר':

הוא הלחם, מיכן היה ר' יוסי ור' שמעון אומ', כסוסים נתפטמו ישר' באותה שעה...

(ויסע ד, עמ' 19/166)

כנוסח זה אבד ~~וחסד~~³⁴⁷, אבל בג' ר' יוסה בר' שמע' אומ' סתם, וכך גם במכילתא דרשב"י, 'ר' יוסי בן שמע'.³⁴⁸

ואומר

תפקידו הרגיל של 'ואומר' הוא הקדמת ציטוט מקראי כהוכחה שנייה, לאחר שכבר הובא ציטוט מקראי קודם. ואולם, בדרשה אחת גורס ג באופן עיקבי 'ואומר' כהקדמה לפסוק אחד ויחיד המשמש לראיה, בעוד שאר עדי הנוסח, אבד סת, משתמשים ב'שנאמר' השגרתי יותר. בדרשת המכילתא, ויסע ו, עמ' 10/172, חולקים ר' יהושע, ר' אלעזר המודעי ור' אליעזר בחישוב מספר הימים שאכלו בני ישראל את המן לאחר מות משה. ג קטוע בדברי ר' יהושע ולא נדע את נוסחו, אך בדברי ר' אלעזר המודעי ור' אליעזר הוא גורס 'ואומ' וואו' וישבות המן ממחרת.

³⁴⁴ דרשה זו מופיעה גם במסכת בחדש ב, עמ' 8/208, ובדומה גם דרשתו של שמעון בן עזאי, עמ' 9/158. בשני המקרים בעדי הנוסח המערביים 'מכאן אמרו', בשניהם לא נשתמר ג ולא נוכל להשוות את נוסחיהם.

³⁴⁵ ראה בג' עמ' 8/78, 8/165, 9/167, 15/167, 12/196.

³⁴⁶ 'אמרו' גם בדרשות המקבילות - אך השונות בתוכן - במכילתא דרשב"י ובספרי זוטא, יא לג, עמ' 273. דרשה דומה לשלנו מופיעה בבבלי, יומא עה, ב, ואפשר שעובדה זו סייעה להשמטת 'אמרו' כאן דווקא.

³⁴⁷ מיכן היה א ל. מכאן היה ב ד ח. מכאן היו ט. מכאן א"ר ש.

³⁴⁸ לחילוף השמות ראה לעיל פרק ג, [ג] תצורה, א. כינויים, בירבי.

אישוש לג בנוסח 'וכן הוא אומר', מעין הד 'ואומר', בדרשה המקבילה במכילתא דרשב"י.³⁴⁹ הוא"ו שבראש 'ואומר' אינה מחברת בין פסוקים, אלא היא בעלת תפקיד מגוון יותר, והפסוק המובא אינו תוספת לדברי התנאים, אלא ראיה לדבריהם. שימוש כזה של 'ואומר' נדיר יחסית בספרות התנאים, והוא שרד במקומות בודדים, ביניהם הדוגמא הבאה:

ורבים השיב מעון, שהשיב פושעים לתלמוד תורה, ואומר 'מישרים אהבוך'.
(ספרא, מילואים, מו ע"א)³⁵⁰

נראה אפוא כי ג שימר כאן שימוש מקורי וטוב של 'ואומר', בעוד שאר עדי הנוסח המירו את הביטוי הנדיר במונח הנפוץ והפשוט יותר.

ונאמר

ונימר לא תלין נבלתו על העץ כי קבר תקברנו ביום ההוא,
מגיד ביום שנתלה בו ביום נקבר.

(נזיקין ד, עמ' 8/264)

'שנתלה' בג, אבל אבדו ט גורסים כאן 'שנהרג'. לשונו של ג משמרת זיקה להקשר המקראי, 'כי קללת אלהים תלוי' (דברים כא, כג), בעוד 'שנהרג' מתקשר לקביעה ההלכתית, שנאמרה בראש הדרשה, 'שמבטלים עבודה מידו ויוצא ליהרג' (עמ' 12/263). 'ונימר' שבג אינו מקדים ציטוט פסוק שלאחריו מדרש מקומי, אלא לשון הצעה למדרש ידוע על הפסוק, והמדרש כולו הועבר לכאן. הדרשה שלנו אכן אינה עוסקת דווקא במיתה בתלייה, אבל היא למדה מדין התלוי על כל שאר מיתות בית-דין. לשונם של שאר העדים 'שנהרג' משקפת רצון ליתר הרמוניזציה בין דרשת התלוי לבין ההקשר החדש.

³⁴⁹ דרשה זו שרדה רק בחלקה האחרון בקטע גניזה, ואילו שני החלקים הראשונים שוחזרו על-פי מדרש הגדול. בשניהם, 'וכן הוא אומר'. בעמ' 1/204 מצאנו חילוף דומה בין ג לבין שאר העדים. ג גורס שם 'ואומר', בעוד שאר העדים, אבדו ט (=ילק"ש למלכים, רמז קפא, שעד ע"ג) גורסים שם 'וכן הוא אומר'. מונחים אלה מקדימים שם מדרש הפותח בפסוק. ראה עוד כהנא, שתי מכילות, סע' 1.3 (6), שם הצביע על תופעה הפוכה, שדווקא קטעי הגניזה שימרו את המונח הארוך ושאר עדי הנוסח קיצרו אותו.

³⁵⁰ וראה עוד שם שרצים, נב ע"ב, נגעים סא ע"ג, אחרי פא ע"ב, ואף במכילתא עצמה, ויסע א, עמ' 10/159, כספא א, עמ' 332.

לכך נאמר

או אחד עשר מזכין ואחד עשר מחיבין ואחד אומ' איני יודיע
הרי זו אזהרה לדיין שלא יטא אלא לכף זכות
לכך נא' ולא תענה על ריב לינטות אחרי רבים להטות.

(כספא ב, עמ' 3/323)

'לכך נאמר' רק בג, ובדומה גם בד, 'שנאמר',³⁵¹ אבל אבו ט גורסים 'תלמוד לומר'. ככלל, הוראתו של המונח 'לכך נאמר' דומה לזו של 'שנאמר', אלא שאחריו יופיע תמיד הפסוק המקומי ולא פסוק ממקום אחר.³⁵² מונח זה אינו נפוץ, ולעתים קרובות הומר במונחים שגורים יותר, בעדי הנוסח הישירים והעקיפים.³⁵³ משום נדירותו היחסית של המונח, התופעה ההפוכה אינה מתועדת כלל, היינו לא מצאנו שסופרים ישתמשו ב'לכך נאמר' כדי להחליף מונח אחר.

כמו כן, על-פי הנוסח 'תלמוד לומר' קביעת המכילתא שאין לדיין להטות אלא לכף זכות היא מעין הווא-אמינא בלבד ולא אמירה פוזיטיוויית. ברם, קשה לפר את המשפט 'הרי זו אזהרה לדיין שלא יטא אלא לכף זכות' כשאלה ריטורית. הן המלים 'הרי זו אזהרה' והן המבנה התחבירי, 'שלא X אלא Y' מעניקים למשפט הוראה פוזיטיוויית.³⁵⁴ גם מבחינה עניינית קריאה כזו אינה פשוטה, שהרי אין כוונת המדרש לומר שהדיין צריך להטות לכף חובה, והדרשה נותרת חסרה את העיקר, מה על הדיין לעשות במצב של שוויון בין המחייבים למזכים.

על-פי גז המכילתא מבהירה כי לא תמיד מכריעים את הדין על-פי הרוב. במצב של שוויון בין המחייבים למזכים יש להטות לכף זכות, ולפטור את הנאשם. זוהי גם משמעות הפסוק 'ולא תענה על ריב לנטות אחרי רבים להטות'.³⁵⁵ הלכה זו של המכילתא בנוסח גז סותרת לכאורה הלכה ידועה במשנה (סנהדרין ה, ה), הקובעת כי כאשר 'שנים עשר מחיבין ואחד עשר מזכין, ואפילו אחד עשר מזכין ואחד עשר מחיבין ואחד אומ' איני יודע,

³⁵¹ על 'שנאמר' כקיצור של מונחים מורכבים יותר ראה אפשטיין, מלה"מ, עמ' 533.

³⁵² בד הוקנתה למונח זה פעם אחת הוראה הפוכה, מעין זו של 'תלמוד לומר', וכך נוסף המונח 'יכול' למשפט המקדים. ראה כספא ב, עמ' 13/325.

³⁵³ ראה לדוגמא: ספרא, כ"י וטיקן, עמ' רנח, שם הוחלפה הלשון 'לכך נאמר' במונח 'תלמוד לומר' בנוסח הדפוס (וויס, נגעים, פרק ב יב, סב ע"ב). בספרי רברים, פיס' ג, עמ' 5/11 הוחלפה הלשון 'לכך נאמר' שבכ"י רומי בלשון 'שנאמר' בכ"י לונדון, ברלין ומדרש חכמים; שם, פיס' קטז, עמ' 15/174, הלשון 'לכך נאמר' הוחלפה בלשון 'תלמוד לומר' בילק"ש; שם, פיס' שנב, עמ' 413, בחלק מעדי הנוסח מופיע 'שנאמר', וחילוף כזה גם במכילתא דר"י, עמ' 18/88 בכל עדי הנוסח, להוציא א שבו 'לכך נאמר'. פעם אחת מצאנו בג את המונח 'לקיים מה שנאמר' לעומת 'לכך נאמר' שבשאר העדים, ראה: עמ' 19/166. עמ' 13/326 הוחלף המונח 'לכך נאמר' בלשון 'תלמוד לומר' בד ל, וחילוף כזה שוב שם, עמ' 3/327 בל.

³⁵⁴ השווה למשפט הקודם, 'שומע אני יהא חיב'.

³⁵⁵ הקשר המדויק בין הפסוק לבין ההלכה אינו חד-משמעי. ראה הצעותיהם של הבירורי מידות ורמא"ש לדוגמא.

ואפילו עשרים ושנים מזכין או מחיבין ואחד אומר איני יודע' יש להוסיף דיינים - עד שבעים ואחד - כדי להגיע להכרעה ברורה.³⁵⁶

המרת 'לכך נאמר' ב'תלמוד לומר' באבו ט הפכה את הדרשה על-פיה. מעתה 'הרי זו אזהרה לדיין שלא יטה אלא לכף זכות' אינה אלא הווא-אמינא הנדחית בהמשך. להיפוך זה סייעו שני פרטים בדרשה. ראשית, היא פותחת במלה 'או', המציינת לעתים מהלך דיאלקטי. שנית, הפסוק המשמש לראיה כבר זכה לפירושים שונים שהגבילו את קביעתו הקטגורית. לעיל נאמר כי 'לא תהיה אחרי רבים - לרעות' דווקא, אבל לטובה ניתן להטות, ואף כאן ניתן לפרש כי במצב המסויים שנוצר, במצב השוויון, אין להטות על-פי הרוב, אף שניתן לעשות כך לאחר הוספת דיינים.³⁵⁷ האפשרות שהמכילתא אכן חולקת על המשנה - כפי שחולק גם ר' יוסי בבבלי³⁵⁸ - לא הועלתה.³⁵⁹

מה הוא אומר

מונח זה משמש לשון הצעה לפסוקים במהלך הדרשה. נדירותו של המונח והיותו מנוסח כשאלה - שאינה ברורה תמיד - גרמו להמרתו במונחים פשוטים יותר, הרגילים להקדמת פסוקים, כמו 'ואומר', 'וכן הוא אומר', 'שנאמר', עוד. בכך אבדה לעתים משמעותה של הדרשה, היוצרת קישור סיבתי בין שני פסוקים, כשהשני הוא תוצאתו של

³⁵⁶ הפרשנים עמדו על סתירה זו. ראה לדוגמא זה ינחמנו, שבות יהודה, מרכבת המשנה, קו המידה. בפניהם עמד כמובן נוסח ד, 'שנאמר'.

³⁵⁷ ראה לדוגמא דבריו הארוכים של לאוטרבך, בתרגום ובהע' 9. בדרך זו פירש גם זית רענן, שפירש על-פי נוסח ט.

³⁵⁸ סנהדרין מב, א: 'כשם שאין מוסיפין על בית דין של שבעים ואחד, כך אין מוסיפין על בית דין של עשרים ושלשה', וכן דעתו של רב פפא שם.

³⁵⁹ בספק יש להזכיר את הדרשה בכספא א, עמ' 2/319, שם קיים חילוף זהה, ואולי מאותן סיבות: 'מיכן אמר המקדים תרומה לביכורים, מעשר ראשון לתרומה, מעשר שני לארשון, אפ' על פי שעובר בלא תעשה - מה שעשה עשוי, שנ' מלאך ודמעך וגו'.' בגירסה זו של ג, וכמוהו גם ח, קיים קושי מדרשי ברור. על פניו הפסוק 'מלאך ודמעך לא תאחר' (שמות כב, כח) מאשש את הקביעה שאין להקדים מתנת כהנים ראשונית למשנית לה, כפי שנאמר במדרש הקודם ל'מיכן אמר', ואילו הציטוט המקראי סותר לכאורה את ההלכה 'מה שעשה עשוי'. אבג'דו, גרסו כאן 'תלמוד לומר' במקום 'שנאמר', ואף בט' הושמט הפסוק כולו. ההלכה שלנו מופיע גם במשנה, תרומות ג, ו, ואף שם 'שנאמר'. לכאורה ניתן להעזר במשנה כעד נוסח עקיף למכילתא (ראה אפשטיין, מלה"מ, עמ' 970-971) ולאשש באמצעותה את נוסח ג, אך אין להתעלם מן האפשרות שג' תיקן את נוסחו על-פי המשנה, אף שאינו מוחזק על-ידינו ככזה. כמו כן, קיימת אפשרות נוספת, והיא שעדי הנוסח המערביים שימרו כאן שימוש נדיר ב'תלמוד לומר' בהוראה של 'שנאמר'. אפשרות זו אינה סבירה במיוחד על-רקע העובדה שעדי נוסח אלה חשודים על-ידינו בעיבוד ומעולם לא מצאנו בהם שימוש כזה. כך או כך, מידי ספק לא יצאנו. על דוגמא נוספת, בעמלק א, עמ' 8/178, העיר כהנא, שתי מכילתות, פרק א, נוסחאות מוקשות בעלות עניין, סע' 2. הדרשה שם בלתי אפשרית להבנה על-פי כל עדי הנוסח, בגין שיבוש קדום מאד כנראה בכולם, אבל בעוד שאר עדי הנוסח עיבדו את המדרש וניסו לישוב את הקושי, שימר ג נוסח, שדווקא בצרימתו הוא מסייע בשחזור הדרשה המקורית.

הראשון והמשכו, או בין הגדרה כללית לאישושה המקראי.³⁶⁰ ארבע פעמים שימר ג לבדו על המונח המקורי:

1. ויהי ו, עמ' 9/110:

וכן ישעיה או'
כעל גמולות כעל יש' חימה לצריו גמול לואיביו לאיים גמול ישרם
ומהו או' ומדותי פעולתם ראשנה אל חיקם.

הפסוק הראשון, מישעיה נט, יח, מצהיר על כוונתו העקרונית של הקב"ה להשיב לאויביו כגמולם. בפסוק השני (שם סה, ז) הנביא מדגים קביעה זו במקרה של הענשת ישראל. אבל שאר עדי הנוסח, אבד חט, גרסו כאן זכך הוא אומר'.

2. ויהי ו, עמ' 11/110:

וכן ירמיה או' גדול העיצה וגו' מעלליו
ומהו או' שלמו לה כפעלה וכאשר עשתה עשו לה.

כמו בדוגמא הקודמת גם כאן יש רצף של שני פסוקים. בפסוק הראשון (ירמיה לב, יט) הנביא מתאר את הקב"ה כמי שנותן לכל איש 'כדרכיו וכפרי מעלליו', ובפסוק הבא (שם נ, כט) הוא מדגים תכונה זו בהענשת בבל.³⁶¹

3. ויסע ג, עמ' 9/166:

וכי איזה מידה מרובה מידת הטובה או מידת הפרענות, הרי או' מידת הטוב. במידת הפרענות מהו או' ביום הזה נבקעו כל מע' וגו'...

הפסוק 'ביום הזה נבקעו כל מעיינות תהום' משיב על השאלה, הפשוטה אמנם, 'במידת הפורענות מה הוא אומר'. שאר עדי הנוסח, אבד חט, המירו את המונח שלנו במונח 'הרי הוא אומר', בניחותא. אבל בהמשך שם 'ובמדה טובה

³⁶⁰ דוגמא יפה לתפקידו של המונח מזדמנת בעמ' 13/322, שם נשתמר המונח בכל עדי הנוסח: 'ר' נתן אומר' אל תשת ירך עם רשע עד אל תשת חמס עד, להוציא את החמסנין והגזלנין שהן פסולין מין העידות, שנ' לא יקום עד חמס באיש לענות {אותו} בו סרה, ומה ה' או' ועשו לו כאשר זמם וגו'. הדרשן טוען שיש למנוע עדות ממ' שחשודים על הגזל, והוא מצטט את הפסוק המתאים, 'לא יקום עד חמס...'. הפסוק השני מוכיח כי אכן החמסנים והגזלנים נעשים עדים זוממים ונפסלים. מקום נוסף בו נשתמר המונח הוא בעמ' 17/129, 'וכשנגאלו מה הוא אומר', אבל בכל שאר המקומות ישנם חילופי גירסה. עמ' 3/92, 6/92, 2/102, 6/163, 19/173.

³⁶¹ בשתי דוגמאות אלה טשטשה המכילתא דרשב"י את משמעותה הראשונית של הדרשה שבמכילתא דר"י. שם מופיע פסוק אחד בלבד בכל פעם, ללא המבנה המורכב. מאחר שהן בכתבי-היד והן במדרש הגדול מופיע רק פסוק אחד, נראה שכבר עורך המכילתא דרשב"י השמיט את הפסוק השני.

מה הוא אומר' בעדי נוסח אלה עצמם.³⁶²

4. עמ' 5/178:

גלות חזרה למקומה, שנ' בעבר הנדר ישבו אבותיכם מעולם וגו', מהוא או' ובויתה דנה סתריה ועמה הגלי לבבל. הפסוק מיהושע (כד, ב) מתאר את הגולה כראשית ישראל, והפסוק מעזרא (ה, יב) מוכיח שלשם אף חזרה הגלות, 'למקומה'. אבל בשאר עדי הנוסח כאן: וכת' אב ט. ואומ' ח. ואומר נ, וכל המונח חסר ב. המכילתא דרשב"י מאששת כאן שוב את ג, ואף היא גורסת 'מהוא או'.

מפני מה

דומה למונח 'מה הוא אומר' גם 'מפני מה' קוטע פסוק המצוטט בדרשה. מונח זה יוצר הבחנה בין חלקי הראשון של הפסוק, המשמש כשאלה, לבין חלקו השני, המשמש תשובה, הסבר או סיבה לחלק הראשון.³⁶³ על-אף שדרשות כאלה נפוצות יחסית במכילתא דר"י ופעמים בודדות ניתן למצוא גם במדרשי הלכה אחרים, יש והטרמין נשמט בשאר עדי הנוסח והוא נשתמר בג בלבד. ההסבר לכך נעוץ כנראה בהרגלם של המעתיקים לקצר את פסוקי המקרא, הרגל שבגללו לא הבחינו בשתי המלים שבאמצע, 'מפני מה'. להלן כמה דוגמאות.

1. פסחא ז, עמ' 2/23³⁶⁴

א	ג
ואף לעתיד לבא יהיה בחפזון	ואף לעתיד לבוא בחפזון יהיה
ת"ל כי לא בחפזון תצ' וג'.	ת"ל כי לא בחפזון תצאו ובמנוסה לא תלכו כי הולך
	לפניכם ה' וגומר
	מפני מה,
	כי הולך לפניכם יומם ומאספכם אלהי ישראל.

³⁶² דווקא בג לא שרדו כל מלות המונח אלא '.... או'. המשפט מופיע בשורה הראשונה ברף, שהיא בחלקה מוטוטשת מאד. בשני מקומות אלה במכילתא דרשב"י 'הוא אומר'.

³⁶³ ראה גם מנחם כהנא, 'רף נוסף ממכילתא דרשב"י', עלי ספר טו (תשמ"ח-תשמ"ט), עמ' 10. בהע' 38 שם העיר כי בשבעים אחוז מן המקרים מופיעות המלים התנאיות 'מפני מה' לפני מלת 'כי' הפותחת את הסיפא של הפסוק המצוטט, והוא אף מציע הסבר משוער לתופעה זו. הדרשות הראשונה והשלישית להלן מאששות את הבחנתו של כהנא ואף תואמות את ממצאיו באופן יחסי.

³⁶⁴ דרשה זו מופיעה באבד טח. רק בד מצוטט גם המשך הפסוק, מישעיה נב, יב, אם כי לא עד סופו.

2. ויהי א, עמ' 12/82³⁶⁵

א

יכול על ע"ז ועל גילוי עריות ועל שפיכות דמים
ת"ל על עמי ונחלתי ישר' אשר פזרו וגו'.
ואו' מצרים לשמה תהיה ואדום

ג

יכון [על עבודה זה ועל גילוי עריות ועל שפיכות דמים
תל' לו' על עמי ונחלתי ישר' וגו' ואת ארצי חליקו
ואו' מצר' לשמה תהיה ואדום למדבר שממה תהיה
מפני מה,
מחמס בני יהודה אשר שפכו דם נקי בקרבה.

3. שירה ג, עמ' 13/128³⁶⁶

א

וכן רחב הזונה אמרה להם לשלוחי יהושע כי שמענו את
אשר הוביש ה' וגו'

ג

...הוביש ה'
את מ>< ים סוף מפניכם בצאתכם ממצ' []
מלכי האמרי אשר בעבר הירדן ליס []חרמתם
אותם ונשמע וימס לבבין
[רוח באיש מפניכם
מפני מה
כי ה'] [משמים ממעל ועל הארץ מתחת ואו'
]

ונשמע וימס לבבינו וג'

וכיון שאין ישר' עושין רצונו של מקום שמי מתחלל
בעולם
שנ' ויבא אל הגוים אשר באו שם...
מונח זה נעדר גם מן הדרשה המקבילה במכילתא דרשב"י. במקרה זה סייע להשמטה - הנובעת ביסודה מקיצור
הפסוק - גם הדמיון שבין 'מפניכם' שבפסוק לבין 'מפני מה' שבדרשה.

מה כתוב

בדרשתו על אבות האומה שמסרו נפשם עבור ישראל מדגים ר' נתן את דבריו באמצעות משה ודוד, והדגמה זו
מוצעת בלשון 'מה הוא אומר' בכל עדי הנוסח, ובלשון המיוחדת 'מה כתוב' רק בג:

עמ' 12/4, במשה: מהו אומ' בד טח. מה כתוב ג.
עמ' 14/4, בדוד: מהו או' בד. אומר ט. הוא אומ' ח. מה כתוב ג.

³⁶⁵ כקיצורו של א נקטו גם בג² חטש. רק ד המשיך לצטט את הפסוק מיואל ד, יט עד תומו, אך גם בו לא
שרדו המלים 'מפני מה'.

³⁶⁶ אבו חט גרסו רק עד 'ונשמע וימס לבבינו' וגו'. ד המשיך את הפסוק מיהושע ב, יא 'כי ה' בשמים ממעל...',
אבל ללא המונח המדרשי 'מפני מה'. ג קטוע מאד, ואת ראשו השלמתי על-פי שאר עדי הנוסח. יחד עם זאת,
ממיעוט המקום נראה כי המשפט 'וכן אמרה רחב הזונה לשלוחי יהושע' לא הופיע בו. משפט זה חסר גם במכילתא
דרשב"י, ועיין שם בחילופי הנוסח.

'מה הוא אומר' נפוץ מאוד במדרשי ההלכה, והוא מופיע בהם עשרות פעמים. לעומתו, המונח 'מה כתוב' לא נמצא ולו פעם אחת במדרשים התנאיים.³⁶⁷ ג שימר פה אפוא מונח ייחודי שזכרו אבד.³⁶⁸

מילחשך שאמרה תורה

טרמין זה מופיע פעמיים במכילתא באותה דרשה, נזיקין טז, עמ' 2/306.³⁶⁹

ג...ומילחשך שאמרה תורה

תל' לר' אם טרף יטרף,

מה טריפה מיוחדת...

ומ'י>לחשך שאמ' תורה

תל'ל' ומת.

מה מיתה מיוחדת...

השאלה 'מי לחשך' נענית בתשובה 'תלמוד לומר', ובצורתה זו היא מופיעה פעמיים רק בג. בשאר עדי הנוסח, אבגיז

ט, היא מופיעה רק בפעם השנייה, ומסיבה כלשהי נשמטה בפעם הראשונה.³⁷⁰

³⁶⁷ הוא מצוי בהם רק כחלק מן הלשון הסיפורית, ראה: ספרי דברים, פיס' שמג, עמ' 396, וכן במקבילה, מכילתא דר"י, בחדש ה, עמ' 221, בשאלת אומות העולם את הקב"ה 'מה כתוב בה', בתורה העתידה להינתן לישראל בסיני, וכן במכילתא, עמלק ב, עמ' 182, 'מה שכתוב' בספר, בבבלי ובמגילה.

³⁶⁸ בצורתו הארמית ניתן למצוא במדרשים המאוחרים יותר ובירושלמי, 'מה כתיב'. לעתים נדירות ניתן למצוא בהם גם את הצורה העברית 'מה כתוב'. ההבדל בין עברית לארמית מתמצה בהבדל גרפי קטנטן שבין יו"ד לוא"ו, ולא ניתן לדעת את המצב המקורי לאשורו אלא בבדיקת כתבי היד הטובים בכל מדרש.

³⁶⁹ על הצמדת של המלית 'מי' ל'לחשך', לעתים תוך השמטתה של אם הקריאה יו"ד, כתופעה המאפיינת את כתבי-היד הטובים של לשון חז"ל ראה אפשטיין, מלה"מ, עמ' 1218, משה בר-אשר, 'שתי תיבות מורכבות שלא הוכרו', לשוננו מג (תשל"ט), עמ' 186 ואילך, משה בר-אשר, 'עיונים ראשונים בלשון חכמים המשתקפת בכ"י רומי 32 לספרי במדבר', תעודה ג, תל-אביב תשמ"ג, עמ' 140 ואילך, שאול ליברמן, 'חשבון אותיות', עמ' 329 ואילך, כהנא, אקדמות, עמ' 134, וראה גם סוקולוף, העברית, עמ' 35.

³⁷⁰ חוסר האחידות תוקן בעדי הנוסח בדרכים שונות. ט הפך את משפט השאלה לחיווי חיובי, 'שנאמר בתורה', ואילו ד השמיט את המונח בשתי הפעמים. החל מדפוס ליוורנו (תקס"א, עם שבות יהודה) הנוסח תוקן ל'ומתוך שאמרה תורה'. ב הוא היחיד שתוקן באופן ההולם את המהלך המדרשי, כשגרס כאן 'ומניין שאמרה תורה'. כך הצליח לשמור על המשפט כשאלה שאחריה תשובת הפסוק, 'תלמוד לומר'. בשאר הנוסחים - החסרים והמתוקנים נוצרת כפילות תפקידים בין 'שאמרה תורה' לבין 'תלמוד לומר'. לא בכדי אפוא העדיפו זה ינחמנו ורמא"ש להגיה ולמחוק את המלים 'תלמוד לומר', וראה להלן. המונח עצמו מופיע כמה פעמים נוספות, כולן בספרי דברים, אבל שם מדובר למעשה בשני מונחים. 'מילחשך' היא השאלה, ואילו התשובה עליה היא 'שאמרה תורה', ללא 'תלמוד לומר' כמובן, ראה ראה שם פיס' נד, עמ' 121, שלוש דוגמאות. מקבילה לדרשות אלה גם במכילתא לדברים, יא כז, עמ' 46. הנוסח שבמדרש הגדול (עמ' רמב) תואם את נוסח הספרי, אך דיוקא בכתב היד מנוסחת השאלה באופן אחר 'אם לחשך'. נוסח זה אינו מובן בהקשרו, ואפשר שהוא מושפע משאלת הבבלי 'ואם לחשך אדם...'. השאלה 'מלחשך' מופיעה בספרי דברים גם בנפרד, ועובדה זו מובנת על רקע השימוש הנעשה בה בחיבור זה. ראה ספרי דברים, פיס' עז, עמ' 142-143, פיס' קיח, עמ' 177.

תלמוד, מה תלמוד

פעמיים מצאנו בג את המונח 'מה תלמוד', בעוד שאר עדי הנוסח גורסים 'מה תלמוד לומר':

עמ' 1/163: כדבר אהרן, מה תלמ' ויהי, אלא מלמד...³⁷¹
עמ' 3/316: לא תשימון עליו נשך, מה תל', לפי שנא'...

צורה 'חסרה' זו של המונח, 'מה תלמוד', וברומה לו גם 'שאין תלמוד', מופיעה עשרות פעמים בספרא, ופעמים בודדות גם במדרשים אחרים, ספרי במדבר,³⁷² ספרי דברים, וספרי זוטא. מן ההיקריות בכ"י קאופמן למשנה ובספרי זוטא הסיק אליקים וייסברג שהמונח 'תלמוד לומר' מקדים פסוק, בעוד המונח 'מה תלמוד', ללא 'לומר', אינו מקדים פסוק, אלא בא לעתים קרובות אחריו.³⁷³ הממצאים הבודדים בג תואמים אפוא הבחנה זו, והם כוללים גם את המכילתא בכלל המדרשים שבהם מופיע מונח זה.

שמונה פעמים נוספות מצאנו בג את המונח 'תלמוד' במקום המונח הרגיל 'תלמוד לומר', כולן במסכתות נזיקין וכספא.³⁷⁴ סופרו של ג נוהג לקצר צירופי מלים באמצעות גרש מעל כל מלה מקוצרת, אך אף פעם לא באמצעות ראשי תיבות. כך יופיע הביטוי 'דבר אחר' בקיצור 'דב' אחר', וברומה גם קיצורי 'תלמוד לומר', על-פי רוב תל' לו', ולעתים נדירות גם 'תלמ' לו' או תל' לומ', אך לעולם לא 'ת'ל'. סתם 'תל' הוא אפוא 'תלמוד' ולא 'תלמוד לומר'. למונח קצר זה במקומו הרגיל לא מצאתי עד כה אישור ממקום אחר, ואפשר שלא נוצר אלא כתוצאה מהשמטה מקרית של 'לומר' בידי הסופר.

[ג] חסרון מלות הצעה

א. ואומר

המונח 'ואומר' מקדים פסוק, בדרך-כלל פסוק המובא לאחר הראיה המקראית הראשונה. בכמה מקומות נעדר בג מונח זה. ריכוז גבוה של מקרים כאלה מצוי בדף כ"י לונדון, Or. 5559 19, בעמ' 14/125, 15/125, 2/126, 3/126.

³⁷¹ ג³ מאשש כאן את נוסח ג, ואף הוא גורס כאן 'מה תלמוד'.

³⁷² פיס' קבט, עמ' 167, אף כאן מופיע 'מה תלמוד' לאחר פסוק.

³⁷³ אליקים וייסברג, 'לבירור הביטויים תלמוד ותלמוד לומר', לשוננו לט (תשל"ה), עמ' 147-152. לכלל זה מצא וייסברג יוצאי-דופן בודדים, שעליהם הוסיפו מישור, עמ' 342 ודע' 24, הערה על 'תלמוד לומר', וכן נאה, עמ' 394, (כ"י וטיקן, עמ' תכה, שר' 10).

³⁷⁴ עמ' 19/269, 9/315, 10/315, 17/315, 5/318, 9/319, 15/329, 1/332. המונח 'שאן תל' מופיע בעמ' 2/281 בהשלמת הסופר בגליון. המשפט הנוסף חופף בסופו את הקטע שבפנים, ובפנים המונח 'שאן תל' לו', ולא נדע אם ההשלמה בגליון מקורית, אולי מכתב-יד אחר, אם לפנינו השמטה מקרית. בעמ' 1/310 כתב הסופר 'תל' תל', מלה אחת בסוף שורה, ואחת בתחילת השורה שאחריה, ואין לדעת את נוסחו לאשורו. בעמ' 3/332 כתב הסופר 'תלר', ונראה ששני הקיצורים נצטרפו לו לאחד.

(פעמיים), 5/126. רבינוביץ, שחקר את דפי הגניזה מכ"י לונדון, העיר כי תופעה זו מעידה על טיבו המעולה של ג. כיום, כשבידינו דפים רבים נוספים השייכים לעותק ג, ברור כי אין מדובר בהרגל קבוע של כתב-היד, אבל במקומות רבים אכן חסר בו המונח 'ואומר', והוא מצטט את הפסוקים ללא מלת הצעה כלשהי.³⁷⁶ מאידך גיסא מצאנו גם פעמים שרק ג מציין 'ואומר'.³⁷⁷

ב. כתיב

כתיב, וכתיב, דכתיב

הוראותיהן של 'דכתיב' ו'וכתיב' רומות לאלה של 'ואומר' ו'שנאמר'. הן מקדימות ראייה ראשונה או שניה מן המקרא. 'כתיב' עצמה, המקבילה בהוראתה ל'נאמר', אינה עברית אלא לקוחה מן הארמית, ואין למוצאה בעדי הנוסח הטובים של ספרות התנאים. בביקורתו על טענתו של ואכהולדר בדבר מאוחרותה של המכילתא - המסתמך בין היתר על הופעת 'כתיב' בנוסחה - ציין מנחם כהנא כי רוב הקרויותיו של מונח זה נובע מאשגרת לשונם של מעתיקים.³⁷⁸ את דבריו של כהנא ניתן עתה לאשש ביתר שאת באמצעות ג, שבו נעדרים 'כתיב', 'וכתיב', 'דכתיב',³⁷⁹ ובמקומה לא מוצע מונח אחר כלשהו.

בחלק מעדי הנוסח - כמעט תמיד בד - המלה מופיעה בשלמותה, 'וכתיב', 'דכתיב', אבל ברובם מופיע רק קיצור. את הקיצור 'דכת' ניתן לפענח באופן ברור כצורה ארמית, ואילו את הקיצור 'וכת' ניתן לפענח גם כ'וכתוב'. ברם, עובדה כי כי בעדי נוסח אלה לא מצאנו ולו פעם אחת את הצורה המלאה 'וכתוב', והופעתה של 'דכתיב' בהן מאששת את הטענה שמדובר בצורה הארמית.³⁸⁰

³⁷⁵ גנזי מדרש, עמ' 3. על חסרון 'ואומר' בספרי במדבר בכלל ובכ"י רומי 32 בפרט, ראה כהנא, אקדמות, עמ' 151; כהנא, דף נוסף, עמ' 7 והע' 16. אבל השווה: מלמד, מכילתא דרשב"י, עמ' לז, הסבור כי חסרון 'ואומר' אינו מקורי אלא נשמת. מקרים כאלה ארעו בוודאי, אך לא ניתן לתלות את חסרונה של מלה זו רק בכך, וג יוכיח (להלן, עמ' 314) שחסרים בו הן 'ואר' והן 'וגר', במקומות שבהם היינו מצפים לראותם.

³⁷⁶ בדומה לששת המקרים הנ"ל, גם במקרים הבאים מדובר ברצף פסוקים של דרשה אחת: עמ' 7/102, 8/102, 10/109 (פעמיים), 11/109, 5/110, 6/110, 9/110, 13/314, 14/314, 18/314, 19/314, 20/314, 1/315, 2/315 (פעמיים). וראה עוד עמ' 20/107, 9/127, 8/128, 9/129, 5/130, 15/332.

³⁷⁷ עמ' 13/3 (ח' אבג"ד. וכתיב ט), עמ' 13/4 (וחסר בבג"ד חט).

³⁷⁸ ראה כהנא, מהדורות המכילתא, עמ' 519.

³⁷⁹ רק פעם אחת מצאנו בג 'וכת', בקטע שאינו מופיע אלא בו וחסר בכל שאר העדים, ראה כספא ב, עמ' 19/321.

³⁸⁰ רק בג מצאנו פעמיים את המונח 'מה כתוב', ראה להלן. כמו כן, בדרשה שבויהי א, עמ' 13/79 מופיעה המלה 'כתוב' כחלק ממשפט פרוזאי: 'בארן כתוב...' במקביל למשפט 'ביוסף כתוב'. אחר-כך מקצרת המכילתא ומציינת רק 'כתוב'. ג ח הם היחידים המציינים ברוב המקרים 'כתוב', ובמיעוטם הם מקצרים ל'כת'. ד מציין תמיד 'כתי', וברוב הפעמים כך גם ב. שאר עדי הנוסח, אג² ט נוקטים בקיצור 'כת'. למעשה, יש מקום לחקור אם בכלל בתקופת התנאים היה קיים בעברית מונח המקביל ל'וכתיב' הארמי, 'וכתוב'.

דוגמא להעדרו של המונח 'כתיב' בג מזמנת הדרשה בעמ' 9/196:

ש] מן בקר ועד הערב
ונא' להלן ויהי ערב ויהי בקר []ם אחר.

ג משתמש אפוא בשני ביטויים עבריים מקבילים, 'שנאמר', 'ונאמר'. אישוש לגירסה זו בווריאציה שבת: 'נאמר כאן', 'נאמר להלן'. בשאר עדי הנוסח משתמשים ב'כתיב' בפעם הראשונה, וכך יצרו חוסר אחידות בניסוח שני המשפטים: 'כת' כאן... ולהלן הוא אר'... אב, 'כתיב הכא... ולהלן הוא אר'... ס. רק ד אחיד וגורס את שניהם בביטוי הארמי ובסימנים ברורים של עיבוד, 'כתיב הכא... ובמעשה בראשית כתיב'...³⁸¹ מלבד שגירותו של המונח 'כתיב הכא' עשויה היתה להשפיע על נוסח שאר העדים גם המקבילה שבבבלי למדרש מסויים זה: 'כתיב הכא... וכתיב התם...' (שבת י, א). במקרים רבים המונח 'כתיב' אינו מחליף מונח עברי כלשהו, אלא נוסף על-ידי המעתיקים. להלן כמה דוגמאות שבהם הפסוקים מצוטטים ללא כל לשון הצעה.³⁸²

עמ' 2/70: וכת' בג? וכת' ד. ח' אב.
עמ' 13/127: וכת' ד פ. וכת' אבהו חטע. שנא ל. ח' ג.
7/126: דכתיב ד. דכת' אבהו ח. שנא ש. ח' ג כע.
8/126: דכת' אבהו חט. שנא ד ש. ג כע.
20/126: וכת' אבו ט. וכת' ד ח. ח' ג.
13/127: וכת' אבו ט. וכת' ד. וכת' ח. ח' ג.
16/201: וכת' אב. ואומר ד. זהו שאמר שלמה בחכמתו ש.

ג. דוגמא מעניינת לחסרון כל כמה מלות הצעה מזמנת בדרשת בחורש ד, עמ' 11/217:³⁸³

ג	ב
וגם הכהנים הנגשים אל ה' יתקד'	וגם הכהנים הנגשים אל ה' יתקדשו
יכל הכהנים בכלל העם	יכול הכהנים בכלל עם?
לח, לך אל העם וקדשתם היום ומחר	ת"ל לך אל העם וקד' היום ומחר,
אין הכהנים בכלל העם	אין הכהנים בכלל עם,
על כל הכהנים ועל כל עם הקהל יכפר,	שנ' ועל הכהנים ועל עם הק' יכפר,
אן הכהנים בכלל העם	אין הכהנים בכלל העם.
וזה יהיה משפט הכה' מאת העם	וזה יהיה מעשה הכהנים מאת הע',
אן הכהנים בכלל העם.	אין הכהנים בכלל העם.

³⁸¹ בל פרפראזה למדרש, ובסופו לא מובאים שני פסוקים אלא פסוק אחד, 'ויהי ערב ויהי בקר', והוא מוצע בלשון 'שנאמר', אך ממצא זה אינו חד משמעי.

³⁸² נתונים דומים עולים גם מקטעי הגניזה למסכת עמלק, שם מלבד ג ישנם גם ג³ המעולה וכן ג⁶, ראה כהנא, שתי מכילות, פרק א, סע' 1.3.3.

³⁸³ בא חלו השמטות רבות מחמת הדומות בדרשה. הדרשה מופיעה בבדו חט.

הטרמין 'תלמוד לומר' חסר בג. ³⁸⁴ וכך גם המונח השני, 'שנאמר'. ³⁸⁵ לשני פרטים אלה מצטרפת העובדה שמיד לאחר השאלה 'כול הכהנים בכלל העם' מובאת בג התשובה: 'לור', וברומה גם ב'ח', 'לאר'. מהלך המדרש ברור מאוד על-פי ג. לאחר דיבור המתחיל מוצגת שאלה, מוצגת התשובה העקרונית 'לור' ובעקבותיה שלושה ציטוטים מקראיים, שמסקנתם זהה, 'אין הכהנים בכלל העם', ללא כל מלת הצעה, והם מאששים את השלילה העקרונית שהוזכרה בראש.

בהירות זו אברה בנוסח העדים המערביים. בחלק מעדי הנוסח מחליף הטרמין 'תלמוד לומר' את מלת השלילה 'לאר'. ³⁸⁶ ובחלק מהם הוא נוסף עליה, כאילו היו לדרשה שלושה שלבים שונים: העלאת הווא-אמינא ודחייתה (ת"ל), אישוש לדחייה (שנ) ופסוק נוסף (ללא טרמין). כך נטשטשה כוונתה המקורית של הדרשה ונתערפל מבנה הפשוט.

ד. במקום אחד נראה שחסרונה של מלת הצעה לפסוק גרם לשינוי מלות המדרש. וכך בחודש ד, עמ' 4/219:

ג ומנין שקיבלו עליהן
כל אשר דבר ה' נעשה ונשמע.

זהו נוסח ג, אבל אבדו חס גרסו כאן:

ומה היו דברי העם
כל אשר דבר ה' נעשה ונשמע.

להחלפת השאלה עשוי להיות כמובן גם רקע פרשני, אבל ההבדל העיקרי בניסוח שתי השאלות הוא באופיין. בג מופיעה שאלה מדרשית, שלאחריה בדרך-כלל 'שנאמר' או 'תלמוד לומר', בעוד שאר העדים נקטו בשאלה אינפורמטיבית, שפסוק ללא הקדמת 'שנאמר' לפנייה היא תשובה הולמת לה. ³⁸⁷

³⁸⁴ ואף בת.

³⁸⁵ ראה ברגרין, בירורים, עמ' 62-63.

³⁸⁶ בשל הדמיון הגרפי?

³⁸⁷ המהלך המדרשי הנדון כאן הוא אחד מתוך ארבעה. בשלושת המהלכים האחרים מצויינת המלה 'שנאמר'. דוגמא זו נדונה בהרחבה להלן פרק ו. על חסרון 'שנאמר' בספרי במדבר ראה כהנא, אקדמות, עמ' 150. בהקשר זה מעניין החילוף המופיע בעמ' 6/179: שנ' רק בג. והיא חסרה באבד חסנת. אלא ששם נראה שדווקא 'שנאמר' מקורי, ואילו שאר עדי הנוסח השמיטה בשל קושי. בדרשה זו המלה 'שנאמר' אינה מקדימה פסוק אלא מלה אחת שנדרשת מיד: 'שנ' ראש אלו מעשה אבות הגבעה אלו מעשה אמהות, במלים אחרות, לפנינו מדרש ולא פסוק. אפשר אפוא כי לפנינו שימוש ייחודי ב'שנאמר' כהקדמה למדרש, כפי שהציע לאוטרבך, מביאורי מכילתא, עמ' 125-126, הע' 4, שימוש שלא הובן בשאר העדים, ולפיכך הושמט בהם. מקרה דומה בעמ' 13/127: 'שנא' אהבנך

[ד] חילופי מונחים

ייחודו הטקסטינולוגי של ג בא לידי ביטוי גם בהופעתם של מונחים אחרים מאלה המופיעים בשאר עדי הנוסח במקום נתון. אין מדובר בעולם מונחים שונה לחלוטין, אלא בחילופים בין ביטויים ידועים. בעלי עניין מיוחד הם החילופים העיקביים בג, או כאשר רצף הופעות של מונח מסוים מומר לרצף אחר במקום אחד. לעתים מדובר במונחים נדירים מאוד, שנשתמרו רק בג, והומרו בכל שאר עדי הנוסח במונחים שגורים יותר. חשוב לציין כי לא תמיד ניתן להכריע לטובת נוסח כלשהו, אבל הדוגמאות השונות מחזקות את התמונה הכללית העולה מהשוואת ג לשאר עדי הנוסח, כי לפנינו שני ענפים נפרדים. להלן אציין דוגמאות שבהם חילופים החורגים מעבר לטעויות סופרים ואשגרות לשון.

'ואף על פי' במקום 'לפי'

בעמ' 19/165 נוקט ג בלשון 'ואף על פי', וכמוהו גם ג³, לעומת שאר עדי הנוסח הגורסים כאן 'לפי ש...'. רצף המונחים 'לפי ש-X יכול Y' שגור מאוד במדרשים, לעומת 'ואף על פי ש...' שאינו רגיל כפתיחה למהלך דיאלקטי של 'יכול'.

'וכי' במקום 'מה תלמוד לומר'

ג ויבא אהרן וכל ישראל לאכל לחם ע' חתן משה לפני האלהים
וכי לפני האלהים
אלא לתלמוד שכל המקביל פני חביריו כמקביל פני השכינה.

רק בג 'וכי', אבל באבר ט 'מה תלמוד לומר'.³⁸⁸ המלים 'לפני האלהים' הן חלק מלשונו של הדרשן בג, ואילו בשאר עדי הנוסח הן ציטוט מקראי שעליו נשאלת שאלה מדרשית כללית מאוד על המלים על הטקסט המקראי 'לפני האלהים'. מבחינה פרשנית, והן מבחינה לשונית, שני המונחים אפשריים, אך חיזוק לגירסתו של ג ניתן להביא מן המקבילה שבירושלמי, עירובין פ"ה ה"א, כב ע"ב, המציינת את הברייתא שלנו כ'תני ר' ישמעאל' ואף בה 'וכי'.

עד מות על כן עלמות אהיבוך'. המלים 'אהבנוך עד מות' הן פירוש לפסוק משיר השירים, והן מפרידות בין 'שנאמר' לבין הפסוק המצוטט. בשאר עדי הנוסח, אברהם טעף ובאו"ז, סדר הדברים הפוך, מיד לאחר 'שנאמר' מופיע הפסוק, ורק לאחריו ביאורו. למעשה, תופעה דומה מתועדת ב'ואומר', ראה לדוגמא ספרא, אחרי פב ע"ב.

³⁸⁸ הדרשה מופיעה גם בחזל, אבל הם בחרו להשמיט את השאלה, ומיד לאחר הפסוק הובאה המסקנה, 'מלמד ש...'. שמא אף חילוף נוסח זה משקף בעייתיות במשפט השאלה 'וכי/מה ת"ל לפני האלהים'.

כאילו, מעלין עליו כאילו

בעמ' 8/196 נוקט ג בלשון הקצרה 'כאילו', וכמוהו גם ל, בעוד אב ח גורסים 'מעלין עליו כאילו' ד' ט - 'מעלה עליו הכתוב כאילו'. שלוש הגירסאות אפשריות בלשון חז"ל, אבל אפשר כי ידו של הבבלי, במקבילה שבשבת י', א, היתה בנוסח הארוך יותר.

כעניין שנאמר, שנאמר

וידי ה, עמ' 6/102³⁸⁹

א	ג
והיו מזרקין בהן בחיצים ובאבני בליסטיות ומלאך ה' [] בלסטיות ומלאך וענן מקבלין, שנ' אל תירא אברם אנכי מגן לך וג'.	והיו מזרקין בהן בחצין [] בלסטיות ומלאך וענן מקבלין, שנ' אל תירא אברם אנכי מגן לך וג'.

הפסוק המצוטט כאן אינו מוכיח שהעמוד והענן הגנו על ישראל, אלא מהווה רק אסמכתא, מעין אזכור המעניק לתיאור הקשר רחב יותר, כעניין שנאמר.³⁹⁰ העובדה שגם במכילתא דרשב"י מופיע כאן 'כעניין שנאמר' מלמדת כי נוסח זה אינו תיקון מכון בג, אלא נוסח מקורי, שהוא אכן מתאים כאן יותר.

חילוף הפוך להלן:

ג אבל [] [ראל] [היו] מרומין. מפאריין ומשבחין ונותנים שיר ושבח וגדולה ותפ' והנצח וההוד למי שמלחמות שלו, **שנ'** רומימות אל בגרונם וג'.

'שנאמר' בג, אבל באבר חט, 'כעניין שנאמר'.³⁹¹

³⁸⁹ הדרשה מופיעה גם בבד טחש.

³⁹⁰ זו כנראה הסיבה לכך שש הקדים למלה 'שנאמר' את המשפט הבא: 'וכן את מוצא באברהם אבינו'.

³⁹¹ דוגמאות אלה צריכות להידון במסגרת רחבה יותר של דוגמאות. במקרים מסויימים יש לחשוד ב'כעניין שנאמר' כתיקון, הבא לישב את הפער שבין הפסוק המצוטט לבין ההקשר המקומי. ראה לדוגמא כהנא, שתי מכילתות, פרק א, סע' 1.3.2, דוגמא מס' 3. עיין גם אפשטיין, מלה"מ, עמ' 533, בנוגע לקיצור מונחים מורכבים ל'שנאמר'.

לפי שנאמר, לפי שהוא אומר

87 פעמים מצאנו בא את המונח 'לפי שהוא אומר' לעומת 8 פעמים 'לפי שנאמר', ואילו בג 18 פעמים 'לפי שהוא

אומר' לעומת 8 פעמים 'לפי שנאמר'.³⁹² לכאורה אפוא יש בג הרבה יותר 'לפי שנאמר'.³⁹³

'לקיים מה שנאמר' במקום 'לכך נאמר'

ויסע ד, עמ' 4/167

א ויש או' על איבריו היה יורד ומאבריו היה נוטל ואוכל
לכך נאמ' לחם אבריים אכל איש.

'לכך נאמר' באבד חס, אבל בג 'לקיים מה שנאמר'. מונח זה מופיע כמה פעמים נוספות במכילתא. לעתים הוא מקדים מדרש ולעתים פסוק, ובהוראתו הוא הפוך לשנאמר'. הפסוק אינו מהווה ראיה לרעיון, אלא המציאות מאששת את הפסוק בה במידה שהיא משמשת ביאור לו, כמו בפסחא א, עמ' 5:

התשלח ברקים וגו', וישבו לא נאמ' כן אלא ויאמרו, הא בכל מקום שהן הולכין הן לפניך מצויין או' עשינו שליחותך, לקיים מה שנ' הלא את השמים ואת הארץ אני מלא נאם ה'.

אופן פעילותם של שליחי הקב"ה מקיים את הנאמר בפסוק המקראי, וכמו כן גם במדרש שלנו, על-פי ג, תיאור נס המן מאשש את הפסוק 'לחם אבריים אכל איש' ומבאר אותו, 'לחם [על] איבריו אכל איש'. נוסחו של ג מתיישב אפוא היטב עם תפקידו של המונח 'לקיים מה שנאמר' כפי שהוא ידוע לנו עד כה. מאידך-גיסא, גם נוסחם של שאר העדים 'לכך נאמר' מתיישב עם ההקשר, והוא אף נתמך על-ידי המכילתא דרשב"י:

ויש אומ' על איבריים היה יורד ומאבריו היה מלקט ואוכל, לכך נאמ' לחם אבריים וגומ'.

³⁹² ראה לדוגמא עמ' 3/316: לפי שהוא או' אבדו. לפי שנאמר ג חס.

³⁹³ לגבי הספרי במדבר העיר כהנא כי דווקא כ"י אוקספורד לילקוט נוהג להמיר את הביטוי הארוך בביטוי הקצר יותר, ראה כהנא, אקדמות, עמ' 44. חילוף חד-פעמי דומה קיים בין הביטויים 'הרי הוא אומר' באבד חס לבין 'והלא כבר נאמר' בג (עמ' 2/22), וכן חילוף דומה בעמ' 13/280, 'מה שור האמור' באבדו לבין 'מה שור שנאמר' בג חילוף החוזר על עצמו שם פעמיים.

'מגיד', 'מלמד'

כמו בעדי נוסח אחרים של ספרות חז"ל, אין בג עקביות בשימוש באחד ממונחים אלה, אף לא חוקיות. ככלל, 'מגיד' נפוץ יותר במדרשים מדברי ר' ישמעאל, לעומת 'מלמד' הנפוץ יותר במדרשים האחרים.³⁹⁴ כמה פעמים מצאנו שהמונח 'מגיד' הכתוב או 'מגיד'. בג מחליף מונחים אחרים שבשאר עדי הנוסח,³⁹⁵ אף שמצאנו גם דוגמא אחת הפוכה.³⁹⁶

'שנאמר' במקום 'תלמוד לומר'

המונח 'שנאמר' מחליף בג את המונח 'תלמוד לומר' שבשאר עדי הנוסח לאחר שאלת 'מנין': 'Y, X' מניין? ת"ל/שנאמר...:

עמ' 11/23: ת"ל אבד ח. שני ג ט.

עמ' 4/203: ת"ל אבד חטט³ שני ג.

עמ' 6/203: ת"ל אבד חטט³ שני ג.

עובדה זו מלמדת לכאורה כי בג משתמשים ב'שנאמר' גם במהלכים דיאלקטיים, ולא רק כאישוש לדרשות שבניחותא.³⁹⁷

³⁹⁴ ראה אפשרות, מבואות לספרות התנאים, עמ' 568.

³⁹⁵ עמ' 2/11: מגיד הכת' גם בג², מלמד אב חט, ללמדך ד ל. עמ' 11/157: מלמד בד חט. עמ' 16/165: מגיד גם בג³, מלמד אב חט. עמ' 19/165: מגיד גם בג³, מלמד אב חט.

³⁹⁶ עמ' 7/217: מלמד אבדו חט. מגיד ג.

³⁹⁷ למעשה, חילופים כאלה קיימים לא רק בין ג לבין שאר עדי הנוסח, אלא גם בינם לבין עצמם, ראה לדוגמא עמ' 15/168, שם גורסים ד ט 'תלמוד לומר' בעוד אבג גורסים 'שנאמר'. על-חילופים דומים בספרי במדבר ראה כהנא, אקדמות, עמ' 173 הע' 35. על תופעה הפוכה, 'תלמוד לומר' במקום 'שנאמר' ראה כהנא, שתי מכילות פרק א, סע' 1.3 (7). מעניין לציין כי חילוף כזה מצאנו שוב במכילתא לדברים, יג טז, על-פי כ"י קיימברידג' T-S 16,88: 'לפי >>חרב, לא יהרגם<< לא בחצים ולא ברמחים ולא בראשו של סיף אלא בפיו, ת"ל לפי <<...>>'. דרשה זו מקבילה לדרשת המכילתא דר"י שבה גרס קטע הגניזה 'תלמוד לומר' במקום 'שנאמר', ראה כהנא שם. לדעתי כך יש לפרש גם את המכילתא דר"י בעמ' 10/54.

בין ג לבין שאר עדי הנוסח מופיעים לעתים גם חילופים מקומיים, 'וכן הוא אומר' במקום 'שנאמר',³⁹⁸ חזרה על דיבור המתחיל לאחר 'דבר אחר',³⁹⁹ ובמקום אחד חסר בג המונח 'מה תלמוד לומר' המופיע בשאר.⁴⁰⁰ פעם אחת מצאנו את ג מקדים את שמו של הדרשן לדיבור המתחיל. נזיקין טז, עמ' 3/305:⁴⁰¹

א	ואם גנב יגנב, אין לי אלא גניבה, אבידה מנין, הרי את דן...
ג	אם גנב יגנב, אין לי אלא גנבה, אבידה מנין, הרי את דן...
א	אם גנב יגנב, ר' יוסי הגלילי אר' להביא את הגניבה.
ג	אם גנב יגנב, ר' יוסה הגלילי אר' גנב יגנב, להביא את הגנב.

מלות ההצעה 'ר' פלוני אומר' עשויות לבוא לאחר דיבור המתחיל רק בדרשה הראשונה, אך לעולם לא כדרשה שנייה. במקרים כאלה יופיע דיבור המתחיל שוב לאחר ציון שמו של החכם הדובר, כפי שהוא לפנינו ב.⁴⁰² לא עלה בידי להסביר את סיבת השינוי בשאר עדי הנוסח, ודוגמא זו דורשת עיון נוסף או ממצאים חדשים.

³⁹⁸ עמ' 9/217: שני' אבדו חט. וכן הוא אומר ג.

³⁹⁹ עמ' 5/23: 'דב' אח' ועב' נותן אני עברתי...! רק בג ל מופיע שוב דיבור המתחיל אחרי המונח 'דבר אחר'. בשאר עדי הנוסח, אבד חט, הדרשה מובאת מיד לאחר המונח המקדים. לכאורה תופעה דומה גם באשר לדרשה בעמ' 12/21. ג קטוע מאד, אבל נראה שהוא שב ומצטט שם את דיבור המתחיל לאחר שאלת 'למה נאמר', בעוד שאר עדי הנוסח מסתפקים בדיבור המתחיל, וכך גם בדרשה המקבילה, פסחא ו, עמ' 19, אלא ששם לא שרד ג, ולא נוכל להשוותו להם.

⁴⁰⁰ עמ' 12/21: 'ד"א, מה תלמוד לומר עד בקר, מגיד שאינו נשרף אלא אור ששה עשר', על-פי אבד חט.

⁴⁰¹ כסדר המרכיבים בא גם בבגדיו ט.

⁴⁰² החריג היחיד הוא במדרשי 'דבר אחר'. ואמנם, רמא"ש, שהבחין בחספוס שבנוסח שאר העדים, סבר שאף דרשה זו היא דרשת 'דבר אחר' שלא צוין מפורשות. קן המידה, ווייס, והורביץ-רבין מסתמכים על הגהתו של האיפת צדק וגורסים כאן כמו ג, 'ר' יוסי הגלילי אומר, אם גנב יגנב...!'

חומר דרשני שנשתמר בעותק הגניזה בלבד

ראיתי כאן מקום להעיר על כלל אחד בהגהת הספרים והוא כל מקום שיש לדון אם הוסיף הסופר ענין שאין לו המשך עם המאמר הקודם לו אם מאמר שאינו צריך או אם קיטע איזה מאמר קודם לזה הענין שהוא נראה לנו כתוספות, תולין בקטועה ולא בתוספות.
(רמא"ש, מאיר עין, פה ע"ב)

בדיקת אורך הטקסט עשויה ללמד אותנו רבות על היחס שבין ג לבין עדי הנוסח שהיו ידועים לנו עד כה. השמטות של מלים, של משפטים, ואפילו של קטעים שלמים, מתרחשות תדיר בהעתקת כתבי-יד, שלרוב אינם עוברים הגהה ובדיקה חוזרת על-ידי הסופר. על-פי רוב נמצא להשמטות גורם טכני, כמו דמיון בין שתי תיבות או בין שני חלקי משפט. לפיכך, חסרונות בטקסט הם כלי חשוב למציאת זיקה ברורה בין עדי נוסח. השמטה זהה בשני כתבי-יד עשויה להורות כי הם קשורים לאותה משפחת נוסח, בעוד כתבי-היד האחרים, שבהם ימצא הטקסט בשלמותו, ישתייכו למשפחות נוסח אחרות.⁴⁰³

השוואת אורך הדרשות בג לאורכן בשאר העדים מוכיחה בעליל כי הוא נמנה על ענף נוסח אחר מאשר ענף הנוסח ממנו השתלשלו העדים האחרים. בעדי נוסח רבים ניתן לזהות חסרונות הנובעים מהשמטה, ומאחר שרוב עדי הנוסח אלה אינם תלויים זה בזה ישירות, יש להסיק שההשמטות אירעו בתקופה קדומה מאד. לעומת זאת, בג מצויית דרשות שלמות שנשמטו בכל שאר העדים ועד כה לא נודעו לנו כלל לצד השלמות להשמטות חלקיות. סוג אחר של חסרונות נובע מקיצורים מכוונים של סופרים. גם בתחום זה נמצא ג שלם יותר משאר עדי הנוסח. להקפדתו על מסירה מלאה של הטקסט השלכות משמעותיות לשחזור במכילתא, במיוחד במקומות שבהם הושלמו הקיצורים באופן בלתי-מקורי.

גם בג אירעו השמטות מחמת הדומות וגם בו נמצא הטקסט חסר לעתים, ודוגמאות לכך יובאו להלן בפרק נפרד. יחד עם זאת, באופן כללי ניתן לקבוע כי ג שלם יותר בדרשותיו וארוך יותר גם בציטוטי פסוקים. להלן ארגים תכונותיו אלה.

⁴⁰³ על עקרון זה בתולדות הפילולוגיה ראה ריינולד ווילסון, עמ' 204.

[א] דרשות שנשתמרו רק בעותק הגניזה

תרומתו הגדולה של ג היא בהשבתן של דרשות שאבדו מן המכילתא. תרומה נדירה זו מקרבת אותנו לנוסח מלא יותר של המכילתא ומוסיפה מדרשים נוספים לקובץ היצירה של חז"ל. גם דרשות קיימות, שחלקים חשובים מתוכן נשמטו, מופיעות בנוסחו השלם יותר של ג בפנים חדשות. אובדנם של חלקי דרשה בשאר העדים לא תמיד יצר קושי גלוי לעין, ולהיפך, לעתים נדמה שדיוקא העדרם פתר קושי קודם. דרשות אחרות נשמטו מחמת הדומות, והשבתן למכילתא אינה כרוכה בשיקול דעת ענייני, אלא מיוסדת על הנחה פילולוגית סבירה. בחלק מן המקרים ניתן לאשש השלמות כאלה באמצעות המכילתא דרשב"י. להלן כמה דוגמאות לשלמות הדרשות בג, על-פי סדר הופעתן במכילתא.

1. פסחא ז, עמ' 10/22⁴⁰⁴

א

וככה תאכלו אותו

ג

וככה תאכלו אתו

מתנכים חגורים

שיהיו מת' חג'

נעלי'

שיהיו ברג'

מקל'

שיהיו בידכם

כיוצאי דרכים.

ביוצאי דרכים.

הבסיס לדרשה הוא הפסוק בשמות יב, יא: 'וככה תאכלו אתו, מתנכים חגורים נעליכם ברגליכם ומקלכם בידכם, ואכלתם אותו בחפזון פסח הוא לה'. הדרשה לפי ג מבארת את התיאורים שבפסוק לפרטיהם. היא מתעכבת על המתנכים, הנעליים, והמקל. המלים האחרונות 'כיוצאי דרכים' מתקשרות כנראה לדרשה כולה (או שמא רק למלים 'שיהיו בידכם') והן מסכמות אותה. לכל הפרטים שבפסוק מגמה אחת, והיא הוראת אכילת הפסח 'כיוצאי דרכים'. לכאורה, הדרשה אינה מחדשת דבר על הידוע מפשט הפסוקים. הדרשה נשמטה בכל שאר עדי הנוסח ונראה שפשטותה עמדה לה לרועץ. השוואתה לדרשה הבאה, משמו של ר' יוסי הגלילי, מחדדת את מטרתה ומבהירה מהו יתרונה על-פני פשט המקרא: 'בא הכ' ללמדך דרך ארץ מן התור' על יוצאי דרכים שיהיו מזורזים' (שם). ר' יוסי

⁴⁰⁴ בנוסח הקצר הדרשה מופיעה גם בבד חטל. אב גרסו 'ביוצאי דרכים', והשאר גרסו כמו בג: 'כיוצאי דרכים'. וראה להלן נוסח ש.

הגלילי אינו למד על האופן המעשי שבו בני ישראל צריכים לאכול את הפסח אלא על האווירה המלווה את האכילה. הוא דורש את פרטי הפסוק באופן מטפורי, ואילו דרשת סתם המכילתא היא מעין דרשת 'כשמועו', פירוש מילולי של הפסוק.

הבחנה זו בין שתי הדרשות ברורה רק בג, והיא עמומה יותר לפי שאר העדים, שבהם נותר לכאורה רק החידוש, 'כיוצאי דרכים'. השמטת גוף הדרשה גרמה לטשטוש משמעותו של חידוש זה. מעתה אפשר היה לפרש את דרשת סתם המכילתא על-פי הפירוש המנוגד, זה של ר' יוסי הגלילי, כאילו גם סתם המכילתא סבר שהפסוק לא נקט אלא 'אורחא דמילתא' ואינו מתכוון לחייב חגירת המותניים, נעילת נעליים ונקיטת מקל ממש.⁴⁰⁵

הד לנוסח ג בש: 'נעליכם ברגליכם ומקלכם בידכם, כיוצאי דרכים'. מהציטוט הארוך של הפסוק נראה לפרש שהוראת הדרשה כוללת גם ביטויים מעשים ואינה מסתפקת ברמיזה לאווירה הכללית.

2. ויהי ד, עמ' 12/97⁴⁰⁶

א	ג
ד"א עושה אני הבטחה שהבטיחום אבותיהם	דב' אח', עושה אני הבטחה שהבטחתי את אבותיהן, שנ' והיה אלקים עמכם והשיב אתכם וגו' אבותיכם. ר' עקי' או' בזכות יעקב אביהן אני קוריע להם את הים, שנ' והיה זרעך כעפר הארץ וגו'.
אני קורע להם את הים, שנ' והיה זרעך כעפר הארץ וגו'.	

אמצעה של הדרשה נשמט בשאר עדי הנוסח כנראה מחמת הדומות. הקושי התחבירי והפער הענייני שנוצרו בגלל ההשמטה נותרו בעיניהם רק בא, ואילו בשאר הם נפתרו בצורות שונות:

ב	בשביל הבטחה שהבטיחום אבותיהם אני קורע להם את הים
ד	בשביל הבטחה שהבטיחנו אברהם אביכם אני אקרע לכם את הים
ט	עושה אני הבטחה שהבטחתי לאבותיהם שבזכותן אקרע להם את הים

⁴⁰⁵ כך פירשו ר' יהודה נגאר ור' רפאל ביטראן, בהסתמכם על הרא"ם לרש"י (ו ע"א), וכן רמא"ש על-אתר. באופן עמום יותר פירשו כך גם בירורי המידות, מרכבת המשנה, וקו המידה. פרשנים אחדים היו ערים לבעייתיות שבפירוש זה, שאינו מבחין בין סתם המכילתא לבין דעתו של ר' יוסי הגלילי, ראה בעיקר שבות יהודה שם. כפעמים רבות אחרות, ר' משה פרנקפורט קולע למשמעות הדרשה אף שעמד בפניו נוסח הדפוס בלבד: 'כיוצאי דרכים, לשון וככה משמע ליה שככה כהוייתן תאכלו אותו כיוצאי דרכים, שהם מזויני' במנעל ומקל, כך תאכלו אותו. ור' יוסי הגלילי אומר האי מתני' חגורים לאו דוק, שלא הקפיד' התור' שיהא מתניהם חגורים וגו' אלא על אכילת חפזון הקפידה תורה, והא דנקט מנעליכם וגו' למדך תורה דרך ארץ שיהא היוצא לדרך מזומן ומוכן לכך'. בדרכו הלך גם וייס, ועיין עוד באר אברהם, שצירף את שני הפירושים.

⁴⁰⁶ כגירסתו של א גם בחד ט, בחילופי נוסח קטנים ביניהם.

הנוסח המלא נשתמר גם במכילתא דרשב"י כאן:

ד"א, כבר עשיתי הבטחה שהבטיחן יעקב אביהן, והיה אלקים עמכם והשיב אתכם וגו'. ר' עקי' אומ' בזכות יעקב אני קורע לזן את הים, שאמרתי לו והיה זרעך כעפר הארץ ופרצת ימה.

על-סמך נוסח זה הציעו הורוביץ-רבין להגיה את המכילתא שלנו. עתה, עם גילוי ג, נמצא בסיס מוצק להגהה זו.

3. ויהי ה, עמ' 8/101⁴⁰⁷

א

לאחר שהיה מהלך בדרך
והיה בנו מנהיג לפניו.
באו ליסטים לשבותו מלפניו
נטלו מלפניו ונתנו מאחוריו.
בא זאב
נטלו מאחר' ונתנו לפניו.
לסטים מלפניו וזאבים מאחוריו
נטלו ונתנו על זרועותיו.

ג

למל. שה []
והיה בנו מהלך לפניו.
באו הלסטין ל. [] לפניו

וזאב מאחוריו

נטלו ונתנו [ע]ל זרוע.
שנ' ואנכי תרגלתי לאפרים יקחם על []
[תחיל הבן מצטער מפני החמה,
נטלו נתנו []
שנ' ובמדבר אשר ראיתה אשר נשאך
[]
התחיל מצטער מפני החמה?
פרס עליו [] נ'
פרס ענן למסך ואש להאיר לילה.
רעיב - [] ס
שנ' הנני מטיר לכם לחם וגו'
צמא - []
שנ' ויוציא נוזלים מסלע
ואם [] לים
[]
ו[שתה מים מבוריך ונוזלים מ]

התחיל הבן מצטער מפני החמה,
פרש עליו בגדו, שנ'
פרס ענן למסך.
אם רעב - האכילהו לחם
שנ' ההני ממטיר לכם לחם.
צמא - השקהו מים
שנ' ויוציא נוזלים מסלע
ואין נוזלים אלא מים חיים
שנ' מעין גנים באר מים חיים וגו'
וא' שתה מים מבורך ונוזלים וג'.

אישוש לגירסה המלאה של ג בנוסח המכילתא דרשב"י על-אתר:

...נטלו והרכיבו על כתיפו, כענין שנ' ובמדבר אשר ראית אשר נשאך ה' וגו'. התחיל מצטער, לקחו על זרועותיו, כענין שנא' אנכי תרגלתי לאפרים וגו'. התחיל מצטער מפני חמה פרס עליו בגדיו שנא' פרס ענן למסך וגו'.

סדר הפרטים בדרשת המכילתא דרשב"י הפוך,⁴⁰⁸ אך היא משלימה את הקטוע בג, ומסתבר כי הנשיאה השנייה היא על הכתפים. להשלמה זו תימוכין גם בדרשה מקבילה במכילתא שלנו, בחדש ב, עמ' 208, שם מופיעים רק שלשה מרכיבים: ליסטים, זאב ונשיאה על הכתפים, יחד עם הפסוק המתאים.

להשמטה בשאר עדי הנוסח, כנראה מחמת הדומות, סייע הדמיון בין פעולת האב בקטוע זה, 'נטלו ונתנו', לבין פעולתו בשלב הקודם של הדרשה, 'נטלו נתנו'.⁴⁰⁹ למעשה, הופעתן של שתי הפעולות ברצף בג אף יוצרת קושי. בשני המקרים האב נוטל את בנו ונושא, ובשני המקרים מציקה לו החמה. כך מסתבר כי הנשיאה השנייה - הקטועה בג - לא הקלה על סבלו של הבן מפני החמה, והאב נדרש לפתרון אחר. עיון בדרשה זו בהקשרה מלמד כי גדול בה כוחם של האמצעים האמנותיים על הפרטים העלילתיים, שלא בהכרח תואמים הגיון פנימי.

על-פי ההשלמה שבג הדרשה יוצרת רצף של 7 מהלכים, התואמים את פעולותיו של הקב"ה עם בני ישראל במדבר כפי שתועדו בחלקם בפסוקים שונים במקרא: ליסטים מלפניו (א), זאב מאחוריו (ב), ליסטים מלפניו וזאב מאחוריו - נשיאה על הזרועות (ג), חמה - נשיאה על הכתפיים (ד), חמה - ענן למסך (ה), רעב (ו) וצמא (ז). הפסוק מדברים א, לא, מופיע באמצעה של הדרשה והוא מכיל את אחד מיסודותיה החשובים ביותר. בפסוק זה מתואר הקב"ה כאב הנושא את בנו ממש - 'כאשר ישא איש את בנו' - והוא תואם את המשל שניתן כבסיס לדרשה כולה. כך אף שהנשיאה על הכתפיים אינה מתקשרת מבחינה סיפורית לנשיאה על הזרועות שהופיעה קודם לכן, היא משרתת את המבנה בעל שבע הצלעות של המשל ומספקת את מוקדה הרעיוני.

4. שירה ג, עמ' 10/126⁴¹⁰

בדרשה להלן ג משיב לגבולם חלקים מדרשה גדולה יותר, ורק איתם ניכר יופיה האומנותי של הדרשה.

⁴⁰⁸ בשינוי סדר הפרטים החמיץ העורך את מוקד הדרשה כולה והזיז אותו למקום משני. עוד יש לבדוק אם הנוסח הקצר יותר במכילתא דרשב"י, 'התחיל מצטער', ללא ציון הגורם לצער, הוא הנוסח המקורי גם במכילתא שלנו, או שמא תיקון לקושי הפרשני הנובע מכפילות צער החמה.

⁴⁰⁹ השמטה אירעה גם בג בין 'לפניו' הראשון והשני של הליסטים, ויש להשלימו על-פי שאר עדי הנוסח.

⁴¹⁰ כמו א הדרשה מופיעה גם בבדחו חט. נוסח קטוע ומשובש בכע.

א

ישר' או'
שמע ישראל' ה' אלהינו ה' אחד

ג

ישראל אומ'
שמע ישראל' ה' אלהינו וגו'
והקב"ו או' להן
אנכי ה' אלהיך.

ורוח הקדש צווחת מן השמים ואו'
מי כמו { } { } { } כעמך כישר' גוי אחד וג'.

ישר' או' ה' אחד
והקב"ו או' להם
ומי כעמך יש' גוי אחד באח { } { } <ץ>

ישר' אומ'
מי כמוך באילים ה'
ורוח הקדש צווחת מן השמים ואו'
אשריך ישראל' מי כמוך.

יש אומ'
מי כמוך באילים ה'
ורוח הקדש צווחת ואו'
אשריך ישראל' מי כמוך

ישר' או'
בה' אלהי' בכל קראינו אליו
ורוח הקדש צווחת מן השמים ואו'
כי מי גוי גדול אשר לו אלים קרר' אליו

ישר' או'
כה' אלהינו בכל קרינו אליו
ורוח הקדש צווחת ואו'
כי מי גוי גדול אשר לו אלהים וגו'

ישר' או'
כי תפארת עוזמו אתה
ורוח הקדש צווחת ואו'
ישראל אשר בך אתפאר.

ישר' או'
כי תפא<>ר<>ת עוזמו אתה גו'
ורוח הקדש צווחת ואו'
אשר בכך אתפאר.

ישרא' אומר' קדוש ק' ק'
והק"ב אומ' להן
לקדושים אשר בארץ המה וגו'.

ישר' או' אדיר במרום ה'
והק"ב או' להן
ואדירי כל חפצי במ.

הצבה נכונה של הטסט מגלה כי ג נבדל משאר העדים לא רק באורכה של הדרשה אלא גם במספר האיברים בדרשה, שבעה מול ארבעה. האיבר הראשון בשאר עדי הנוסח מאחד בתוכו שני מהלכים של ג, ושני איברים נוספים מופיעים בסוף הדרשה בג. הבדל נוסף הוא בכינויי האלוהות. בעוד כל עדי-הנוסח מכנים את המשיב לישראל 'רוח הקודש', מכנה אותו ג רק שלוש פעמים כך, ואילו בארבע הפעמים האחרות הוא מכונה 'הקב"ה'. להבדל זה קשור גם ההבדל הבא. בשאר עדי הנוסח רוח הקודש צווחת, לפעמים מן השמים, ואילו בג רוח הקודש צווחת, אך הקב"ה פשוט אומר להם, לישראל.

את החסרון הראשון ניתן להסביר כהשמטה מחמת הדומות בפסוק 'שמע ישראל ה' אלהינו ה' אחד'. דרשה רומה בבבלי, ברכות ו, א, אף היא בקשר לפסוק 'את ה' האמרת היום וה' האמירך היום', עשויה היתה לתמוך בהשמטה: אמר להם הקב"ה לישראל, אתם עשיתוני חטיבה אחת בעולם, שנאמר שמע ישראל ה' אלהינו ה' אחד, ואני אעשה אתכם חטיבה אחת בעולם, שנאמר ומי כעמך ישראל גוי אחד בארץ.

את חסרון שני האיברים האחרונים לא ניתן להסביר כהשמטה טכנית ואף לא מצאתי מקבילה שעשויה היתה לגרום לה,⁴¹¹ אבל אפשר שגם כאן אחראי לחסרון הדמיון בין המשפטים. כפי שאראה להלן, מקוריות נוסחו של ג מוכחת מתוכו, ואין לתלות את החלקים הנוספים בתוספת מאוחרת של מעתיקים. גם חילופי הנוסח 'ורוח הקודש צווחת ואומרת [מן השמים]' לעומת 'הקב"ה אומר להן' מתקשרים, לדעתי, למבנה הכללי של הדרשה, ואף הם אינם מקריים.

לדרשה על-פי ג מבנה סימטרי מדויק. היא כוללת 7 בתים, בעלי שתי צלעות כל אחד. בצלע הראשונה מובאים דבריהם של ישראל לקב"ה, ובצלע השנייה מופיעה תגובתו, שניהם בפסוקים מקראיים. לכל בית יש מעין נושא, שבח שבו ישראל מתארים את הקב"ה, ותגובה של הקב"ה, בה הוא משבח את ישראל באותו אופן. עורך הדרשה הקביל זה מול זה שבעה פסוקים מקראיים, שבהם מופיעה מלה משותפת, אלא שפסוק אחד נאמר על הקב"ה ואילו האחר על ישראל.

וזהו רצף המלים: אלהינו - אלהיך, אחד - אחד, מי כמוך - מי כמוך, קרובים אליו - קראנו אליו, תפארת - אתפאר, קדוש קדוש קדוש - לקדושים, אדיר - ואדיר. מספרם של הבתים אינו מקרי, ובספרות חז"ל כמה מקומות שהמספר 7 הוא העומד ביסודן של היצירות הספרותיות או הסוגיות התלמודיות.

הבית הרביעי חורג ממתכונת זו. זהו אמצעה של הדרשה, ובו מפגין העורך וירטואוזיות גדולה. הוא אינו מסתפק בשני פסוקים בהם מופיעים תארים מקבילים, אלא בוחר בפסוק אחד, הכולל בתוכו הן שבח לקב"ה והן שבח לישראל:

כה' אלהינו בכל קראנו אליו

(דברים ד, ז')

כי מי גוי גדול אשר לו אלהים קרובים אליו

(שם, ז')

⁴¹¹ מקבילות לא זהות מופיעות בכמה מקורות. במכילתא דרשב"י, טו ב (עמ' 78), בשתי גירסאות שבשני קטעי גניזה, בכל אחד מהם ששה בתים. דרשה רומה אך לא זהה גם בספרי דברים, פיס' שנה, עמ' 422, אף כאן ששה בתים, וכן במדרש הגדול, דברים לג, כו, עמ' תשעז, המצטט כאן כנראה מן המכילתא לדברים (ראה מהר" הופמן, עמ' 221), ובו שמונה בתים, ולא כאן המקום לנתח מקורות אלה לכשעצמם ואת היחס שביניהם.

הסימטריה בדרשה באה לידי ביטוי בשני פרטים נוספים. הצלע הראשונה והצלע השלישית הן שני חלקי פסוק אחד, וכך גם הצלעות הראשונה והשלישית מן הסוף:

שמע ישראל ה' אלהינו, ה' אחד.

(דברים ו, ד)

לקדושים אשר בארץ המה, ואדירי כל חפצי במ.

(תהלים טז, ג).

צלעות אלה מרכיבות את שני הבתים הראשונים והאחרונים בהתאמה. בבתיים אלה גם מופיע המשפט 'הקב"ה אומר להן'. בשאר הבתים, שלשת הבתים האמצעיים, בא במקומו הביטוי 'ורוח הקודש צווחת ואומרת'. נראה אפוא, כי חוסר האחידות בכינויי האל ובתיאור אופן תגובתו אינו מיקרי, אלא בא לשרת את העיצוב האומנותי של הדרשה, הערוכה מלאכת מחשבת על כל פרטיה. למותר לציין כי בנוסח העדים המערביים איבדה הדרשה את חינה ומלוא ערכה.

5. בחורש א, עמ' 1/204

הדרשה שלהלן שרדה בשלמות בג בלבד. בשאר עדי הנוסח אירעו השמטות שונות, ולהלן אסכמן בטבלה. בתחילה אציג את נוסח ג בלבד, באופן שימחיש את מבנה הדרשה והשתמרותה.

תחת אשר לא עבדת את ה' אלהיך באהבה
ועבדתה את אויב' בשנאה
תחת אשר לא עב' את ה' אלהיך
ועבדתה את אויבך ברעב
תחת אש' ל' ע' את ה' אלהיך בשמחה
וע' את אויבך באנחה
תחת א' ל' עב' את ה' אלהיך בממון
ועבדת את אויבך בעניות
תחת א' ל' ע' א' ה' אלהיך במלכות
וע' א' אויבך בעגמות
תחת א' לא ע' את ה' אלהיך בטובה
וע' את אויבך בצמא
ת' א' ל' ע' א' ה' אלהיך בכסות
וע' א' אויבך בעירם
ת' א' ל' ע' א' ה' אלהיך מרב כל
וע' את אויבך בחוסר כל.

דרשה זו מופיעה גם באבדו ט, בדרגות שונות של שימור. להלן השוואה סכימטית:

ג	א	ב	ו	ד	ט
באהבה		בשמח'	בשמחה	באהבה	באהבה
בשנאה	בשנאה	בשנאה	בשנאה	בשנאה	בשנאה
	בשבע	בשובע	בשבע	בשובע	
ברעב		ברעב	ברעב	ברעב	
בשמחה					
באנחה					
בממון					
בעניות					
במלכות					
בעגמות					
בטובה					
במשתה					
בצמא	מלובש	בלבוש	בצימאון	ובצמא	ובצמא
בכסות	בערום	בעירום	בלבוש		
בעירם	מרום כל	---	בעירום	בעירום	
מרב כל	בחוסר	בחוסר	---		
בחוסר			בחוסר	ובחוסר	ובחוסר

בתחילת הדרשה נשמטה המלה 'שבע', ויש להשלימה על-פי שאר העדים. מאחר ש'טובה' ו'צמא' אינם ניגודים, נראה שאף בג חלה השמטה מחמת הדומות, וצריך להשלים רעה כנגד 'טובה' ומשתה - כפי שנשתמר בו⁴¹² - כנגד 'צמא'. השלמה זו עשויה להסביר באופן חלקי גם את החסרון בשאר העדים, שבהם חלה כנראה השמטה מחמת הדומות בין 'רעב' לבין 'רעה'.

ד וט קיצרו, והחל מ'צמא' לא ציטטו את כל המהלך, ואף לא את הדברים החיוביים, אלא רק את הפרטים

השליליים: 'ועבדת את אויבך ברעב ובצמא בעירום (ח' ט) ובחוסר כל'.⁴¹³

⁴¹² ושמא תוספת בו?

⁴¹³ בו גרסו כאן 'בשמחה' במקום 'אהבה', על דרך הפסוק 'על אשר לא עבדת את ה' אלהיך בשמחה ובטוב לבב', אך כפי שעולה מן הדרשה השלמה בג, 'שמחה' היא ניגודה של 'אנחה', ואין זה מקומה. לדרשה זו נשתמר קטע נוסף של ט במלכים, רמז רפא. הוא דומה מאד לנוסחו של כ"י אוקספורד לילקוט, אלא שבמקום 'אהבה' נזכר בו במפורש 'בשמחה ובטוב לבב'. עדות זו מבהירה שהרקע לחילוף הנוסח בשאר העדים שגרסו כאן 'בשמחה' הוא לשון הפסוק.

6. בחדש ד, עמ' 14/217⁴¹⁴

א

ואילו הן הכהנים
ר' יהושע בן קרחא או'

נרב ואביהוא

אינו או' הכהנים.

והכהנים הנגשים אל ה'

וכשהוא או' וגם

ואף הזקנים עמדם.

ג

ואילו הן הכהנים
רבי יהושע בן קרחא אומ'
אילו בכורות.

ר' אומ'

זה נרב ואביהוא.

כל מקום שהו' אומ' הכהנים

אינו אומ' נרב ואביהוא

וכל מקום שהוא אומ'

נרב ואביהוא

אינו אומ' הכהנים.

הכהנים הנגשים אל ה' יתקשו וגו'

וכשהו' אומ' וגם

אף הזקנים עימדם.

בנוסחו השלם של ג מופיעה לנו כאן הדרשה בפנים אחרות לחלוטין מזו שבשאר עדי הנוסח, שבהם נשמט רובה מחמת הדומות. מסתבר כי תשובתו של ר' יהושע בן קרחא אינה מזהה בין הכהנים לנרב ואביהוא, וכי זיהוי כזה נעשה על-ידי רבי. זנב לדעתו של רבי המשפט 'אינו אומר הכהנים' שבעדים המערביים אינו מובן כלל. בדרשה המקורית משפט זה מסביר את דעתו של רבי כי הכהנים כאן הם נרב ואביהוא. העובדה כי 'נרב ואביהוא' הם כינוי ל'כהנים' היא הסיבה לכך שלעולם אינם מוזכרים כאחת. במקום שבו מוזכרים 'נרב ואביהוא' לא יוזכרו 'הכהנים', ולהיפך. בשמות יט מופיע תמיד 'הכהנים', ואילו במקבילה העניינית, בשמות כד, פס' א, ט, מופיעים רק 'נרב ואביהוא'.

טל השמיטו את הסרח העודף⁴¹⁵, ואילו ח העדיף לתקנו ולקשרו לדרשה הבאה:

... על נרב ואביהוא. אומ' כהנים הנגשים, וגם הכהנים, הוי אומר אף הזקנים עמדם.

ובדומה לו גם ד²:

נרב ואביהוא, אינו אומ' הכהנים, אלא הכהנים הנגשים, וגם הזקנים עמדם.⁴¹⁶

⁴¹⁴ כנוסחו של א גורסים גם בדו חט.

⁴¹⁵ בעקבות ט הציע זאת גם בעל מרכבת המשנה, אם כי מסיבות אחרות, ראה שם.

⁴¹⁶ בתהליך זה המשיך האות אמת, שהגיה כאן והציע לגרוס במקום 'אינו אומר' 'הרי הוא אומר'.

כך צירף ר² את דיבור המתחיל של המדרש הבא לכאן, כאילו הלימוד הוא מהמלה 'הנגשים'.⁴¹⁷

אישוש לזיהוי דיעותיהם של ר' יהושע בן קרחה ורבי במכילתא דרשב"י כאן, שנשמרה רק במדרש הגדול:

וגם הכהנים הנגשים אל ה' יתקדשו, ר' יהושע בן קרחה אומר אלו בכורות. ר' אומר זה נדב ואביהוא. בשני מקומות נאמר כהנים ולא נאמר נדב ואביהוא ובשני מקומות נאמר נדב ואביהוא ולא נאמר כהנים.

ובקיצור בברייתא שבבבלי, זבחים קטו, ב:

וגם הכהנים הנגשים אל ה' יתקדשו - ר' יהושע בן קרחה אומר זו פרישות בכורות. רבי אומר זו פרישות נדב ואביהוא.

בנוסח השלם שבג ניתן להבין את מגמת הדרשה. שאלת זיהוי הכהנים חשובה, מאחר שלכאורה רק לאחר חטא העגל הוחלט להקדיש את שבט לוי לעבודת ה' חלף הבכורות. המחלוקת בין ר' יהושע בן קרחה לבין רבי כאן היא אפוא אם היה שלב שבו נהנו הבכורות ממעמדם ככהנים.

7. בחדש ד, עמ' 3/218⁴¹⁸

בדוגמא זו, כמו בדוגמא הקודמת, לשלמות הדרשה השלכות פרשניות חשובות.

א	ג
ועלית אתה ואהרן עמך והכהנים יכול הכל יעלו ת"ל והעם אל יהרסו לעלות יכול אף הכהנים עמך	ועלית אתה ואהרן עימך והעם יכול הכל יעלו תל' ל' והעם אל יהרסו לעלות אל ה' יכול יעלו אף הכהנים ועלית אתה ואהרן עימך אין הכהנים עמך. יכול יעלה אף אהרן עמך תל' ל' ועלית אתה. אמור מעתה מה את לעצמך ואהרן מוזיזה לעצמך והכהנים מוזיזה לעצמך העם כל עיקר אל יהרסו לעלות אל ה'.
ת"ל ועלית אתה אמור מעתה מה את מוזיזה לעצמך והעם כל עיקר אל יהרסו לעלות אל ה'.	

⁴¹⁷ הבנה מעין זו אכן שימשה את הפרשנים, ראה לדוגמא שבות יהודה וקן המידה. פירוש כזה למלה 'נגשים' מצוי בתרגום יונתן, 'כהניא דקריבין לשמשא קדם ה'. וראה גם ראב"ע על-אתר, שהביא את שני הפירושים, זה המסב את 'הנגשים' על עבודת הקודש, וזה המסב אותו על ההר כאן.

⁴¹⁸ כמו בא הדרשה מופיעה גם בבדו ט. בח היא קוצרה מאד: 'ועלית אתה ואהרן עמך והכהנים והעם - יכול הכל יעלו, ת"ל והעם אל יהרסו לעלות'. כפי שנראה להלן, אפשר כי הקיצור נובע מקשיי הדרשה.

הדרשה מבוססת על שמות יט, כד: 'ויאמר אליו ה' לך רק ועלית אתה ואהרן עמך והכהנים והעם אל יהרסו לעלות אל ה' פן יפרוץ במ'.⁴¹⁹ כפי שניסח בבהירות רבה בעל בירורי המידות, השאלה העיקרית בפסוק כד היא פיסוקו, האם יש לקרוא 'ועלית אתה ואהרן עמך והכהנים', ואילו 'העם אל יהרסו', או שמא 'ועלית אתה ואהרן עמך', ואילו הכהנים והעם אל יהרסו'.⁴²⁰ הדרשה מסכמת בהבחנה בין ארבעה 'מחיצות': משה, אהרן והכהנים, העולים להר, בדרגות שונות, והעם, שאינם עולים כלל. הבחנה זו מופיעה גם בדרשת המכילתא דרשב"י שנשתמרה במדרש הגדול לשמות יט, כד:

ויאמר אליו ה' לך רק ועלית, יכול הכל עלו עמו, ת"ל והעם אל יהרסו לעלות. יכול הכהנים עלו עמו, ת"ל ועלית אתה ואהרן עמך ואין הכהנים עמך. יכול אהרן היה עמו במחיצה, ת"ל ונגש משה לבדו אל ה'. אמור מעתה משה מחיצה לעצמו ואהרן מחיצה לעצמו.

הבנה זו של המדרש בשלמות, על כל שלביו, נשתמרה רק בג, ואילו בכל שאר עדי הנוסח - בשל השמטה מחמת הדומות - נותרה חסרה. ההתלבטות בנוגע לאהרן לא צוינה כלל, ובסיכום נשמטה ההתייחסות לכהנים, גם כאן מחמת הדומות. הדרשה הושלמה באופן חלקי בט: 'אף הן מחיצה לעצמן', ו'הן' כנראה הכהנים, אולי אף אהרן.⁴²¹ שלב ביניים, שבו נשמטה ההתלבטות לגבי אהרן, אך הוא הוזכר בסיכום הדרשה, נשתמר במובאת המכילתא בפירושו של רש"י לשמות יט, כד:

ועלית אתה ואהרן עמך והכהנים - יכול אף הם עמך, ת"ל ועלית אתה. אמור מעתה אתה מחיצה לעצמך ואהרן מחיצה לעצמו והם מחיצה לעצמם. משה נגש יותר מאהרן ואהרן יותר מן הכהנים והעם כל עיקר אל יהרסו את מצבם לעלות אל הם.⁴²²

419 וראה גם שם, פס' כא-כב.

420 וכך אומנם הקריאה על-פי טעמי המקרא ובתרגום השבעים.

421 כך הבין בעל השבות יהודה בהסתמכו על פירוש רש"י, ראה להלן. כמו ט הציע גם האות אמת להגיה ולהוסיף 'אף הן מחיצה לעצמן'. שבות יהודה ורמא"ש שהציעו להשלים את הדרשה על-פי הילקוט, ועל-פיו אכן גרס לאוטרבך במהדורתו.

422 במובאה זו חסר ראשו של המדרש ואין בידינו לדעת אם כך היה נוסח המכילתא שעמד בפניו, או שרש"י התאים את הדרשה לצרכיו וקיצרה. הרא"ם (מג ע"א), שלא הכיר את הנוסח המלא של המכילתא, סבר כי רש"י הוא האחראי להרחבת הדרשה, ולפיכך תמה מדוע לא קיימת אצלו התאמה בין הרישא לסיפא, שבתחילה מוזכרים הכהנים כמי שאינם עולים, ואילו בסוף רק אהרן נזכר כבעל מחיצה לעצמו. להתלבטויות בנוגע למקוריות נוסח המכילתא שברש"י ראה זה ינחמנו ווייס. בהסתמכם על פירוש רש"י ועל המכילתא דרשב"י הציעו הורוביץ-רבין להשלים את הדרשה, וכמוהם גם הנצי"ב ובעל קו המידה.

א	ג
ד"א לאמר	דב' אח' לאמר
צא ואמור להן והשיבני	צא ואמור להן והשיבני
ומנין שהיה משה	ומנין שהיה משה
י'וצא ומדבר את העם	י'וצא ומדבר את העם
שנ' ויצא ודיבר אל בני ישראל את אשר יצוה	שנ' ויצא ודיבר אל בני ישראל את אשר יצוה
ומנין שהיה משה	ומנין שהיה משה
משיב דברים לפני הגבורה	מדבר דבריהם כלפי הגבורה
שנ' וישב משה את דברי העם אל ה'	ואומר לו דבר, שכבר קיבלו בניך
ומה היו דברי העם	שנ' וישב משה את דברי העם אל ה'
כל אשר דבר ה' נעשה ונשמע.	ומנין שקיבלו עליהן
ומנין שהמקום הורה לדבריהם	כל אשר דבר ה' נעשה ונשמע.
שנ' ויאמר ה' אלי הטיבו.	ומנין שהמקום הורה לדבריהן
	שנ' ויאמר ה' אלי הטיבו אשר דיברו.

שאר עדי הנוסח נבדלים מג בשתי השמטות ובחילופי לשון בחלק אחד של הדרשה. ההשמטה הראשונה אירעה כנראה מחמת הרומות, ואילו להשמטה השנייה, של המשפט 'ואומר לו דבר, שכבר קיבלו בניך' אין סיבה טכנית נראית לעין. הפסוק 'וישב משה את דברי העם אל ה' לקוח משמות יט, ח, לפני מתן תורה, לכאורה לפני שבני ישראל קיבלו עליהם את התורה. אפשר שלומדים היה קשה שפסוק זה מאשש את העובדה שבני ישראל 'כבר קיבלו'.⁴²⁴

סיבה אחרת עומדת ביסוד ההבדל בין 'ומנין שקיבלו עליהן' בג - המקביל לשכבר קיבלו בניך' הנזכר קודם - לבין 'ומה היו דברי העם' בשאר העדים. הפסוק המאשש את שאלת ה'ומנין' מופיע כאן ללא מלת הצעה, ועובדה זו גרמה כנראה לעיבוד השאלה והפיכתה לשאלה אינפורמטיבית גרידא, שהתשובה עליה אינה זקוקת טרמין מדרשי מיוחד.⁴²⁵

על-פי ג מתקבלים בדרשה ארבעה מהלכים מדרשיים, המבוססים על פסוקים השייכים למעמד הר סיני, בכולם מופיע פועל דיבור:

⁴²³ אבדו חט דומים בנוסחם.

⁴²⁴ ראה לדוגמא דברי השבות יהודה כאן: 'ואע"ג דהוא קודם הדברות הוה, מכל מקום מדכתיב את דברי העם ולא את דבריהם, דריש שכל דברי העם היה משיב, אי נמי מהתם יליף דהוא הדין לכל דבריהם'. וראה גם קו המידה.

⁴²⁵ ראה לעיל פרק ד, טרמינולוגיה, [ג] חסרון מלות הצעה, סע' ד. אפשר שקשיים אלה הם הסיבה לקיצור הרב שבו מופיעה הדרשה בל: 'לאמר, צא ואמור להם והשיבני. ומנין שהיה משיב, שנא' וישב משה את דברי העם אל משה. ומנין שהקב"ה הורה לדבריהם, שנאמר ויאמר ה' אלי הטיבו אשר דיברו'.

רבבא משה לפני ה' לדבר אתו יסיר את המסוה עד צאתו ויצא דבר אל בני ישראל את אשר יצווה. (שמות לד, לד)

ויענו כל העם יחדו ויאמרו, כל אשר דבר ה' נעשה, וישב משה את דברי העם אל ה'. (שמות יט, ח)

ויקח ספר הברית ויקרא באזני העם, ויאמר כל אשר דבר ה' נעשה ונשמע. (שמות כד, ז)

וישמע ה' אל כל קול דבריהם בדברכם אלי, ויאמר ה' אלי, שמעתי את קול דברי העם הזה אשר דברו אלי, הטיבו כל אשר דברו. (דברים ה, כה)

הפסוקים משמות לד ומשמות יט מופיעים בדרשה אחרת במכילתא, הקרובה בנושאה, בפסחא א, עמ' 17/4:

לאמר - צא אמור אליהם מיד, דברי ר' ישמעאל, שנ' ויצא דבר. ר' אליעז' או' צא ואמור להם והשיבני, שנ' וישב משה את דברי העם וגו', ואו' והנה האיש לבוש הברדים וגו', ואו' התשלח ברכים וילכו וגו'.

בפסוק משמות לד משתמש ר' ישמעאל, והפסוק משמות יט משמש את ר' אליעזר. הדרשה שלנו מבוססת על גרעין מדרשי זה, גורסת את שתי הדיעות באופן אנונימי, ומרחיבה אותו לכלל מבנה משוכלל יותר, שמגמתו הדתית מודגשת. שימור המהלכים באופן מלא בג מסייע בידינו להתחקות אחר דרכי העריכה של המכילתא.⁴²⁶

9. בחדש ה, עמ' 6/219

לדרשות על המלים 'אנכי ה' אלהיך' שבעשרת הדברות מקדים ג דרשה נוספת:

אנכי, אמר הקב"ה אנה נפשי כתבת ידבת ישראל אומרים למפריע יפיח נאמנין אמרין.⁴²⁷

נוטריקונים דומים - האחד מיוחס לקב"ה והשני נאמר למפרע על-ידי ישראל - מופיעים במקורות נוספים,⁴²⁸ אך באף לא אחד מהם כלפנינו בנוטריקון של ישראל. ברור אפוא כי דרשה זו מקורית למכילתא, ואין היא תוספת

⁴²⁶ גם בשכל טוב, יב א, עמ' 69, מצאנו עיבוד לשתי הדיעות, ושם הן אוחדו לכלל דיעה אחת ממש, אף שם ללא איזכור הדוברים. ראה גם אפשטיין, מבואות, עמ' 582, שציין דרשות אלה כדוגמא לחילופים בתוך המכילתא, שהאחת מופיעה בשם של ר' ישמעאל ור' אליעזר, והשנייה כדבר אחר.

⁴²⁷ תוספת זו נדונה כבר על-ידי אברמסון וליברמן, ולשניהם הצעות שונות בפרטיהן. ראה אברמסון, ארבעה עניינות, עמ' ז-ט; ליברמן, פסקה חדשה, עמ' 1-3.

⁴²⁸ פסיקתא דרב כהנא, פיס' יב, כד, עמ' 222, פסיקתא רבתי, פיס' כא (קה ע"א), מדרש הגדול לדברים, עמ' קב, וכן בבבלי, שבת קה, א.

בג. ⁴²⁹ סביר להניח שדרשה זו נשמטה בעדי הנוסח האחרים מאחר שלא הובנה. היא כתובה ארמית, ושלא כבשאר המקבילות אין היא מציינת שלפנינו נוטריקון.

10. דמיקין טז, עמ' 15/306⁴³⁰

א	ג
בעליו אין עמו שלם ישלם, ואם בעליו עמו לא ישלם.	בעליו אן עמו שלם ישלם, ואם בעליו עמו לא ישלם.
מגיד הכתוב שמכיון שיצאת מרשות הנשאל לרשות השואל אפילו שעה אחת	למדנו שאם אן בעליו עמו חייב לשלם, ומה תל' לך בעליו אן עמו שלם ישלם, אלא מגיד הכ' שמיכון שיצא מרשות המשאל לרשות השואל אפילו שעה אחת
בבעלים - פטור, ושלא בבעלים - חייב.	בבעלין - פטור, שלא בבעלין - חייב.

על-פי עדי הנוסח המערביים, הדרשה מציעה מיד את פירושה ההלכתי, בהדגישה את הטוטאליות של החוק בהיבט זמן השאילה. על-פי נוסח ג, לעומת זאת, בפסוק קיים קושי המהווה בסיס לדרשה ההלכתית. חלק אחד בפסוק מיותר לכאורה, שמכלל הן אתה למד לאו, ולהיפך, מאחר שנאמר בפסוק 'שאם בעליו עמו לא ישלם', הרי 'למדנו ממילא - כי 'אם אן בעליו עמו חייב לשלם'.⁴³¹

הברייתא הקודמת שם מבוססת על תמיהה מדרשית זהה,⁴³² המופיעה כבר במקבילה לדרשתנו במכילתא דרשב"י:

⁴²⁹ ראה אברמסון, עמ' ח.

⁴³⁰ כנוסחו של א גם בגידו ח.

⁴³¹ חילוף דומה מופיע גם בין עדי הנוסח של הברייתא המקבילה בבבלי, בבא-מציעא צה, ב: 'ותניא אידך, ממשמע שנאמר בעליו אין עמו שלם ישלם, איני יודע שאם בעליו עמו לא ישלם אלא לומר לך כיון שיצאה מרשות משאל שעה אחת בבעלים ומתה פטור'. זהו נוסח כתבי-היד, בחילופים קטנים, וכן נוסח הילקוט, הרי"ף והרא"ש, אבל בדפוס נוסח אחר: 'ותניא אידך, ממשמע שנאמר בעליו אין עמו שלם ישלם, איני יודע שאם בעליו עמו לא ישלם אלא מה תלמוד לומר אם בעליו עמו, לומר לך כיון שיצאה מרשות משאל שעה אחת בבעלים ומתה פטור'. בגירסה זו מופיע יסוד נוסף בדרשה 'אלא מה תלמוד לומר', המופיע גם בג.

⁴³² ואף שם מצאנו את חילוף הנוסח שבברייתא הנ"ל, ראה ההערה הקודמת.

בעליו אין עמו שלם ישלם, [יכול] ⁴³³ ואם בעליו עמו לא ישלם, וכי אין אנו יודעין שבעליו אין עמו שלם ישלם ואם בעליו עמו לא ישלם, אלא... ⁴³⁴

רצף המונחים 'הא' למדנו [הלכה] ומה תלמוד לומר [פסוק] מצוי בדרשות מקוריות של המכילתא, אך אינו תדיר כל-כך, וכאן שימר לו ג דוגמא נוספת. ⁴³⁵

11. מיקן יח, עמ' 2/314

א	ג
והרי דברים קל וחור	והרי הדב' קל וחומר
אם כשהיחיד צועק המק' שומע צעקתו קל וחור	אם כשהיחיד צועק המקום שומע רבים כשהן צועקין קול וחור
כשהרבים צועקין על היחיד	והרי הד' קול וחור
והרי דברים קל וחור	מא אם היחיד צועק על הרבים המקום שומע
ומה אם מידת פורענות מעוטה	רבי' כשהן צועקין על היחיד
אם כשהיחיד צועק על הרבים המק' שומע צעקתו	והרי הד' קול וחור
קל וחור' מידת הטובה מרובה כשהיו הרבי' מתפללים על היחיד.	מה אם מידת הפרענות מועטה
	אם כשהיו צועק על הרבין המקום שומע צעקת
	קול וחור' מידת הטובה המרובה כשהיו רבין מתפללין על היחיד.

על-פי הנוסח המלא בג להשוואה כמה שלבים:

1. צעקת היחיד וצעקת הרבים.
 2. צעקת היחיד על הרבים וצעקת הרבים על היחיד.
 3. צעקת היחיד על הרבים ותפילת הרבים על היחיד.
- בכל עדי הנוסח נשמט החלק האמצעי, והסימטריה שבדרשה שובשה. ואלה השלבים בא:

⁴³³ מלה זו חסרה במדרש הגדול, ונראה שיש להשמיטה. אפשרות-מלמד העלו את האפשרות שהיא שיבוש מ'זכור'.

⁴³⁴ פתורנה של דרשה זו שונה מזה של המכילתא דר"י, והוא נוגע לזמן שאילת הבעלים ושכירתם. דרשה אמוראית דומה ראה גם בירושלמי, ב"מ, פ"ח ה"א, יא ע"ג-ע"ד.

⁴³⁵ רצף דומה מופיע בפסחא טו, עמ' 54, פסחא טז, עמ' 61, נזיקין י, עמ' 281, נזיקין טו, עמ' 300, ואף בנזיקין יח, עמ' 9/314, במקום שבו גרסו אד 'איני יודע' - על-פי המקבילה שבבבלי - במקום 'הא למדנו' שבשאר עדי הנוסח (ובג שוב רק 'למדנו'). פעם אחת הוא מופיע גם בספרי דברים, פיס' קצג, עמ' 234, וכן בספרי זוטא, יח א, עמ' 291 (הא למדת).

1. צעקת היחיד וצעקת הרבים על היחיד.

2. צעקת היחיד על הרבים ותפילת הרבים על היחיד.

אסימטריה זו תוקנה בצורות שונות בשאר העדים, על-ידי שינוי מרכיב כלשהו בשלב הראשון. בו ל השמיטו את היחיד כמושא צעקת הרבים, ט השלים את הרבים כמושא צעקת היחיד, ושניהם יצרו שלבים מקבילים. ד ח לעומת זאת, בחרו להשלים את היחיד כמושא צעקת היחיד, כאילו היתה זו תקבולת משלימה.

12. כספא א, עמ' 8/319⁴³⁶

ג לפי שהו אומ' והבאתם שמה עולותיכם וזבחיכם וגו'
שומע אני אפילו ברחוק מקום והיה בחובה עליו להביאו לבית הבחירה
תל' באדם ובבהמה
הקיש בכור אדם לבכור בהמה וגו'
מה בכור אדן את רשי ליתנו לכהן בכל מקום שירצה
אף בכור בהמה את רשי ליתנו לכהן בכל מקום שירצה.
מה בכור אדם את מיטפל בו שלשין יום
אף בכור בהמה תהיא מטפל בו שלשים יום.

השמטת המשפטים המודגשים - שאירעה כנראה מחמת הדומות - יצרה דרשה בלתי אפשרית. הנושא של החלק השני בדרשה הוא החובה להביא את הבכור לבית המקדש, אך בשלב דחיית אפשרות זו מוזכרת רק ההלכה של הטיפול בבכור במשך שלושים יום. דרשה זו הופיעה כבר במכילתא במסכת פסחא, עמ' 1/58, ושם היא מופיעה במלואה, ואף במקבילה בספרי במדבר, פס' קיח, עמ' 4/138⁴³⁷.

⁴³⁶ הדרשה מופיעה באבגל'דו חס, אבל שרדה במלואה רק בג, והמשפטים המודגשים להלן חסרים בשאר. למעשה, גם ג קיצר מעט, ובפעם השנייה חזר רק על חלק מהמשפט 'הקיש בכור אדם לבכור בהמה ובכור בהמה לבכור אדם', משפט שנזכר בחלק הראשון של הדרשה.

⁴³⁷ המלים 'אפילו ברחוק מקום' מופיעות כאן רק בג, והן מוצאות את אישושן בנוסח המקבילות. העובדה שדרשה זו הופיעה כבר קודם, עמ' 5/319, היא כנראה הגורם לכך שאף לא אחד מן הפרשנים העיר על הקושי הענייני שנוצר עקב ההשמטה.

[ב] דרשות שאבדו באופן חלקי בשאר ערי הנוסח

שמירה על אורך מלא יותר של דרשות מתועדת בגם במקרים שבהם בשאר ערי הנוסח אירעו השמטות קטנות. לרכיבים שנשתמרו בג נודעות לעתים השלכות חשובות להבנת הדרשה, ולעתים מדובר בגיוון פרשני בלבד. בכל הדוגמאות שאסקור להלן לא ניתן למצוא כוונת מכון, ויש לראותם כחלק מן המקרה אשר יקרה את הכתובים בהעתקות יד.

א. דרשות מפני מה

בין דרשות התנאים מצויות כאלה שבהן שאלת 'מפני מה' קוטעת את הפסוק המצוטט בהן, ורק לאחריה ממשיך הפסוק, כתשובה לשאלה. בפרק שהוקדש למונחים מדרשיים הדגמתי את העדרו של מונח זה משאר ערי הנוסח לעומת השתמרותו בג בלבד. מאחר שמונח זה חורג מגדרה של לשון הצעה, בהשמטתו נשמט למעשה מרכיב ממרכיבי הדרשה, אותו חלק הדורש את הפסוק המשני בדרשה, הפסוק שאינו משמש כדיבור המתחיל. פסוק זה נותר עתה בתפקידו היחיד כמאשש המסקנה העיקרית בדרשה, אך הוא עצמו נותר עירום מפרשנות.⁴³⁸

ב. דרשות 'ואומר'

מעין התופעה שראינו קודם, בדרשות 'מפני מה', מתרחשת גם במקרים שבהם קוטעת את הפסוק המלה 'ואומר'. במקרים כאלה מדגיש המדרש כי שני חלקי הפסוק משמשים ראיה לעניינים שונים. גם כאן סביר כי הסיבה העיקרית להשמטה היא הרגלם של המעתיקים לקצר פסוקים והתעלמותם ממונחים קצרים המופיעים במהלכם.

ויהי ה, עמ' 20/101⁴³⁹

א	ג
ויהי הענן והחשך, הענן על ישראל והחשך על מצר'. מגיד הכת' שהיו ישר' נתונים באורה	[הי הענן על ישראל והחשך על מצרים מגיד הכת' שכל זמן שהיו יש' נתונים באורה,

⁴³⁸ לפירוט הדרשות ראה לעיל, פרק ד, טרמינולוגיה, [ב] מונחים נדירים, 'מפני מה'.

⁴³⁹ כמו בא הדרשה מופיעה גם בבדו חס.

ומצר' באפילה, היו מצריים נתונים באפילה.
שנ' לא ראו איש את אחיו ולא קמו וג'. שנ' לא ראו איש את אחיו,
ואר' לכל בני ישראל וגר'. ואר' לכל בני ישראל וגר'.

סגנונו של ג כאן 'שכל זמן שהיו יש' נתונים באורה היו מצריים נתונים באפילה' מדגיש את הנסיונות המתוארת בפסוק, בו זמנית היו מצרים בחושך ואילו ישראל באורה. הדגשה זו תואמת גם את חילוף הנוסח הבולט יותר, והוא תוספת 'ואר' לכל בני ישראל וגר'. פסוק זה אינו אלא המשכו של 'לא ראו איש את אחיו', אבל קיטועו מאפשר לימוד מדויק יותר של הרעיון בדרשה.⁴⁴⁰

ג. פסוקים נוספים בדרשה

השמטת פסוקים קלה מאד מבחינה טכנית, בשל הרמיון בין המונחים המקדימים אותם - שנאמר, ואומר וכדומה או העדרם. מאידך-גיסא, גם הוספת פסוקים אינה דורשת מאמץ רב. המקרא היה שגור בפיהם של הלומדים, וכפי שדרשן במאה השנייה עשוי היה לצרף פסוקים לעניין אחד, כך גם עשוי היה לעשות גם קורא מוכשר בתקופות מאוחרות יותר. להלן כמה דוגמאות לפסוקים נוספים בג'. בחלקן הפסוק רק מיפה את הדרשה, ובחלקן הוא חיוני לדרשה וחסרונו יוצר קושי. בכל המקרים נותר ספק באשר למקוריותו.

1. פסחא ז, עמ' 5/23⁴⁴¹

א	ג
ד"א, נותן אני עברתי ויראתי במצ' אין עברה אלא זעם שנ' ישלח בם חרון אפו עברה וגר' ואר' יום עברה היום ההוא וג' ואר' הנה יום ה' בא אכזרי וע' וג'	רב' אח', ועב', נותן אני עברתי ויראתי במצרים ואן עברה אלא זעם שנ' ישלח בם חרון אפו עברה וגר' ואר' יום עברה היום ההוא וגר' ואר' כי הנה יום ה' בא אכזרי ועברה וגר' ובכל כרמים מספר כי אעבור בקרבך אמ' ה'.

בכל עדי הנוסח מצוטט רק הפסוק מישעיה יג, ט, 'הנה יום ה' בא אכזרי וכו'. בג' לעומת זאת, מופיע פסוק נוסף, 'ובכל כרמים מספר כי אעבור בקרבך אמר ה'', מעמוס ה, יז. שלשת הפסוקים הקודמים מאששים את קביעת

⁴⁴⁰ ראה עוד לעיל פרק ד, טרמינולוגיה, [ב] מונחים נדירים, 'ואומר'.

⁴⁴¹ הדרשה מופיעה באבד חסל.

המדרש כי 'אין עברה אלא זעם'. אלא שבפסוק זה, בניגוד לפסוקים המצוטטים קודם לכן, לא מוזכרת המלה עברה, אף לא המלה זעם, ולכאורה אינו מתקשר לדרשה.

קריאת המדרש ברצף מלמדת על מבנה מורכב, שבו הפסוק האחרון אינו הרביעי ברצף הפסוקים שמטרתם לבסס את הקביעה הלקסיקלית, שאין עברה אלא זעם, אלא הוא חוזר ומאשש את הפירוש הראשוני של המדרש. ההצעה הבסיסית היא לפרש את המלה 'ועברתי' בניקוד אחר, כשם עצם נטוי ולא כפועל, ולהקנות לפועל זה הוראה שלילית של 'עברה'. בשלושת הפסוקים המוזכרים בכל עדי הנוסח מופיעים עברה וזעם בסמיכות, ותפקידם הוא אפוא לבאר את המלה 'עברה' עצמה. הפסוק המובא בג בלבד אינו מתווסף לרצף פסוקים זה, אלא חוזר ומדגים מקרה נוסף במקרא שיש לפרש בו את השורש עב"ר, בהוראה שלילית, 'ובכל כרמים מספר'.

להשמטת הפסוק לא מצאתי סיבה טכנית, ואפשר שאי ראיית הפסוק בהקשרו הרחב גרם לחוסר הבנה ולהשמטתו. מאחר שגם אין ראיות פנימיות למקוריותו של הפסוק, קיימת גם אפשרות אחרת, שלפנינו תוספת מאוחרת.

2. שירה ג, עמ' 7/128⁴⁴²

ג

] אלי למה עזבתני
אין כאל ישורון

אל ה' ויאר לנו.

א

ומנין שאין אלי אל' מידת רחמי'
שנ' אלי אלי למה עזבתני וג'

אל נא רפא נא לה

אל ה' ויאר לנו.

בג חלה השמטה מחמת הרומות אל-אל ונשמט הפסוק 'אל נא רפא נא לה'. מאידך-גיסא, הפסוק 'אין כאל ישורון' מצוי בג בלבד. כמו במקרים דומים, האפשרות שפסוק זה מקורי בג והאפשרות שהוא תוספת, שקולות.

3. בעמ' 17/178 נשתמר הפסוק 'ה' ממית ומחיה' בבג בלבד, וסביר שנשמט בכל השאר מחמת הרומות:

ג אמרו לו...

והלוא הקב"ה ממית ומח<>יה

שנ' ה' << ממית ומחיה מוריד וגו'

⁴⁴² כגירסתו של א גם בדהו חמש, וברומה גם המכילתא דרשב"י.

4. מיקץ יז, עמ' 20/310⁴⁴³

לפי שאחרין אומ' אילולי ששתפו ישראל שמו שלמקום בעבודה היו כלים מין העולם, שנ' זובח לאלהים יחרם וגו'.⁴⁴⁴

<p>א</p> <p>ר' שמע' בן יוחי או', והלא כל המשתף שמו של הק' ב"ה בעבודה זרה היא כלאה, שנ' זובח לאלהים יחרם וגו', אלא כמה שנ' את ה' היו יראים ואת אלהיהם היו עובדים. עובדים כמשפט הגוים אשר הגלו אותם משם.</p>	<p>ב</p> <p>ר' שמעון בן יוחי או', והלא כל המשתף שמו של הק' ב"ה בעבודה זרה היא כלאה, שנ' זובח לאלהים יחרם וגו', אלא כמה שנ' את ה' היו יראים ואת אלהיהם היו עובדים. עובדים כמשפט הגוים אשר הגלו אותם משם.</p>
--	---

מבחינה מדרשית, הן נוסח ג, שבו מופיע הפסוק 'זובח לאלהים יחרם', והן נוסח העדים המערביים, שבהם חסר הפסוק, אפשריים. עדיפותו של ג מתבטאת בקישור שנעשה בו לפסוק המקומי, ובלעדי קישור זה הדרשה נראית תלושה. ואמנם, מקצת מגידי המכילתא ופרשניה השלימו את הפסוק.⁴⁴⁵

5. כספא ב, עמ' 19/321

ג לא תשא שמע שוא וגו' -
הרי זו אזהרה לכל מי שהו מקבל לשון הרע על חבירו,
שנ' שננו לשונם כמו נחש,
וכת' איש לשון בל יכון בארץ איש חמס רע יצורינו למרחפות.
שני הפסוקים המצוטטים בדרשה מופיעים רק בג, והם נשמטו באבדו חספא.⁴⁴⁶ פסוקים אלה, הלקוחים מתהלים קמ, עוסקים באנשי הלשון, ובתיאורם משתמש הדרשן באוצר מלים המתקשר לדרשתנו:

⁴⁴³ כנוסח א גם בדו ל.

⁴⁴⁴ כזה הוא נוסח אבג, אבל בד נוסף דיבור המתחיל 'בלתי לה' לבדו.

⁴⁴⁵ זה ינחמנו, כמו במקרים אחרים, קלע באופן אינטואיטיווי לנוסח של ג והשלים את הפסוק במקומו. גם האופת צדק הוסיף את הפסוק, אבל בסוף המאמר, לאחר הפסוק האחר מדברי הימים יז, לג: 'ר' שמעון בן יוחאי אומר, והלא כל המשתף שמו של הקב"ה בעבודה זרה חייב כליה, <<כענין>> שנאמר את ה' היו יראים ואת אליהם היו עובדים כמשפט הגוים אשר הגלו אותם משם, <<שנ' את זובח וגו'>>. הגהה כזו גם לזית רענן, ואילו 'אלא כמו שנאמר' באות אמת. ראה גם הגהתו של רמא"ש, המחליף את הפסוק מדברי-הימים בפסוק שלנו: 'רשב"י או', והלא כל המשתף שמו של הקב"ה בע"ז חייב כליה, שנאמר {את ה' היו יראים...} <<זובח לאלהים יחרם...>>. הגהתו של רמא"ש מושפעת כמובן גם מן הקושי שבמדרש הקודם לפי נוסח ד. הורוביץ-רבין (וכן לאוטרבך) שהעדיפו נוסח זה על-פני נוסח כתבי היד, התקשו אף הם, והציעו להגיה, אם כי באופן מינורי יותר.

⁴⁴⁶ הם אינם מופיעים גם בפירוש רש"י לשמות כג, א. הדרשה מובאת גם במנורת המאור, חלק ד, עמ' 356, שו' 6: 'גריס' במכילתא, מדבר שקר תרחק, הרי זו אזהרה למספרי לשון הרע. לא תשמע שמע שוא, הרי זו אזהרה למקבלי לשון הרע. מאחר שמדובר במובאה קצרה לא נוכל להסיק בוודאות שהמשך הדרשה לא היה לפניו.

שננו לשונם כמו נחש, חמת עכשוי תחת שפתימו סלה.
 שמרני ה' מידי רשע, מאיש חמסים תנצרני, אשר חשבו לדחות פעמי.
 איש לשון בל יכון בארץ, איש חמס רע יצורנו למדחפת.

(פס' ב, ד-ה)

המלים 'רשע' ו'חמס' מופיעים בהמשך הפסוק המשמש כדיבור המתחיל אצלנו:

לא תשא שמע שוא, אל תשת ירך עם רשע להיות עד חמס.

(שמות כג, א)

הדרשה מפרשת כי המקשיב ללשון הרע הופך להיות 'עד חמס' ומעניק סיוע ל'רשע'. הפסוקים מתהלים מאששים פרשנות זו במעין גזירה שווה. לעומת הפסוק משמות, שה'רשע' בו הוא עד שקר בהקשר משפטי,⁴⁴⁷ 'איש החמס' של תהלים מתפרש בהקשרו כדובר לשון הרע. בלעדי פסוקים אלה הדרשה חסרה בסיס לשוני, המעניק לה חיזוק וגם יופי. אפשר כי בשאר עדי הנוסח נשמטו הפסוקים לאחר שצוטט רק ראשם, ואברו הרמזים הלשוניים המקשרים אותם למקומנו.

עם זאת יש לציין כי זו הפעם היחידה שמצאתי בג' וכת' כמלת הצעה,⁴⁴⁸ ויש לחשוד בתוספת כולה כתוספת מאוחרת. חשד זה מתוסף לאי-הנוחות בסגנונו של המשפט המקדים, 'הרי זו אזהרה לכל מי שהו מקבל לשון הרע על חבירו', משפט מסורבל שאינו אופייני ללשון התנאים, בעיקר בהשוואה ללשון הקצרה שנקטו בה כאן שאר עדי הנוסח, 'הרי זו אזהרה למקבל ללשון הרע' (ב).

6. כספא ב, עמ' 3/323

ג או אחד עשר מחיבין ואחד עשר מזכין - שומע אני יהא חיב?
 תל' לו' לא תענה ברעך עד שקר
 ואו' לא תענה על ריב וגו'
 ואמרה תורה הרוג על פי עדין הרוג על פי מטין
 מה עדין בשנים אף מטין בשנים.

⁴⁴⁷ השווה לפסוק 'מדבר שקר תרחק', המצוי אף הוא בהקשר משפטי במקרא, אך נתפרש במכילתא כאזהרה למדבר לשון הרע, להלן, עמ' 16/326.

⁴⁴⁸ ראה לעיל, פרק ד, טרמינולוגיה, [ג] חסרון מלות הצעה, סע' ב.

המלים המודגשות מופיעות רק בג, והן חסרות באבדו ל. הפסוק חיוני לדרשה, ובלעדיו אינה מובנת.⁴⁴⁹ לפנינו מעין גזירה שווה, אף כי לא בטרמינולוגיה המיוחדת. ההשוואה היא בין 'לא תענה' אצלנו - 'על ריב לנטות' - לבין 'לא תענה' של עדות שקר, משמות כ, יג. דמיון זה בין הפסוקים משמש בסיס להשוואה העניינית, 'הרוג על פי עדין הרוג על פי מטיין', והמסקנה, 'מה עדין בשנים אף מטים בשנים'.⁴⁵⁰

ד. משפטים נוספים בדרשה

לעומת הדוגמאות הקודמות לפסוקים נוספים בדרשה, שבהם הסבירות שמדובר בהשלמה שקולה כמעט לסבירות שג מקורי, מצאנו בג כמה מקרים של משפטים שנשמטו בשאר. על-פי רוב למשפטים אלה אין תפקיד מיוחד, והם רק משלימים את העלילתי או הלשוני. בחלק מן המקרים ניתן לאשש את נוסח ג ממקבילתו במכילתא דרשב"י או מתוך המכילתא עצמה, כמו בדוגמא הראשונה.

1. ויהי ו, עמ' 5/107

א	ג
מימינם	מימינם, בזכות התורה שע. [מימין,
ומשמ', זו תפילה.	שנ' מימינו אש דת למו,
ד"א, מימינם ומשמאלם,	ומשמולם []
מימינם זו מזוזה	[אח']
ומשמאלם זו תפילה.	מימינם זו מזוזה
	ומשמאלם זו תפילה.

הדרשה מופיעה עוד בבדו ט, אבל בהם הדרשה קצרה עוד יותר: 'מימינם זו מזוזה ומשמאלם זו תפילה'.⁴⁵¹ נוסח קצר יותר מזה של ג וארוך מן השאר מופיע בז, ועל-פיו ניתן להשלים את הקטוע בג:

מימינם ומשמאלם, מימינם זו תורה ומשמאלם זו תפילין. ד"א מימינם זו מזוזה ומשמאלם זו תפלה.

⁴⁴⁹ ראה לדוגמא הגהת האיפת צדק, שגרס במקום 'לא תענה על ריב' את המשך הפסוק, 'לא תהיה אחרי רבים לרעות', ועיין גם בירורי המידות שפירש על-פי הגהה זו, וכן וייס. אצל חלקם הגהה זו מבוססת על גירסת הרמב"ם במובאת המכילתא שבספר המצוות, לא-תעשה, סי' רפב: 'ולשון מכילתא, י"א מזכין וי"ב מחייבין שומע אני יהא חייב, ת"ל לא תהיה אחרי רבים לרעות'.

⁴⁵⁰ כך פירש גם רמא"ש, ובעקבותיו גם לאוטרבך והורוביץ-רבין, על-אף שבפניהם עמד נוסח ד בלבד. הקביעה 'הרוג על פי עדות הרוג על פי מטים' מופיעה במקורות נוספים, אך לעולם ללא הבסיס המדרשי, ראה ספרי במדבר, פיס' קס, עמ' 1/220, תוספתא, סנהדרין ג, ז, עמ' 419, ירושלמי, סנהדרין פ"א ה"א, יח ע"א.

⁴⁵¹ ובאופן פרפראזטי גם בלש.

הנוסח השלם מופיע במקבילה שבמכילתא דרשב"י:

מימינם ומשמאלם, מימינם בזכות תורה ומשמאלם בזכות תפילין. ולמה מימינם, בשביל תורה שניתנה מימין, שנא' מימינו אש דת למו. ד"א מימינם זו מזוזה ומשמאלם זו תפלה.

הדרשה מופיעה שוב המכילתא להלן, ויהי ז', עמ' 1/112, בכל עדי הנוסח בשינויים קלים ביותר.⁴⁵² וכך בג':

ומי גרם להן להנצל, מימינם ומש', מימי בזכות תור שנ' מימינו אש דת וגר', ומשמ' זו תפלה. מימ' זו מזוזה ומש' זו תפלה.⁴⁵³

2. ויהי ז', עמ' 5/111⁴⁵⁴

א	ג
כך כשעלה האחרון שבישר' מן הים ירד האחרון שבמצ' לתוכו	כך כשעלה אחרון שלישראל מין הים ירד אחרון שלן
והתחילו מלאכי השר' מזרקין בהם חיצים ואבני אל גביש אש	[והיו ... כי שרת ... יין בהם חיצין אלגביש אש וגפרית מגבוה שנ'
בדבר ובדם וגר' אמטיר עליו ועל אגפיו ועל עמים רבים אשר אתו.	ונשפטתי אותו בדבר ודם וגשם שוטף ואבני [] גביש אש וגפרית אמטיר עליו ועל אגפיו ועל עמים רבים .. איתו.

בעדי הנוסח המערביים 'ירד האחרון שבמצרים לתוכו, והתחילו...', אבל בגג' היה כנראה משפט נוסף. בג הדף קטוע

בראשו, ולפיכך לא שרד המשפט כלל, ונוכל רק לשער את גודל החסרון. בג' נשתמר קצת יותר:

ל...[]...[]... הים מארבע רוחות שמים []

את תוכנו של המשפט כולו נוכל לשחזר רק מתוך המקבילה שבמכילתא דרשב"י:

כך כיון שעלה האחרון שבישר' מן הים ירדו מצ' <<אחריהם סתם ע>>לי>>הם הים>> מארבע רוחותיו כדי
לאבדן והיו מלאכי השרת מזרקין בהן אבני ברד ואבני אלגביש, כענין שנא' ונשפטתי אתו בדבר ובדם וגומ'.

בקטעי הגניזה של המכילתא דרשב"י המשפט העיקרי חסר בשל קיטועו של הדף, והוא הושלם על-ידי המהדירים
על-פי מדרש הגדול.

⁴⁵² ועל-פיה הושלם גם מקומנו במהדורות הרוביץ-רבין, כראוי. לאוטרבך, לעומת זאת, נקט כאן בנוסחו החסר של א.

⁴⁵³ ראה גם תוספתא, סנהדרין ד, ז.

⁴⁵⁴ הדרשה מופיעה גם בבדו חס. באופן קטוע היא נשתמרה גם בגג'.

3. ויהי ז, עמ' 17/111

היו מלאכי השרת תמיהים אמ' רבון כל הער'

'רבון כל הער' רק בג, ונשמט באבג'ג'דו ⁴⁵⁵.

4. שירה ד, עמ' 10/130

א

יש גבור במדינה וכוחו עליו
בן ארבעים אינו דומה לבן ששים
ולא בן ששים דומה לבן שבעים
אלא כל שהוא הולך כוחו מתמעט.
אבל מי שאמ' והיה העולם
אינו כן, אלא
אני ה' לא שנית.

ג

יש גבור במדינה וכוחו []
[] שנה לא דומה [] שים
לבן שבעין
אלא [] . הולך כוחו מיתמעט
[] הקב"ה
אינו כן, אלא
.. [] . הו לעתיד לבא
שנ' כי אני ה' לא שנית.

המשפט המודגש נשמר במלואו במכילתא דרשב"י: 'הוא לשעבר הוא לעתיד לבוא'. הוא נשמט באבדהו ⁴⁵⁶.

5. שירה ד, עמ' 12/130

א

יש גבור במדינה
שקנאה וגבורה לו-בשתו
אפילו אביו אפילו קרובו
מכהו הולך בחימה
אבל מי שאמ' והיה העול' אינו כן
אל' ה' איש מלחמה ה' שמו
ה' איש מלחמה שהוא נלחם במצרים
ה' שמו שהוא מרחם על בריותיו
שנ' ה' ה' אל רחום וחנן

ג

[] . [] מדינה
שהקנאה וגבורה לובשתו
אפילו אביו ואפ' [ק] רוביו
אינו מבחין
אלא הכל מכה והולך בחימה
[] קב"ר אינו כן
אלא ה' איש מלחמה וגו'
שנלח. עים []
[] שמרחם על כל בריותיו
שנ' ה' ה' אל []

המשפט 'אינו מבחין אלא' מופיע רק בג, והוא נשמט באבדו ⁴⁵⁵. אישוש לגירסה המלאה של ג במכילתא דרשב"י.

⁴⁵⁵ על דוגמא זו העיר העיר כהנא, מהדורות המכילתא, עמ' 511, הע' 115, וראה שם דבריו.

⁴⁵⁶ שמא עדי נוסח אלה כללו משפט בלשון 'אלא אני הוא לשעבר אני הוא לעתיד לבוא', כלשון הפסוק הצמוד וכלשון הפסוקים שנזכרו קודם, עמ' 3/130. אז חלה השמטה קדומה מחמת הרומות, בין 'אני הוא' לבין 'אני ה''. ג קטוע כאן, אבל על-פי מקום הקרחה נראה להשלים בו כגירסת המכילתא דרשב"י, 'הוא'.

6. ריסע ד, עמ' 10/166

ג ביום הזה נבקעו כל מע' וגר' ואר' חמש עשרה אמה מלמע' ונכסו ההרים
מה נפשך,
על גבי ההר חמש עשרה אמה,
בבקיעה חמש עשרה אמה,
בתוך הנחל חמש עשרה אמה.

המשפט המודגש מופיע רק בג, והוא חסר בכל שאר עדי הנוסח. להשמטה, כנראה מחמת הדומות, סייע גם
ההקשר. הפירוש על הפסוק מפרשת המבול אינו מחייב את איזכור הנחל על 15 אמותיו, וכך השמטתו לא הציבה
מכשול בהבנת הדרשה.⁴⁵⁷ גם כאן מאששת המכילתא דרשב"י את נוסח ג.

7. ריסע ה, עמ' 1/169

'אמרו לו' באבד חלש, אבל בג 'אמרו לו רבינו משה', וכך גם במכילתא דרשב"י. בו נותר רק שריד, 'אמרו לו רבינו'.

8. עמלק ד, עמ' 15/201

ויבא אלהים את אשר שאל
נתן לו מה ששאל
לו נתן משאלותיו
ולחם נתנו מה ששאלו
שנ'...

המלים המודגשות מופיעות רק בג, ואין הן לכאורה אלא מעין המשפט הקודם, 'נתן לו מה ששאל'. ואולם, דיוקא
המשפט המודגש יוצר את הניגוד המושלם בינו לבין המשפט הבא: 'לו נתן משאלותיו ולחם נתן מה ששאלו'.
המיקום הזה של הכינויים הרומזים מדגיש את הניגוד בין שני המשפטים. יש לשקול את האפשרות כי המשפט
הראשון הוא פירוש פשוט לפסוק, כמו שאר הפירושים הקצרים שם בהקשר למובאות מן הפסוק, ולאחריו נוסף
מאמר אחר, שהוא בעל לקח מוסרי כללי. לפי הצעה זו, אבד ח השמיטו את המשפט מאחר שראו בו חזרה מיותרת
על קודמו, ולא הבחינו במבנה המורכב יותר של הדרשה.

⁴⁵⁷ תופעה דומה אירעה גם במקבילה שבתלמוד הבבלי, 'ומא עו, א, ושמא יש קשר בין שתי ההשמטות: 'חמש
עשרה אמה בעמק חמש עשרה בשפלה חמש עשרה בהרים', גם בכ" לונדון, אם כי בסדר שונה, אבל בכ"י אוקספורד
נשמטה הפיסקה על העמק. רבינוביץ, דקד"ס, קיז ע"ב, אות ה, העדיף את הגירסה החסרה מאחר שלדעתו אין
הבדל בין עמק לשפלה, ושמא מעין הבנה זו אחראיות להשמטה בבבלי ובמכילתא.

ה. משפטים ארוכים יותר

נטייתם של שאר עדי הנוסח לקצר את הדרישות מתבטאת גם ברובד המשפט הבודד. להלן אדגים בקצרה תופעה זו, המתרחשת בעיקר כאשר מבנים תחביריים או ביטויים חוזרים על עצמם.

1. עמלק א, עמ' 15/177

ג. [ה] ראו ישראל לפדות פטר חמור
ולא פדו פטרי סוסין ולא פטרי גמלים.

ג שמר על הנוסח המלא, ובדומה לו גם ט, 'ולא לפדות פטרי סוסים ולא פטרי גמלים'. שאר עדי הנוסח העדיפו לקצר בקיצורים שונים:⁴⁵⁸

אב ת	ולא לפדות פטרי סוסים וגמלים
ד	ולא פטרי סוסים וגמלים

2. עמלק ג, עמ' 17/195

ג. שהם בני אדם ערביים שהן בני אדם עובדי עבודה זרה.

על-אף תחבירו הקשה של המשפט, גירסתו של ג מוצאת לה תימוכין בב. שאר עדי הנוסח קיצרו: שהן בני אדם ערביים עובדי עבודה זרה אד, שהן ערביים עובדי עבודה זרה וח.⁴⁵⁹

באופן חלקי הדברים נכונים גם לגבי המשך הדרישה שם, עמ' 1/196:

ג	אלא ואף רשעים ואף לבני אדן עובדי עבודה זרה
אב	אלא אף לבני אדם רשעים ולבני אדם עובדי עבודה זרה

אבל ד וח קיצרו כאן בקיצורים שונים:

ח	אלא אף לבני אדם רשעים עובדי עבודה זרה
ד	אלא אף הרשעים עובדי עבודה זרה
ז	אלא אף לעובדי עבודה זרה

⁴⁵⁸ גם מובאת המכילתא דרשב"י שבמדרש הגדול מקוצרת: 'ולא פדו פטרי גמלים ופטרי סוסים'.

⁴⁵⁹ גירסה זו גם בספרי דברים, פיס' לח, עמ' 74-75. המדרש מופיע גם במדרש הגדול לדברים יא, י, והובא על-ידי הופמן במהדורתו למכילתא לדברים, עמ' 30. לקטע זה לא נשתמר בידינו עד נוסח ישיר.

3. כספא א, עמ' 9,8/315

ג. אם תקריב מנחת בכורים לה' וגו' - חובה ולא רשות...
 תל' תקריב מנחת ביכורייך - חובה ולא רשות.
 כיוצא בו אם מזבח אבנים תעשה לי וגו' - חובה לא רש...
 תל' אבנים שלימות תבנה - חובה ולא רשות.
 אף כן אתה אומ' אם כסף תלוה את עמי - חובה...
 תל' לו' והעבט תעביטנו די מחסר - חובה לא רשות.

המלים המודגשות רק בג, והושמטו באברו חט. בפעם החמישית נשתמרה נוסחה מלאה בד בלבד.

[ג] דרשות שקוצרו בידי מעתיקים בשאר עדי הנוסח

כמה יש להצטער על זו הדרך הקצרה שכבשו להם הסופרים להיות 'שונים' בה. מקצרי הקיצורים - כזה וכיו"ב לגבי כל המקורות למיניהם, ובכל הזמנים, ברוב המקומות - הרי הם כמהנים את עצמם חומר כתיבה וזמן יקר, ואינם אלא כמפסידים אותנו דיוק בטוח וראיה אחרונה.
 (א"ש רוזנטל, לשונות סופרים, עמ' 303)

תופעה נפוצה בספרות התלמודית בכלל ובמדרשי ההלכה בפרט היא העברת דרשות ממקום אחד למשנהו. יסודה בדמיון שבין פסוקים שונים במקרא, והיא נתקיימה אולי כבר בתקופת התנאים, שדרשו דרשות דומות על עניינים שונים, אבל עיקרה של התופעה במעשה ידי העורכים. גם במכילתא מצאנו דרשות כפולות כאלה, שעורכן סבר כי יש בהן טעם בכמה מקומות.

הסופרים, שהבחינו בכפילותן של דרשות כאלה, נהגו לעתים קרובות לקצר בפעם השנייה, לעתים תוך הפניה למקום הקודם שבו הופיעה הדרשה.⁴⁶⁰ ג. מקפיד להביא את הדרשה במלואה ללא קיצור גם במקרים אלה, ובמקומות רבים הוא היחיד המשמר את הדרשה במקומה. תכונה זו חשובה במיוחד בדרשות שבהן לא נותר כל סימן של קיצור בעדי הנוסח והדרשות מופיעות לפנינו באופן מקוטע ומשובש.

⁴⁶⁰ על תופעה דומה, היא תופעת ה'גרש' בספרות הארץ-ישראלית הקדומה ובמיוחד בבראשית רבה ראה אליעזר שמעון רוזנטל, 'לשונות סופרים'; כהנא, אקדמות, עמ' 21 והע' 45-46, בנוגע לקטע מכ"י ברלין לספרי במדבר.

1. בריה א, עמ' 8/78 מופיעה במכילתא דרשה אנונימית כתשובה לשאלה כיצד ידע משה את מקום קבורתו של יוסף. דרשה זו מופיעה שוב לאחר כמה שורות, עמ' 16/78, אלא שכאן העדיפו המעתיקים לקצר. היא נשמרה במלואה רק בג, ששרד כאן באופן מקוטע:

א	ב	ג
ר' נתן או' בקפיטולין של מצרים קברוהו בין המלכים שנ' ויחנטו וג' וכי מנין היה יודע משה איזה הוא ארונו של יוסף הלך משה ועמד בין הארונות צעק וא' יוסף יוסף הגיעה השבעה שנשבע המק' לאברה' אבי' וגו' נזדעזע ארונו של יוסף ונטלו ובא לו.	ר' אומ' בקפיטולין של מצרים היה קבור יוסף וגו' יוסף יוסף הגיעה ה' לאב' אבינו שגואל את בניו נקיים אנחנו משבעתך אשר הש' מידינו. ונזדעזע ארונו שליוסף ונטלו ובא לו.	[מצר' קברוהו בן מלכים ש] [משה יודע איזהו ארונו ש] [הארונות צעק ואמר יוס' יוס' הגיעה ה'] [מקום לאב' אבינו שגואל את בניו נקיים אנחנו משבעתך אשר הש' מידינו. ונזדעזע ארונו שליוסף ונטלו ובא לו.]

כקיצורו של ב קיצרו גם ד ת, אלא שבהם נשמט גם סימן הקיצור 'וגו', וכך אף לא נודע כי ר' נתן דרש יותר מן המשפט הראשון, 'בקפיטולין של מצרים היה קבור יוסף'. ג² קטועים בדיוק כאן, אבל מן השרידים נראה כי אף הם קיצרו באופן דומה, בתוספת הראיה מן הפסוק: 'שנאמר ויחנטו...'⁴⁶¹

2. בריה ו, עמ' 17/105 מתאר ר' יהודה את אופן ירידת בני ישראל לתוך ים סוף. היא שבה ונשנית בתשובתו של ר' טרפון לשאלת הזקנים בצלו של שובך ויבנה, עמ' 19/106. גם כאן העדיפו המעתיקים לקצר, ורק ג הביא אותה בשלמותה.⁴⁶²

א	ב	ג
אמרו לו ר' למדינו באיזה זכות זכה יהוד' למלכו'. א' להם שכשעמדו שבטים על הים זה או' אני ארד וזה או' אני ארד, שנא' סבבוני בכחש אפרים וגו', מתוך שהן עומדין ונוטלין עצה קפץ נחשון בן עמינדב ונפל לו לגלי הים,	אמרו לו ר' למדינו באיזה זכות זכה יהודה למלכות. אמ' להם בשביל שקפץ תחילה לים זכה יהודה למלכות.	... יינו באיזו זכות זכה י' [] טין על הים זה או' אני .. [] שנ' ס' ... ש אפרים וגו' מכיון שה [] עיצה ... שון בן עמינדב ונפל לי. []

⁴⁶¹ בת המצב מורכב יותר, מאחר שבו מופיעה הדרשה במלואה, אבל בנוסח שונה במקצת, המושפע ככל הנראה מדרשה המופיעה להלן, עמ' 2/79.

⁴⁶² דרשה זו מופיעה באבדו חטש.

אל ת.....בולת וגר'
 אמ' המ' למשה
 [סוגר וש..א רודף]
 ואת עומד ומרבה ב[] לעשות,
 אמ' לו ואתה הרם את מטך ונטה []
 אמ' []
ה' ימלך וגר'
 אמ' הקב"ר []
 א.....על ישראל.
 וכן הוא או' ב[]
דה לקדשו ישר' ממשלותיו
 [] ש.....שמי על הים
 יבוא וימשל ביש []

וכן הוא אומ' בצאת ישר' ממצר' וג'
 היתה יהוד' לקדשו וג',
 אמ' להם המק' מי שקידש את שמי
 על הים יבוא וימשל על ישר'.
 שני היתה יהודה לקדשו וגר'.
 אמ' להן הק' מי שקידש את שמי
 על הים יבא וימשל על ישראל.
 בשכר היית' לקדשו וגר',
 הים ראה וינוס.

א העדיף להשמיט את אמצע הדרשה. ב עיבר את כל דרשתו של ר' יהודה החוזרת כאן לכדי משפט פרפראזטי בלבד. דרך ביניהם נקוטה בד, שלאחר ציטוט המדרש באורך של א המשיך ואמר 'לפי' זכה למלכות', ובדומה גם חש.

אישוש להשערתנו כי נוסח שאר העדים בקיצור מכון יסודו טמון בעדותו של הילקוט כאן: 'א"ל ר' למדנו באיזה זכות. א"ל כשעמדו ישר' על הים וכו' (עמ' 292). הקיצור גרם לצרימה בנוסח 'וכן הוא אומר'. טרמין זה מקדים ציטוט של פסוק נוסף - לעתים יחד עם דרשה - לאחר דרשה על פסוק אחר. בקיצורו של א לא נזכר כל פסוק קודם לכן, ולפיכך לא מתאימה כאן הלשון 'וכן הוא אומר'. ואמנם, בבדו היא הומרה ב'שנאמר' סתם. גם סופרו של עותק המכילתא דרשב"י שבידינו החליט לקצר את הדרשה, ואף הוא מעיד על כך מפורשות: אמ' לו למדינו, אמ' להן שכשבאו שבטים ועמדו על הים זה אומ' אני יורד וזה אומ' אני יורד, קפץ נחשון בן עמינדב ונפל לו לתוך הים, כדכתי' לעל.
 (יד כב, עמ' 64)

3. שירה ב, עמ' 9/125

משלו של רבי לאנטונינוס נתקצר בכל ערי הנוסח להוציא ג חת. העירו על כך כבר מרדכי מרגליות,⁴⁶³ חיים מיליקובסקי,⁴⁶⁴ ולאחרונה מנחם כהנא.⁴⁶⁵

⁴⁶³ ויקרא רבה, ד ה, עמ' פח, שו' 1.

⁴⁶⁴ ח' מיליקובסקי, 'גיהנום ופושעי ישראל', תרביץ נה (תשמ"ו), עמ' 323, הע' 47.

⁴⁶⁵ כהנא, שתי מכילות, פרק א, הע' 57, וראה שם לדוגמאות נוספות.

4. שירה ג, עמ' 15/127

<p style="text-align: center;">ג</p> <p>וישראל אומ' לאומת העולם מכירין אתן אותו לומר לכם מקצת שבחו דודי צח ואדום וגו' ראשו כתם פז וגו' עיניו כיונים גו' לחיו כערוגת הבשם וגו' ידיו גלילי זהב וגו' שוקיו עמודי שש וגו' חכו ממתקים וגו' בנות ירושלים. כיון ששמעו אומת העולם כל השבח הזה...</p>	<p style="text-align: center;">א</p> <p>ישר' אומ' להן לאומת העולם מכירין אתם אותו ונא' לכם מקצת שבחו דודי צח ואדום וגומ' וכיון ששומשין אומ' העו' שבחו של מי שא' והיה העולם...</p>
--	---

כנוסחו הקצר של א גם בדיוו חטעפ ומובאה באו"ז. בחלק מהם אף לא מופיע 'וגומר' לציון הקיצור. באמצע הדרך מצוי ל, המציין שהוא מקצר: 'דודי צח ואדום רגול מרבבה וכל העמך'. באופן דומה קיצר גם אחד מעדי הנוסח של המכילתא דרשב"י כאן, 'דודי צח ואדום וגומ' ראשו כתם פז וגומ' עד זה דודי זה רעי בנות ירושלים', אך בנוסח מעובד של המכילתא דרשב"י מופיע דיוקא הנוסח המלא.⁴⁶⁶ ללא הצהרות מפורשות של הסופרים כי הם מקצרים את הדרשה, ניתן להבין את 'וגומר' כקיצור של הפסוק 'דודי צח ואדום', וכך נסתרים מעינינו פסוקים נוספים המתארים את האל. במקרה שלפנינו ההשמטה גרמה להסתרתו של האמצעי האומנותי בו השתמש עורך המדרש, שציטט כאן 7 פסוקים בדיוק.

5. ויסע ד, עמ' 12/165

א ותעל שכבת הטל - והרי לימדך הכתוב כיצד היה המן יורד להן לישר' יוצאה רוח צפונית וגו'. כקיצורו של א קיצרו כל שאר עדי הנוסח, בד חט ואפילו ג³, בשינויים במקומו של הגרש. קיצר גם סופרו של עותק המכילתא דרשב"י שלפנינו, 'וכיברה את המדבר וכול' כדכת' לעיל'. קיצורים אלה מפנים לדרשה שהופיעה במכילתא כמה שורות קודם לכן, עמ' 4/165, 'אמרת, צא וראה כיצד היה המן יורד להן לישראל...'. רק ג גרס כאן את כל הדרשה בשלמותה.

⁴⁶⁶ גנזי שכטר א, עמ' 344.

6. קיצור הדרשה ביסע ה, עמ' 2/168, 'וחם השמש בארבע שעות' והשלמתה על-פי המקבילה בבבלי, הוזכרו כבר

במחקר.⁴⁶⁷ הגירסה המשוחררת על-פי הברייתא שבר² שימשה בסיס לכל מהדורות המכילתא דר"י הנדפסות ממנו

ואילך, להוציא מהדורתו של לאוטרבך.⁴⁶⁸

7. מזיקין ז, עמ' 10/271

ג

וכי יכה איש -

אן לי אלא איש, אשה מנ?

היה ר' ישמעאל אומ':

הו"י אל ונאמרו כל נזקין שבתורה סתם

ופוטר באחד מהן שעשה בו נשין כאנשין,

פורט אני בכל נזקין שבתורה לעשות בהן נשין כאנש'.

א

וכי יכה איש -

אין לי אלא איש, אשה מנ?

היה ר' ישמעאל אומ':

הואיל ונאמרו כל הנזקין בתורה סתם וג'

דרשתו של ר' ישמעאל הופיעה כבר קודם בנוגע לפסוק 'וכי יריבון אנשים', בנזיקין ו, עמ' 7/269. א, וכמוהו גם

בר, העדיפו לקצר. גם ד ח קיצורו, במקומות שונים, ורק בל מופיעה הדרשה במלואה, אף כי באופן פרפראזטי.

8. מזיקין ז, עמ' 11/271

ג

ר' יושיהו אומ':

איש ואשה למה נאמ'

לפי שהוא אומ'

כי יפתח איש בור או כי יכרה

איש וגו'

אן לי אלא איש, אשה מנ?

תל' לו' איש ואשה,

בא הכ' והשורה

את האשה לאיש

בכל נזקין שבתו'.

ד

ר' יאשיה אומר:

איש ואשה למה נאמ'

וכו'

א

ר' יושיה אומ':

איש ואשה למה נא'

לפי שהוא אומ'

וכי יפתח איש בור,

אין לי אלא איש, אשה מנ?

וג'.

דברי ר' יאשיה מופיעים כבר קודם בנזיקין ו, עמ' 10/269. כקיצורו של א קיצורו גם בר. ד ט קיצורו במקומות

אחרים, ואילו חל השמיטו אותה לחלוטין.

⁴⁶⁷ אפשטיין, מבואות לספרות התנאים, עמ' 558, אגב דיונו בזיהוי של ברייתות מן המכילתא כשייכות לדבי ר' ישמעאל על-פי הירושלמי. אפשטיין הכיר את הקטע מן הגניזה, והציע להשלים על-פיו את הקיצורים שבשאר עדי הנוסח. לאחרונה גם כהנא, שתי מכילתות, פרק א, הע' 57.

⁴⁶⁸ רוגמא לתעיתים של החוקרים בעקבות נוסח זה מזדמנת בניתוחו של גינצבורג, פירושים וחידושים בירושלמי, חלק ג, עמ' 33-34.

דברי ר' יאשיה מופיעים כבר קודם בנזיקין ו, עמ' 10/269. כקיצורו של א קיצורו גם ב. ד ט קיצורו במקומות אחרים, ואילו חל השמיטו אותה לחלוטין.

9. נזיקין ז, עמ' 12/271

א	ד	ג
ר' יונתן אר' אינו צריך,	ר' נתן אומר אינו צריך וכר כדכתיב לעיל.	ר' יונתן אומר' אינו צריך, והלא כבר נאמ' בעל הבור ישלם, שלם ישלם המבעיר את הבעירה. ומה תל' לר' איש ואשה, לתלמ>ו<רו בא.

דרשה זו היא השלישית ברצף הדרשות הנ"ל, וגם היא הופיעה כבר בנזיקין ו, עמ' 12/269. כקיצורו של א קיצורו גם בו אלא שהם הוסיפו את המלה 'וגר' לציון הקיצור, ואילו ט קיצר כבר קודם. עניין מיוחד בקיצורו של ד, שהוסיף כאן במפורש את ההפניה לעיל.

10. דנזיקין ט, עמ' 1/280

א	ד	ג
לחפשי ישלחנו - שומע אני יכתב לו גט שחרור, נא' כאן שילוח וג'	לחפשי ישלחנו, יכתב לו גט שחרור, תלמוד לומר ישלחנו, נאמר כאן שילוח ונאמר להלן שילוח,	לחפשי ישלח' שומע אני יכתב לו גט שחרור, תל' לר' תחת שינו. ר' אלעזר אומר' נא' כן שילוח ונא' להלן שילוח, מה שילוח אמור להלן גט, אף שילוח אמור כן גט,
אין לי אלא שיכול להשתלח, שאינו יכול להשתלח <מנין>, ת"ל לחפשי ישלחנו, מכל מקור.	ואין לי אלא שיכול להשתלח, שאינו יכול להשתלח מנין, ת"ל לחפשי ישלחנו, מכל מקום.	אין לי אלא שיכול להשתלח, ושאינו יכול להשתלח מנ', תל' לר' לחפשי ישלחנו תחת ש>י<נו, מכל מקום.

הדרשות על שחרור העבד מבוססות על שני פסוקים מקראיים בעלי יסודות זהים, אלא שבאחד מוזכרת השחתת העין ובשני - הפלת השן:

וכי יכה איש את עין עבדו או את עין אמתו ושחתה, לחפשי ישלחנו תחת עינו. ואם שן עבדו או שן אמתו יפיל, לחפשי ישלחנו תחת שנו.

(שמות כא, כו-כז)

על הפסוק הראשון הביאה המכילתא את רצף המדרשי הבא:⁴⁶⁹

א לחפשי ישלחנו, שומע אני יכתב גט שחרור, ת"ל תחת עינו.

ר' אליע' או' נא' כאן שילוח ונא' להלך שילוח, מה שילוח האמור להלך גט, אף שילוח האמור כאן גט. אין לי אלא שהוא יכול להשתלח. שאינו יכול להשתלח מנין, ת"ל לחפשי ישלחנו תחת עינו, מכל מקום.

ר' ישמעאל או', הואיל ואמרה תורה במשלח ואמרה תורה במשתלח, אם למדת על המשלח שאינו משלח אלא מי שהוא גדול, אף המשלח לא יהא משתלח אלא מי שהוא גדול, ת"ל לחפשי ישלחנו תחת עינו, מכל מקום.

בדרשה שלפנינו הובא שוב רצף הדרשות, למעט זו של ר' ישמעאל,⁴⁷⁰ ומשום כך קיצר בה א, וכקיצורו גם בו.

אף ד קיצר באופן דומה, אלא שבניגוד לכתבי-היד לא נותרו בו רמזי קיצור, וכך נתקבלה בו דרשה בלתי-מובנת

שמרכיביה מעורבבים. כך אוחדו שתי הדרשות הראשונות, זו של סתם המכילתא וזו של ר' אליעזר. נראה שגם

הציטוט 'ישלחנו' ב'תלמוד לומר' במקום 'תחת שינו' נובע מעיבוד שמטרתו לישב את הפער שבין שתי הדרשות.⁴⁷¹

[ד] מובאות ארוכות של פסוקים בעותק הגניזה

שמירה על אורך מלא של הטקסט מתבטא בג גם בציטוטים המקראיים. כמעט תמיד מצאנו את ג מצטט ציטוט

ארוך יותר את הפסוקים מאשר שאר עדי הנוסח.⁴⁷² מנהג זה היה לו לעזר, ולעתים הוא שימר נוסח מקורי של

⁴⁶⁹ בג הטקסט לא שרד.

⁴⁷⁰ הסיבה לכך אינה ברורה. אולי מאחר שבצמוד לרצף המוכפל מובאת שוב דעתו של ר' ישמעאל, בעניין אחר. אפשר שעובדה זו קשורה גם לקושי הטמון בדרשה זו כבר במקומה הראשון.

⁴⁷¹ ואמנם שבות יהודה ומרכבת המשנה פירשו כך את הדרשה. אפשר שלכך קשור גם החילוף הנוסח בשורה שלפני-האחרונה, שם ציטוטו אד רק 'לחופשי ישלחנו', ללא 'תחת שינו' שבבג. לאוטרבך, שהכיר את גירסתם של כתבי-היד, השלים את החסר במהדורתו, וראה גם דבריו המתודולוגיים של רמא"ש בעניין התוספות והקיצורים בכתבי היד, פה ע"ב, לפני הע' יז.

⁴⁷² להלן רשימה חלקית: עמ' 13,5/3, 11,5/4, 7,23, 14,4/78, 13,82, 15,14/95, 15,96, 11,7,3,1/97, 10,98, 13,102, 15-13/125, 5-3/126, 16,5/127, 19-16/128, 19,156, 14,162, 17,16,10/168, 8,169, 3,169, 8,177, 12,6/196, 12,9/197, 9,7/203, 5,217, 8,264, 1,265, 10-9/266, 19,18,12,3,2/267, 3,268, 19-5/269, 12,8/271, 13-10/270, 8,272-13, 12,273, 4,274, 9,6/280, 7,305, 19-15/314, 13,315, 13,316, עמ' 3/318 (דוגמא זו חשובה במיוחד בגין ההשלכות העשויות להיות לאורך הפסוק על הבנת הדרשה). נתונים אלה תואמים

דרשות בזכות הציטוט המקראי הארוך.⁴⁷³ חשיבות גדולה במיוחד לנוהגו להאריך בציטוט פסוקים מצאנו עוד בשני טיפוסים של דרשות. האחד בדרשות גזירה שווה. במקומות רבים מצטט ג פסוקים ארוכים יותר לאחר המונח 'ונאמר להלן', בעוד שאר עדי הנוסח מסתפקים בציון הצימוד המקראי המהווה עילה לגזירה השווה, שנזכר בפסוק המקומי: 'נאמר כן רמיו בו ונא' להלן מות יומתו שנהן דמיהן בס' (עמ' 9/268). כך בג, אבל בשאר עדי הנוסח, אבדו ט רק 'דמיהם בס'.⁴⁷⁴

הציטוט הקצר של המקרא ב'להלן' בעדי הנוסח המערביים תואם סגנון מסויים במדרשים, ואילו נוסח הגניזה תואם את הסגנון האחר, זה המאריך בציטוט הפסוק שלהלן.⁴⁷⁵ תופעה דומה מתועדת בדרשות 'אל תהי קורא'.⁴⁷⁶

ככלל, במקומות רבים שונה נוסח המקרא המצוטט על-ידי ג מנוסח המקרא המובא בשאר עדי הנוסח, ורק לעתים בודדות מצטט ג את נוסח המסורה בעוד שאר עדי הנוסח נוקטים בנוסח אחר.⁴⁷⁷ הדברים אמורים הן בנוגע לדיבור המתחיל והן בנוגע לציטוטים מקראיים במהלך הדרשה. לא מצאתי דוגמאות שבהן ניתן לאשש את

את המצב בקטעי הגניזה למסכת עמלק, ראה כהנא, שתי מכילות, פרק א, סע' 5.3.3. תופעה דומה נצפתה בקטע מכ"י ברלין לספרי במדבר לעומת שאר עדי הנוסח. ראה כהנא, אקדמות, עמ' 22-23.

⁴⁷³ ראה לעיל [ב] דרשות שאבדו באופן חלקי בשאר עדי הנוסח, א-ב. 'מפני מה', 'ואומר'.

⁴⁷⁴ תופעה הפוכה, ציטוט ארוך דווקא של הפסוק המקומי, בת. הפסוק המצוטט בג מופיע בויקרא כ, פס' יא, יב, יג, אבל באלה אין ראיה לכך שמדובר בסקילה דווקא. פסוק דומה מופיע שם בפס' כז: 'מות יומתו באבן ירמו אותם דמיהם בס', כפי שאכן צוין במפורש כאן על-ידי ל. לעובדה זו חשיבות רבה מאחר שהיא עשויה לרמוז להשלמת פסוקים שאינה מקורית במכילתא.

⁴⁷⁵ דוגמאות לסגנון זה בדרשה עמ' 10/273, וכן: ספרא, קדושים, עמ' תו (=פרק ז, ו, צ ע"ד), ספרי במדבר, פיס' צט, עמ' 1/160, פיס' קיז, עמ' 4/176, מכילתא דר"י, עמ' 10/69, עמ' 3/213, מכילתא דרשב"י, יב יב, עמ' 14-15, יד כא, עמ' 62, טו א, עמ' 77, טז טו, עמ' 111, כא יב, עמ' 169, כא יג, עמ' 170, כא יח, עמ' 174 (בשני המקרים האחרונים הטקסט חסר, אך נראה שכך יש להשלים), כב יז, עמ' 209.

⁴⁷⁶ ראה לעיל פרק ד, טרמינולוגיה, [א] לשון מונחים מקורית, 'נאמר כאן... נאמר להלן'...

⁴⁷⁷ ראה לדוגמא עמ' 18/163 (במדבר יא, ל), גג³ והמכילתא דרשב"י גורסים: וכאמתיים על פני הארץ, אבל אבדו חטלנ: וכאמתיים על פני כל הארץ, ככתבי-יד רבים של המקרא. חילוף זה עיקבי, והוא חוזר על עצמו כמה פעמים במהלך הדרשות הצמודות, ראה שוב עמ' 2/165. עמ' 7/177 (דברי-הימים ב כד, כג): וישחיתו את כל שרי העם מעם. המלה המודגשת רק בג ת, אבל אפשר שנשמטה בכל השאר מחמת הדומות. עמ' 1/178 (דברי-הימים ב יב, א): ויהי כהכין מלכות ג ת, אבל בשאר הגרסאות חלוקות: ויהי במלכים א, ויהי במלכות בד ט, ויהי כמלוך ח, ויהי במלך נ. השווה כהנא, שתי מכילות, פרק א, סע' 5.3.3. נושא נוסח המסורה בג קשור לחקר נוסח המקרא במזרח בכלל. בנוגע לתקופה מאוחרת יותר ציין דוד רוזנטל כי שיטתם של גאוני בבל היתה לדחות את נוסח המקרא שבתלמוד לעומת נוסח המקרא שבידיהם, ראה רוזנטל ד', נוסח המקרא, עמ' 401-403, וכן הסתייגותו מקביעתו הקטגורית בהע' 43 שם.

נוסחו השונה של ג במקרא בראיות פנימיות מתוכן הדרשות שבמהלכן הפסוקים מצוטטים, אף לא מקומות שבהם

מן הדרשה עצמה משתקף נוסח אחר.⁴⁷⁸

במקרים בודדים יחסית נוסחו השונה של ג במקרא נתמך על-ידי עדי הנוסח אחרים של המכילתא⁴⁷⁹ או של

המקרא,⁴⁸⁰ ואז ישנו יסוד סביר להנחה שמדובר בנוסח מקורי וטוב של המקרא, ולא בשיבוש וטעות סופר.

⁴⁷⁸ על השתקפותו של נוסח אחר של המקרא במדרשי ההלכה ראה מנחם כהנא, 'נוסח המקרא המשתקף בכתב יד רומי 32 לספרי במדבר ודברים', מחקרי תלמוד א, בעריכת יעקב זוסמן ודוד רוזנטל, ירושלים תש"ן, עמ' 10-1; כהנא, שתי מכילות, סע' 5.3.2. דוגמא אחת במאמרו של כהנא נוגעת לדרשה במכילתא שלה נשתמר ג, ויסע ג, עמ' 9/165, אלא שדווקא שם קיצר ג את הפסוק ולא נדע את נוסחו בקטע הרלוונטי, ראה שם, עמ' 4.

⁴⁷⁹ ראה לדוגמא עמ' 12/3: משוטטים < משוטטות (זכריה ד, י) בגד חט. עמ' 14/82: תשב < תהיה (יואל ד, כ). ג ש. בפסוק קודם מופיעה המלה 'תהיה' פעמיים, ואפשר שמדובר בתהליך מקביל שאירע הן בג והן בש, שבו הומרה המלה 'תשב' במלה 'תהיה'. עמ' 3/178: את הכל לקח < ואת הכל לקח (דבאי"ב יב, ט) ג ת. עמ' 5/219: הטיבו כל < הטיבו ג חל. הטיבו את ד. (דברים ה, כה).

⁴⁸⁰ ראה לדוגמא עמ' 6/3: עליו < עלי (יחזקאל א, ג), וכמוהו גם בקודקס סיני. עמ' 16/128: ויבוא < ויבוא (יחזקאל לו, כ) גדהו טש. נוסח זה מתועד בכמה קטעי גניזה של המקרא. עמ' 6/157: לקול ה' אלהיך < בקול ה' אלהיך ג (כמה פעמים) ואף בתנחומא-בובר כאן (בשלח יט לג ע"א), ומשתקף גם בנוסח המכילתא דרשב"י ששרדה במדרש הגדול, 'מלמד שכל השומע בקול גבורה...'. חילוף זה מתועד גם בתרגומים הארמיים - לעתים רק בחלק מעדי הנוסח שלהם. שפרבר פרסם את תרגום אונקלוס כשל'לקול' הוא בפנים, אך באפראט מופיעה גם הגירסה 'בקול', המתועדת בשלושה עדי נוסח (והם שימשו כנראה בסיס לרישומים שבבבליה היבראיקה). מצב זה קיים גם בתרגום השומרוני, שפורסם על-ידי טל 'לקל', ובאפראט - 'בקל'. בתרגום הקטעים ובניאופיטי 'בקל'. עמ' 6/158: למוצאים הם (=למוצאים אותם) < [ציאי' ג. בתרגום הסורי (ומשתקף גם באונקלוס): למוצאים (=למוצא אותם), ושנא נוסחו של ג מבוסס אף הוא על נוסח כזה של המקרא? וראה גם לעיל, פרק ג, קווים לשוניים, [ג] תצורה, ב. הפועל, חילופי גזרות ושורשים. עמ' 18/177: לא הפנו אבות אל בנים בניס < לא יפנו אבות על בנים (ירמיהו מז, ג). נוסחו של ג מצוי בחלק מעדי הנוסח של המקבילות בבבלי ובכ"י אחד של המקרא. ראה כהנא, שתי מכילות, פרק א, נוסחאות מעובדות, הע' 105-107. דוגמאות אלה לא על עצמן לבדן יצאו אלא על מקרים רבים אחרים שבהם לא מצאנו לג אישור ממקור אחר.

בחלק מן המקרים ברור כי מדובר בשיבוש סתמי,⁴⁸¹ או אפילו אשגרה הנובעת מן ההקשר.⁴⁸² כמו כן, השפעתה של לשון חכמים על לשון המקרא נכרת מאד ב.⁴⁸³

דוגמא לזהירות הנדרשת בבירור נוסח המקרא בג מזדמנת היא בציטוט הפסוק משיר השירים ג, ה:

ג מה דורך מה דחד היפה בנשים, מה דורך מה דחד שכך אתם מתין עליו אתן נהרגין עליו שנ' אהבנוך על מות על כן עלמות אהיבוך...

(שירה ג, עמ' 12/127)

'מה דוד' במקום 'מדוד' אינו מתועד כלל, ואף בשאר עדי הנוסח של המכילתא מופיע הנוסח הרגיל.⁴⁸⁴ לצד הסברה שיש כאן שיבוש סתמי יש לשקול את האפשרות שמדובר כאן במעין מדרש קטן ומכוון, מעין זה של 'על

⁴⁸¹ כך בעמ' 13/3 גורס ג 'בקרקה המשכן' בציטוט הפסוק מעמוס ט, ג, במקום 'בקרקה הים'. כך היא גם הדוגמא משמות כ, ח, 'זכור את השבת', במקום 'זכור את יום השבת', משפט שלא ניתן לטעות בו.

⁴⁸² כמו בעמ' 8/127, בדרשה לפסוק 'זה אלי ואנוהו': 'ואין נאה אלא בית המקדש, שנ' ואת נאווהו השמו'. הכתיב 'נאווהו' אינו מתועד כלל. אפשר שהסופר גרס כך כדי לקרב בין 'נאה' לבין 'נוהו', תוך שהוא מחיל על המקרא את הרגלי הכתיב המלא שהוא נוקט בהם בלשון חכמים. מעניין אף ש'נאווהו' הוא 'אנוהו' בסיקול אותיות. מאידך-גיסא, גם הדרך ההפוכה אפשרית, היינו אפשר שדיוקא שאר עדי הנוסח הושפעו מן ההקשר, והשווה ח: 'אין נדה אלא בית מקדש'.

⁴⁸³ ברגיל אין ג מקפיד על הכתיב המקראי, ואין הוא מבחין בין הכתיב החסר בלשון מקרא לכתיב המלא של לשון חכמים. במקרים שבהם נמצאת התאמה כזו מסתבר שהיא מקרית. ראה לדוגמא עמ' 266-267. המלה 'גונב' מופיעה שם פעמים רבות (שמות כא, דברים כד, ז) תמיד בג כתיב חסר, 'גנב', לכאורה ככתיבה החסר של התיבה במקרא, אך בבדיקה מסתבר כי לא רק בציטוט הפסוקים כך, אלא גם בדרשות. כמו כן, הפסוק משמות כא, יט, פותח בשני פעלים, הראשון בעתיד והשני בעבר מהופך: 'אם יקום והתהלך'. ג גורס פעמיים 'להתלך', בצורת המקור (עמ' 6/269, 6/270), ופעמיים נוספות הוא מצטט את הפסוק כלשון המסורה (עמ' 7/270, 12/270). נראה שמדובר בערעור הגרוניות של הסופר עצמו. בעמ' 7/270 הוא החל לכתוב 'להתל', אך תוך כדי כתיבה תיקן את הלמ"ד האחרונה לה"א, והמשיך לכתוב אחריה 'להתהלך'. נוסחים אלה, יותר משהם מלמדים על נוסח אחר במקרא, משקפים את הפער בין לשון המקרא לבין הלשון שבה מורגל הסופר. עניין זה מודגם גם במקומות שבהם שימר ג את הקרי המקראי, גם אם לא על כתיבו, ראה לדוגמא עמ' 5/317: כי היא כסותה לבדה (שמות כב, כו), אבל בג ט: 'כסותו'. עמ' 15/101: שתה מים מבורך (משלי ה, טו), אבל בג: מבורך. כתיב זה משקף את הסגול והדגש על הרי"ש במקרא, היינו צורת ההפסק.

⁴⁸⁴ עדי הנוסח לדרשה זו הם בדהו חסע.

מות אהבוך' (שיר השירים א, ג),⁴⁸⁵ המתפרש כאן באמצעות המשפט 'אהבנך על מות',⁴⁸⁶ עד מות.⁴⁸⁷ אף כאן 'מה דוד' אינו נוסח הפסוק, אלא הפרדת המלית מ- מן המלה 'דוד'.⁴⁸⁸

⁴⁸⁵ ומתבאר מפורשות בפ: 'אל תקרי עלמות אלא על מות'.

⁴⁸⁶ ג הוא היחיד מבין עדי הנוסח שבו המשפט קודם לציטוט הפסוק והוא מופיע מיד אחרי 'שנאמר'. יש מקום לברוק אם יש כאן עדות לשימוש נדיר במונח 'שנאמר' כמקדים מדרש שלם ולא רק ציטוט, ראה לאוטרבך, מביאורי מכילתא, עמ' 125-126 והע' 4.

⁴⁸⁷ כפי שמופיע במפורש בשאר עדי הנוסח, 'אהבנך עד מות', ואף בגירסתו של ע: 'עד מות אהבוך'. לחילופי עד-על בלשון התנאים כמה עדויות, ולא כאן המקום לפרטם ולדון בהסברים.

⁴⁸⁸ במקרים בודדים ממש תועדה בכ"י קאופמן למשנה הפרדת המלית מ- מן המלה הצמודה לה, וקשה להניח כי דווקא כאן ישמר ג צורה נדירה ביותר.

נוסח מקורי של דרשות בעותק הגניזה בלבד

קריטריון חשוב להערכת טיבו של כתב-יד הוא מידת מקוריותו. ככל שכתב-היד פחות מעובד וככל שניכרים בו פחות עקבותיהם של עורכים ומסדרים אחרונים, כך נאמן עלינו כתב-היד כמקורי יותר. דא-עקא, שקריטריון זה הוא הקשה ביותר להגדרה. כוונתם של המעבדים ליפי הדרשה היתה, ומשמצאנו דרשה הסדורה דבר דבור על אופניו, קשה לעתים להכריע אם כך יצאה מתחת ידם של היוצרים הראשונים, או שמא זהו המראה שמגיהים וקוראים תלמידי חכמים שיוו לה.⁴⁸⁹

השוואת נוסח ג לנוסח שאר העדים העלתה מספר רב של דרשות שנשתמרו באופן מקורי בעותק הגניזה בלבד, ואילו שאר עדי הנוסח שינו את פניהן. עובדה נוספת היא שכל מקום בו נמצא ג מקורי ושאר עדי הנוסח מעובדים, החלוקה ביניהם היתה מוחלטת, היינו כל עדי הנוסח מול ג. מכך יש להסיק כי עדי הנוסח שהיו מוכרים לנו עד כה נמנים על ענף נוסח אחד, בעוד ג שייך לענף נוסח אחר.

לעיבודים בעדי הנוסח המערביים מצאתי שלושה גורמים עיקריים. הגורם הבולט ביותר הוא התאמת לשון המכילתא לזו של התלמוד הבבלי, ושני אחריו הוא טשטוש רמזים להעברת דרשה ממקום אחד למשנהו. הגורם השלישי הוא יישוב קשיים מקומיים, תוכניים ודרשניים. בכל המקרים להלן שמר ג על הנוסח המקורי של המכילתא. מלבד דרשות שבהן נכרת כוונת מכוון בעיבוד ובהגהה, ישנן דרשות רבות שלא נוכל לשחזר את הדרך שבה עברו שינויים. גם בתחום זה נכרת עליונותו של עותק הגניזה על-פני עדי הנוסח המערביים, ולהלן אדגים דרשות שניתן להבינן רק על-פי נוסחו של ג, ואילו בשאר עדי הנוסח הן שובשו, אם מחמת 'תיקון' ואם מחמת טעויות סופר גרידא.

⁴⁸⁹ ראה גם רונלדס ווילסון, עמ' 196-197, ועיין שם עמ' 199-200.

[א] התאמה לתלמוד הבבלי בשאר עדי-הנוסח

1. דרידי א, עמ' 678⁴⁹⁰

א

ויקח משה את עצמות יוסף
להודיע חכמתו של משה
שהיו הכל עסוקין בבזזה
ומשה עסוק במצוות עצמות יוסף.
עליו הוא או' לב חכם יקח מצות וג'.

ג

[] את עצמות יוסף עמו וגו'
להודיע חכמתו שלמן []
שהיו הכל עסוקין בבזזה
ומשה היה עסוק בעצ' יוסף.
עליו הכ' או' לב חכם יקח מצוות.

בעדי הנוסח המערביים, הקשר לפסוק ממשלי (י, ח) הוא מילולי, באמצעות המלה 'מצות' המופיעה בפסוק ובדרשה. לפי ג, לעומת זאת, הקשר מתוחכם יותר, והוא עולה רק מן ההקשר.⁴⁹¹

עדיפותו של נוסח ג בולטת במונח 'עליו הכתוב אומר' (או 'עליו הוא אומר'), שכרגיל מציין קשר ענייני ולא לשוני. כמו כן, הביטוי 'עסוק בעצמות יוסף' הוא מקומי, ומבחינה זו הוא 'הנוסח הקשה', בעוד הצירוף 'עוסק במצווה' שגור וידוע, והוא עשוי להשפיע על המעתיק. צירוף כזה מופיע בקשר למשה בכמה מקורות, ללא פירוט המצווה עצמה, והחשוב מביניהם הוא בגירסה שבבבלי, סוטה יג, א:

תנו רבנן, כמה חביבות מצות על משה רבינו, שכל ישראל כולן נתעסקו בבזה והוא נתעסק במצו', שנאמר חכם לבב יקח מצו' ואיל שפתי' ילבט.⁴⁹²

⁴⁹⁰ הדרשה מופיעה גם בבד חת.

⁴⁹¹ הפרפראזה של מאששת את ג: 'שכל העם היו עוסקין בבזה, ומשה עסק בעצמות יוסף'. באופן עקיף יותר יש להביא סימוכין גם מגירסת התנחומא לדברים למדרש זה: 'כל העם עוסקין בבזה ומשה היה מטפל בעצמות יוסף' (עקב ו, שט ע"א). הצירוף 'עסוק בעצמות יוסף' ולא 'במצוות עצמות יוסף' במסגרת הדרשה על ביזת מצרים מופיע במקורות נוספים. חלקם השתמשו אולי במכילתא, ומבחינה זו הם עדי נוסח עקיפים. חשוב במיוחד המדרש בשמות רבה, שבו מופיע גם הקשר לפסוק ממשלי: 'ויקח משה את עצמות יוסף, עליו הכתוב אומר חכם לבב יקח מצות, שכל ישראל היו עסוקים בכסף וזהב, ומשה היה עסוק בעצמות יוסף, שנאמר ויקח משה את עצמות וגו', אמר הקב"ה למשה, עליך נתקיים חכם לב יקח מצות'. המשפט 'משה עסוק בעצמות יוסף' מופיע עוד בפסיקתא דרב כהנא, ויהי בשלח, עמ' 187, ובשחר טוב, טו ו, נט ע"ב. ראה עוד: ילקוט משלי, רמז תתקמו (תצא ע"ג), פרק ר' יאשיהו, בית-המדרש, יעללינעק, חלק ו, עמ' 112. ועיין גם: תנחומא, בשלח ב, קט ע"ב, דברים רבה, יא ז (קא ע"ג), ילקוט דברים, רמז תתקסד, עמ' 711, בית-המדרש, יעללינעק, חלק א, עמ' 115, מדרש פטירת משה. הרעיון שבדרשה מופיע גם במכתבה של אשה מסביבות כורדיסטאן במאה ה"ז: 'וכן מצינו ביוסף של ישראל היו עסוקים בבזה של מצרים ומשה נטפל בארצו של יוסף' (מאנן, טקסטים, עמ' 513, שו' 101). גם כאן מציויינת פעולתו של משה ללא תיאורה כ'מצווה', אלא שמובאה זו היא פרפראזית מכדי שנוכל ללמוד ממנה על המקור שעמד בפני אשה זו ונוסחו.

⁴⁹² ונראה שמכאן שאב מדרש הגדול את דבריו, שמות יג, יט, עמ' רמט: 'ויקח משה את עצמות יוסף עמו, בוא וראה כמה חביבות מצות על משה רבינו שכל ישראל עסוקין בבזה שלמצרים ומשה עסוק במצוה ועליו הוא אומר חכם לב יקח מצות'. אפשטיין-מלמד שחזרו באמצעותו את המכילתא דרשב"י, יג יט, עמ' 45, אך אין לייחס זה בסיס מוצק, ובידינו לא מצוי עד נוסח ישיר למכילתא דרשב"י כאן. נראה שאף השכל טוב השתמש בבבלי, ראה שמות יג, יט, עמ' 170. 'עוסק במצוה' גם בתוספתא סוטה ד, ז, עמ' 171, על-פי כ"י וינה, ואילו בכ"י ערפורט הוא

נראה אפוא כי עדי הנוסח של המכילתא שלנו ביקשו ליצור קשר הדוק יותר בין הרעיון לבין הפסוק המאשש אותו, ובסיועו של השורש עס"ק הוסיפו כאן את המלה 'מצודה'. נטייה זו מצאה לה חיזוק בנוסח המקביל שבבבלי, וכך נוצרה נוסחה כפולה, 'מצות עצמות יוסף'. לעומת עדי נוסח אלה, שמר ג על הנוסח המקורי והטוב של המכילתא, ונמנע מעיבודים ומהשפעת הבבלי.

2. יוסע א, עמ' 11/155

ג מעשה תלמיד אחד שעבר..פני ר' אליעזר וקיצר בברכותיו אמרו לו תלמידיו רבי...תה פלוני שקיצר בברכותיו והיו אר' עליו שה' תלמיד...ים זה אמר להן לא קיצר זה יתר ממשה שנ' אל נא רפא נא לא: שוב מעשה בתלמיד אחד שעבר לפני ר' אליעזר והאריך בברכותיו. אמ' לו תלמידיו ר' ראית פלוני שאריך בברכותיו, והיו אומ' עליו מברכם הוא זה. אמ' להן לא האריך זה יתר ממשה, שנ' ואתנפל לפני ה' את א' היום ואת אר' הל' וגו', הרי זה להאריך.

נוסח ג מאושש על-ידי המכילתא דרשב"י, 'מברכן',⁴⁹³ אבל בשאר עדי הנוסח: מארכן אד ח, ארכן ט, תלמיד חכמ' מארכן ב.⁴⁹⁴ תופעה דומה אירעה באופן חלקי גם בסיפור על התלמיד שקיצר בברכותיו. ברוב עדי הנוסח הוא מכונה 'תלמיד חכמים', אבל בד² הוסיפו לו את הכינוי 'מקצרן' (ב) או 'קצרן' (ד²). מקור השראה לכינויים אלה שימשה גירסת הסיפור בבבלי, ברכות לד, א.

המרת הכינוי 'מברכם' ב'מארכן' שבבבלי אינה מקרית. העדים המערביים לא הבינו את המלה היחידאית בלשון חז"ל, ואף לא את קישורה לסיפור, והם החליפו אותה במלה ידועה יותר, שנגזרה מתיאורו של התלמיד כמאריך

חסר. אפשר שגם 'מדרש חדש על התורה' שפרסם מאן מבוסס על התלמוד הבבלי: 'ויקח משה את עצמות יוסף עמו, אמר ר' חנינא (מאן מציע: תנחומא), בוא וראה כמה חביבין מצוות על הצדיקים, שכל ישראל היו עסוקין בבזה ומשה היה עוסק במצודה' (The Bible as Preached, עמ' רלא). עקבותיה של הדרשה מופיעות גם בבית השלישי בפיוט לפרשת בשלח, שכותרתו 'אחר לשמואל השלישי ז"ל'. הפניה לפיוט זה מצאתי בהערותיו של בויארין על-אתר. להלן נוסח הפיוט על-פי כ"י קיימברידג' T-S NS 125 21a: 'הכל עסוקים בבזה והצדיק עסוק במצודה בטוב טעמו // ומיכן שמצודה היא להטפל בנפטר לבית עולמו // ויקח משה את עצמות יוסף עמו'. לפיוט זה ארבעה עדי נוסח נוספים: כ"י קיימברידג' T-S H15.23, T-S 6H 5.8, T-S NS 112.96 וכן כ"י אוקספורד, 2731.1, דפים 14-14a. פיוט זה אפוא מבוסס על הבבלי או על מקורות מקבילים לו, שבהם מוזכרת המצודה ללא פירוט.

⁴⁹³ קוטשר, אבות הטקסטים, עמ' 107, מעיר כי על-פי ניקודה של המלה 'מברכן' במדרש הגדול יש לשייך אותה לבניין הפעיל, אך התקשה בביאורה של המלה ודחה את האפשרות שמדובר בצורה 'מורכן', מעין אפעל הארמי משורש אר"כ בקיום הדיפתונג. גם האקדמיה ללשון העברית קבעה את המלה 'מברכן' שבמכילתא דרשב"י בבניין הפעיל. לדעתי הכינוי אינו מתאר את פעולת ההארכה של התלמיד אלא את עיסוקו כמברך, ויש לגזור אותו מבניין פיעל לשורש בר"ך. הצורה 'מברכם' במ"ם סופית, קשורה ככל הנראה לחילופי מ-נ בסוף מלה. ראה לעיל פרק ג, קווים לשוניים, [ב] ההגה, א. חילופי עיצורים, הע' 128.

⁴⁹⁴ על הצורה 'מארכן' כצורה בלתי אפשרית בלשון חז"ל העיר כבר קוטשר, אבות הטקסטים, עמ' 107, וראה גם שפייער, עמ' 79.

בתפילה. הביטוי 'תלמיד חכמים' שבסיפור הראשון ידוע, אך קישורו למקצר בתפילה אינו ברור. גירסת הבבלי סייעה לפשט את לשון הסיפור שבמכילתא ואת פירושו.

מעיבוד זה יצאה המכילתא נפסדת. כוונתה המקורית טושטשה, ונותרו בה רק קווי מתאר גסים. ג הוא היחיד שניצל כאן ממשמוש ידיהם של המעתיקים, ובכך שימר את ייחודה של המכילתא לעומת הסיפור שבבבלי. על-פי נקרא המקצר בלעג 'תלמיד חכמים' והמאריך נקרא 'מברכך'. הניגוד בין שניהם הוא לכאורה בין הלומד למתפלל. גירסתו של ג עשויה לשפוך אור חדש על תפיסת תלמידי החכמים בעיני הציבור ועל יחסם לתפילה.

3. ויסע ד, עמ' 8/165

א הרשע שבהן אוכלו ומצטער עד שלשים יום.

'ומצטער' באבד ח, אבל בג, ומסייע לו גם ג³: נבעת. השורש בע"ת נדיר מאד בספרות, והוראתו קשורה לבהלה.⁴⁹⁵ שאר עדי הנוסח המירו את המלה הקשה במלה פשוטה יותר, המופיעה גם בדרשה המקבילה בבבלי, יומא ע"ה, ב: 'רשעים מצטערין והולכין עד חדש ימים'.

ויסע ד, עמ' 7/166

ג אמ' לו, לעזר אחינו, עד מתי את מתחמייה עלינו.

'לעזר אחינו' בג, אבל באב חטל: 'מורעי'. 'מורעי' הוא הכינוי הנפוץ בתלמוד הבבלי לר' אלעזר המודעי, כינוי המוטבע גם בלשון 'צריכים אנו למודעי'. בספרות התנאים, לעומת זאת, לעולם אינו מכונה כך. נוסח העדים המערביים מושפע כאן לא רק מן הכינוי השגור, אלא מן המקבילה לסיפור בתלמוד הבבלי, יומא עו, א. כגירסתו של ג, 'לעזר אחינו', נוקטת גם המכילתא דרשב"י כאן, ושניהם שימרו לנו כינוי ייחודי שאבד זכרו מן הספרות.

4. ויסע ה, עמ' 9/167

ג אמרו, אוכלו כשיעור זה הרי זה בריא ומבורך,
פחות מיכן מקולל במיעור
יתר מיכן הרי זה רעבתן.

⁴⁹⁵ ראה: תוספתא, ראש השנה א, טו, עמ' 309, ספרא, קדושים פרק ב, ה (פז ע"ד), ספרי דברים, פיס' קצב, עמ' 233, מכילתא דרשב"י, יט ד, עמ' 138.

נוסח ג מאושש על-ידי המכילתא דרשב"י כאן, ובתיקון קל הוא מופיע גם ב', קללה במיעור. אבל בשאר העדים,

א חטל: 'מקולקל' במיעור, כנוסח המקבילה שבבבלי, עירובין פג, ב.⁴⁹⁶

5. מיקץ יז, עמ' 12/309⁴⁹⁷

א	ר' יוסי הגל' או: נא' מכשפה לא תחיה ונא' כל שכב עם בהמה מות יומת, סמכו לו מה זה בסקילה אף זה בסקילה.
ג	ר' יוסה הגל' או: נא' מכשפה לא תחיה ונ' כל שוכב עם בהמה מות יומת, מה זה בסקילה אף זה בסקילה.

הדרשה אמנם מבוססת על סמיכות הפסוקים בשמות כב, יז-יח, אבל השימוש בשורש סמ"ך בהוראה הטכנית של קרבת נושאים זה לזה במקרא - כפי שהוא מופיע בעדי הנוסח המערביים כאן - אינו קיים במכילתא, ובכל ספרות התנאים ניתן למוצאה פעמיים בלבד, בבינוני פעול או כשם סגולי.⁴⁹⁸ מאידך-גיסא, המלים 'סמכו לו' מופיעות במקבילה לדרשת שלנו, בבבלי, סנהדרין סז, א:

בן עזאי אומר, נאמר מכשפה לא תחיה ונאמר כל שוכב עם בהמה מות יומת, סמכו ענין לו, מה שוכב עם בהמה בסקילה אף מכשף בסקילה.⁴⁹⁹

⁴⁹⁶ על-פי כ"י מינכן 95, כ"י בהמ"ל Rab.52, אוסף אדלר 466, כ"י אוקספורד 366, כ"י וטיקן 109, והדפוס.

⁴⁹⁷ 'סמכו לו' שבא גם בב'. בד' 'וסמכו לו' (ראה להלן), 'סמך לזה' בז. בל הדרשה מופיעה באופן פרפרזטי, ובה טרמין דומה להבעת הסמיכות: 'וסמך ליה כל שכב עם בהמה מות יומת, מה זה בסקילה...!'

⁴⁹⁸ כך בספרי במדבר, פיס' קיז, עמ' 135: 'לכך נא' פרשה {מ} <ס>מך לקרח'. כך על-פי כ"י רומי 32 ובכ"י לונדון (ויש לקוראה בשני סגולים), אבל בילקוט שם 'סמוכה' ובמדרש חכמים: 'סמוך'. ראה עוד ספרי במדבר, פיס' קלא, עמ' 169: 'ר' עקיבה או', כל פרשה שסמוכה לחברתה למידה הימנה, ר' או', הרבי פרשיות סמוכות זו לזו ורחוקות זו מזו כרחק מזרח ממערב. הלשון 'סמכו לו' מופיעה פעם נוספת, והיא מוכיחה בעליל כי מדובר באינטרפולציה. וכך בספרי במדבר, פיס' קיט, עמ' 2/145: '<ובאהרן נאמ'> ברית מלח עולם <לפני ה' לך ולזרעך אתך> ולבני לוי, <סמכו ענין לו>', מגיד הכתוב שכשם שהברית כרותה לכהנים, כך הברית כרותה ללוים. יד אחרת הגיחה קטע זה בכ"י רומי בכמה מקומות, והיא שגם הוסיפה את המלים 'סמכו ענין לו' בין השורות, שאינן מצויות בעדי הנוסח האחרים. לדרשה זו לא מצאנו מקבילה שממנה יכול היה מאן דהו להוסיף את המונח, אבל נראה שמדובר בתלמיד חכם שלשון הבבלי שגורה בפיו, והוא השתמש בה כאן באופן יצירתי. ר' יוסי הגלילי דורש סמוכים במקומות נוספים במכילתא, אך לעולם אינו משתמש במונח מפורש. ראה מכילתא דר"י, פסחא טז, עמ' 1/62, כספא ב, עמ' 15/336, ספרא, תזריע, פרק יב, יד (סח ע"ב).

⁴⁹⁹ וכן המקבילות בבבלי ברכות כא, ב, יבמות ד, א. בעדי הנוסח למקומות השונים ישנם חילופים קלים, כמו: 'סמכו ענין לו לומר' וכדומה, אך לא מצאתי את הנוסח הקצר 'סמכו לו'.

6. כספא א, עמ' 15/315⁵⁰⁰

ג ישראל <וגוי עומדין> לפניך - עמי.
 עני ועשיר עומדין לפניך - עמי.⁵⁰¹
 עני עמך מעיר זו ועני עמך מעיר אחרת -
 ת"ל את העני עמך.

דרשה זו מופיעה גם בבבלי, בבא-מציעא עא, א:

דתני רב יוסף, אם כסף תלוה את עמי את העני עמך -
 עמי ונכרי - עמי קודם.
 עני ועשיר - עני קודם.
 ענייך ועניי עירך - ענייך קודמין לעניי עירך.⁵⁰²
 עניי עירך ועניי עיר אחרת - עניי עירך קודמין לעניי עיר אחרת.

הדמיון בין שתי הדרשות הביא לסיגול נוסח התלמוד הבבלי בכל ערי הנוסח. להלן נוסח ד (וכמוהו גם ח):

את עמי -
 ישראל וגוי עומדים לפניך ללוות - עמי קודם.
 עני ועשיר - עני קודם.
 ענייך ועניי עירך - ענייך קודמין לעניי עירך.
 <עניי עירך>⁵⁰³ ועניי עיר אחרת - ענייך עירך קודמין
 שנא' את העני עמך.⁵⁰⁴

גם בכתבי-היד נעשה עיבוד כזה, אלא שבהם קיצרו הסופרים והסתפקו בהפניה למקבילה שבבבלי. נוסח אבו:

ישראל וגוי עומדין לפניך ללוות - עמי. עני ועשיר - עני. ענייך ועניי עירך וג', ת"ל עמך.

ג הקפיד לצטט את המדרש כולו, ואף לא טשטש את ההבדלים בין גירסת המכילתא לגירסת הבבלי, מבחינה

לשונית, סגנונית ותוכנית.⁵⁰⁵

⁵⁰⁰ ג קטוע, והשלמתיו על-פי שרידי אותיותיו ושאר ערי הנוסח.

⁵⁰¹ נראה שחל כאן שיבוש מחמת הדמיון הגרפי, וצריך להיות 'עני'.

⁵⁰² משפט זה נשמט בכ"י מינכן, כנראה מחמת הדומות, והשלמתיו על-פי שאר עדי-הנוסח, כ"י פירנצה, כ"י וטיקן 115, וכ"י וטיקן 117.

⁵⁰³ נשמט מחמת הדומות והושלם ב².

⁵⁰⁴ נוסח דומה גם בט: 'אם כסף תלוה את עמי - עמי וישראל - עמי קודם. עני ועשיר - עני קודם, שנא' את העני. ענייך ועניי עיר אחרת, ענייך קודמין, שנ' עמך. גם בל נותרה דרשה מנומרת: 'את עמי - ישראל וכנעני עומדין לפניך ללוות, ישראל קודם את הכנעני. עני ועשיר, עני קודם. ענייך ועניי עירך...!'

⁵⁰⁵ ראה עוד להלן [ג] עיבודים מקומיים, דוגמא 2.

[ב] משטוש רמזי העברת דרשות בשאר עדי הנוסח

במדרשי ההלכה רווחות מאד העברות של דרשות מפסוק אחד לאחר. העברות כאלה נעשו פעמים רבות באופן טכני וללא עיבוד. לעתים המצב הגולמי של ההעברה נותר רק בג, בעוד שאר העדים ניסו לישב את הצירמות שנוצרו בגין ההעברה. להלן כמה דוגמאות.

1. פסחא ז, עמ' 8/23⁵⁰⁶

א	ג
והיכתי כל	והיכתי
שומע אני	שומע אני
על ידי המלאך או על ידי שליח	על ידי המלאך או על ידי השליח
ת"ל וזה הכה כל בכור	ת"ל לומר והיכתי,
לא על ידי מלאך	לא על ידי מלאך
ולא על ידי שליח.	ולא ידי שליח
	ולא על ידי השרף.

החילוף העיקרי בדרשה הוא הפסוק המובא לאחר 'תלמוד לומר', המוביל למסקנת המדרש. הקושי בנרסחו של ג חשוף לעין. בעוד כל עדי הנוסח מצטטים פסוק ממקום אחר, שמות יב, כט, ג מצטט את הפסוק המקומי, המשמש אף כדיבור המתחיל. קושי זה רומז למקור שממנו הועברה הדרשה למקומנו, הוא הפסוק המתאר את ביצוע מכת בכורות, בשמות יב, כט: 'זה' הכה, שומע אני על ידי המלאך או על ידי השליח, ת"ל והיכתי, לא על ידי מלאך ולא על ידי השליח' (עמ' 2/43).⁵⁰⁷ מלות הפסוק 'זה' הכה כל בכור' מעוררות את השאלה אם ה' הנזכר כאן הוא בעצמו או על-ידי שליח כלשהו. על כך מובא כראיה הפסוק משמות יב, יב, המתאר את התוכנית האלוהית, ובו

⁵⁰⁶ הדרשה מופיעה באבד חט, ובקצרה גם בל.

⁵⁰⁷ כך באבד ט. בדי' חל שיבוש קל, ובמקום 'שומע אני על ידי מלאך...' מופיע בו 'שומע אני לא על ידי מלאך...', במקביל לסוף הדרשה. שיבוש זה תוקן בד².

מופיעה פעולת ההכאה בגוף ראשון, 'והכתי', באופן שאינו מותיר מקום לספק.⁵⁰⁸ מקום זה הוא המקור לדרשה במקומנו, והיא הועברה מבלי שהוחלף דיבור המתחיל.

קוראי המדרש שלנו הבחינו בצרימה שבציטוט הפסוק המקומי שוב בתפקיד של 'תלמוד לומר', ולפיכך שינו את הפסוק, והשתמשו בפסוק האחר, 'וה' הכה'. כך פתרו את הבעיה הטקסטואלית, אך יצרו קושי פרשני בולט.⁵⁰⁹

עיבוד אחר מזומן לנו בז לדרשת פסחא יג:

וה' הכה כל בכור, לפי שנ' והכתי כל בכור, אני על ידי מלאך או על ידי שליח, לכך נאמ' וה' הכה כל בכור. בהכירו את המדרש שלנו עיבדו את המדרש. הוא סבר כי הדרשה מפסחא ז היא מקור הדרשה כאן, ולפי הנוסח המוגה שם שב והגיה את המדרש המקורי. בנסיונו לשחזר נמצא משכתב.⁵¹⁰

⁵⁰⁸ דרשה מעין זו מובאת גם בהגדה של פסח: 'ויוצאנו ה' ממצרים, לא על ידי מלאך ולא על ידי שרף ולא על ידי שליח, אלא הקדוש ברוך הוא בכבודו ובעצמו, שנאמר ועברתי בארץ מצרים בלילה הזה והכיתי כל בכור בארץ מצרים מאדם ועד בהמה ובכל אלהי מצרים אעשה שפטים אני ה'. ועברתי בארץ מצרים, אני ולא מלאך. והכיתי כל בכור, אני ולא שרף. ובכל אלהי מצרים אעשה שפטים, אני ולא השליח, אני ה' אני הוא ולא אחר' (מהר"ם גולדשמיד, עמ' 122). ועיין שם, עמ' 44 ובהע' 60 לנוסחים אחרים, בחילופים שוליים, של המדרש בהגדה. גולדשמידט עצמו סבור אף הוא שהדרשה 'לא נולדה אלא מפירוש התורה ומדרשת המלה ה' שמצד הסגנון ראו בה ייתור' (עמ' 45, וראה עוד שם, עמ' 35), ולא הבחין בפעלים שבגוף מדבר. והשווה לרמב"ן, שבפירושו לשמות יב, יב הדגיש את הגוף הראשון שבלשונות 'ועברתי', 'והכיתי', 'אעשה', כבסיס הפרשני של ההגדה. דרך מדרש דומה, המבוססת על הפועל בגוף ראשון, מצאנו שוב בספרי דברים, פס' מב, עמ' 88: 'ונתתי, אני, לא על ידי מלאך לא על ידי שליח'. שבות יהודה מפנה לדרשה זו, על אף שנשאר נאמן לנוסח המכילתא שלפניו ואף נדחק בפירושו. ראה עוד ספרי שכה, עמ' 376: 'לי נקם ושלם, אני בעצמי פורע מהן. אני פורע מהן לא על ידי מלאך ולא על ידי השליח', וזאת כנגד דרשות שבהן מודגש שהפורענות תיעשה על-ידי מלאך דווקא, ראה תוספתא, סוטה ג, יח. אבל השווה מכילתא, שבתא א, עמ' 1/340: 'ויאמר ה' אל משה לאמר, לא על ידי מלאך ולא על ידי השליח'. דרשה זו מופיעה גם במדרש הגדול, ועל-פיה שיחזרו אפשטיין-מלמד את המכילתא דרשב"י, לא יב, עמ' 221.

⁵⁰⁹ קושי שחש בו, ברגישותו הרבה, ר' משה פרנקפורט. הוא ניסה לפרש את המדרש על-פי הנוסח שלפניו, אבל נותר ביקורתי כלפיו, והוא מעיר: 'ומיהו לא משמע מן וה' הכה שהוא בעצמו הכ' יותר מן והכתי, דהרי לקמן פרשה יא איפכא שמעינן, וז"ל... הרי דמשמע ליה יותר מן והכתי שהוא על ידי הקב"ה בעצמו... (ז ע"א). ראה גם הצעותיו הרחוקות של ר' יהודה נג'אר (י ע"ב), ללמוד מהוא"ו של 'וה' הכה' או מהזכרת שני הפסוקים, וכמוהו גם באר אברהם, וייס ורמא"ש. בעל האופת צדק העדיף להגיה את הדרשה שלנו: 'והכיתי', לפי שנאמר 'וה' הכה, שומע אני ע"י מלאך או ע"י שליח, ת"ל והכיתי, לא ע"י מלאך ולא ע"י שליח'. הגהה זו דומה מאוד להגהתו של ח (ראה להלן) על הפסוק האחר שם. היא משקפת את הבנתו כי הדרשה המקורית היא דווקא להלן בפסחא יג, והדרשה שלנו היא דרשה מועברת. פרשני המקרא הכירו את המכילתא, אך סטו ממנה כאן, ראה בעיקר רש"י, שהעדיף את הפסוק המובא בהגדה של פסח, 'אעשה שפטים אני ה' כבסיס לפירושו, ועיין גם הרא"ם על-אתר.

⁵¹⁰ נוסח זה מובא גם על-ידי ר' יהודה נג'אר משמו של ר' סולימאן על פסחא יג כגירסת 'יש ספרים'.

2. מיקין ו, עמ' 7/270

א על משענתו - על בוריו.
זה אחד משלשה דברים שהיה ר' ישמע' דורש בתורה כמין משל.
כיוצ' בו
ואם זרחה השמש עליו - וכי עליו חמה זורחת בלבד,
והלא על כל העולם כולו זורחת, אלא מה שמש [שלום] בעולם,
אף זה אם ידוע שבשלום הימנו והרגו, הרי זה חייב.
כיוצ' בו
ופרשו השמלה וגו' - מחוורין את הדבר' כשמלה.
אף [אתה כאן] <כאן אתה> או' על משענתו - על בוריו.

בדומה לא גם בדו חט, אבל בג חסר 'כיוצא בו' הראשון. על-פי נוסח העדים המערביים, אחרי הדרשה המקומית וההגדרה הכללית מובאות שתי דוגמאות נוספות, המוצעות בלשון 'כיוצא בו', ולבסוף שבים לדרשה המקומית. על פי ג, לעומת זאת, הדרשה המקומית עומדת בפני עצמה, ולאחריה הגדרה כללית, ששלוש דוגמאות מאששות אותה. הופעתו או חסרונו של המונח 'כיוצא בו' משקפים לכאורה הבדלי עריכה, שלפי הנוסח האחד הדוגמאות מתייחסות לדרשה המקומית, ולפי הנוסח האחר הדוגמאות מתייחסות ישירות להגדרה הכללית.

אף שמבחינה עקרונית הופעתו של הטרמין 'כיוצא בו' בין ההגדרה הכללית לבין הדוגמא הראשונה אפשרית,⁵¹¹ במקרה שלפנינו מדובר בתוספת. המפתח להבנת תהליכי היווצרותם של החילופים נעוץ במקומן המקראי של הדוגמאות ופיתוחן המדרשי.

במקבילה שבספרי מובאת הדרשה על 'אם זרחה השמש עליו' לפני דרשת 'על משענתו', על-אף שבמקרא מופיעים הפסוקים בסדר הפוך (שמות כא, יט; כב, ב). רצף הדרשות מופיע רק בחלק מעדי הנוסח, ובחלק מתוכם שלא במקומה, עובדה העשויה לרמוז לתחיבת מדרש מדבי ר' ישמעאל, שהיה על הגליון, לתוך הספרי:⁵¹²

ופרשו השמלה - יחורו דברים כשמלה. זה אחד מן משלשה אתים⁵¹³ שהיה רבי ישמעאל דורש מן התורה במשל. כיוצא בו א' או' אם זרחה השמש עליו דמים לו. וכי עליו השמש זורחת, ומה תלמוד לומר אם זרחה השמש עליו דמים לו, אלא מה השמש שלום לעולם, אף זה, אם היה יודע שהוא שלום ממנו והרגו הרי זה חייב. כיוצא בו אתה אומר אם יקום והתהלך בחוץ על משענתו, על בורין. וכן הוא אומר ופרשו השמלה ל' ז' ה' - יחורו דברים כשמלה.

(ספרי דברים, פיס' רלז, עמ' 269)

⁵¹¹ ראה לדוגמא ספרי במדבר, פיס' לב, עמ' 38-39, פיס' קה, עמ' 1/104, פיס' קלו, עמ' 183, פיס' קנז, עמ' 9/213, אבל השווה למכילתא, כספא א, עמ' 1/315, שם לאחר ההגדרה הכללית מובאת מיד הדוגמא הראשונה, ללא 'כיוצא בו'.

⁵¹² ראה הערותיו של פינקלשטיין על-אתר.

⁵¹³ למלה זו אין מובן בהקשרה. בפירושו של רבינו הלל כאן: דברים.

הדרשה על 'אם זרחה השמש עליו' היא למעשה הדוגמא היחידה המפותחת ממש, לעומת שתי הדרשות הראשונות המופיעות בקיצור נמרץ והן נספחות לה.⁵¹⁴ דרשה זו היא המשמשת מודל להגדרת של שתי הדרשות האחרות כמבוססות על פרשנות מטאפורית של ביטוי מקראי. ואמנם, במכילתא עצמה מופיעה הדרשה על הפסוק 'אם זרחה' ללא כל כותרת:

א אם זרחה השמש עליו דמים לו, ר' ישמע' אומ',⁵¹⁵ וכי חמה עליו זורחת בלבד, והלא כל העולם כולו זורחת, אלא מה שמש שלום בעולם, אף זה אם ידוע הוא שבשלום המנו והרגו, הרי זה חייב. כיוצא בו על משענתו, על בוריו.⁵¹⁶ כיוצ' בו ופרשו השמלה וגו', מחוורין את הדברים כשמלה. אף כאן את' או', אם זרחה השמש וגו'.

(מכילתא, דנזיקין יג, עמ' 3/293)

נראה אפוא כי הדרשה שלנו בעמ' 270, כמו גם הדרשה שבספרי דברים, הן מקומות משניים להופעת רצף הדוגמאות. ראשיתן בדרשה על שמות כב, ב, 'אם זרחה השמש עליו', ומשם הובאו כדוגמאות נספחות. בשלב שני יצר עורך המכילתא הגדרה כללית, שהדרשה המקורית הפכה דוגמא לה.

העובדה שלפנינו העברה מנזיקין יג, עמ' 3/293, בולטת בג, והיא מטושטשת בשאר עדי הנוסח, שהוסיפו 'כיוצא

בו', כאילו לא היתה הדרשה על 'אם זרחה השמש עליו' אלא דוגמא אחת מני שלוש.⁵¹⁷

3. ויסע ד, עמ' 2/165

א⁵¹⁸ ר' אלע' או' וכאמתיים על פני כל הארץ
שתי אמות היתה המן גבוה מן הארץ
ולא נטלו אותו ישר' אלא מן הגבוה.

⁵¹⁴ כך גם בירושלמי, סנהדרין, פ"ח ה"ח, כו ע"ג. הלאקוניות בלשון של שתי הדרשות האחרות בולטת על רקע מסורות אחרות. השווה לדוגמא לירושלמי, כתובות, פ"ד ה"ד, כח ע"ג, שם הורחבה דרשת 'על משענתו' במתכונתה של דרשת 'אם זרחה השמש עליו'. דרשה זו מופיעה גם במכילתא דרשב"י, כב ב, עמ' 6/192, תוספתא, סנהדרין יא, ט, עמ' 432, וכן בבבלי, סנהדרין עב, א.

⁵¹⁵ מלים אלה חסרות בד, כנראה מאחר שהן יוצרות קושי ביחס שבין דרשה זו לדרשה הבאה אחריה, הפותחת בהסתייגות של ר' ישמעאל עצמו: 'אתה אומר לכך בא או לא בא אלא...'. וראה הצעותיהם של הפרשנים, ובעיקר הצעתו של לאוטרבך, שרמז לה. מצא בב.

⁵¹⁶ סדר זה רק בא. בשאר עדי הנוסח הסדר הפוך, ודרשה זו מופיעה לאחר דרשת השמלה.

⁵¹⁷ לניתוח כזה עשויות להיות השלכות על זיהוי המקום הגיאוגרפי שבו נתחבו בספרי התוספות החשודות כשייכות לרבי ר' ישמעאל. המלים 'כיוצא בך אתה אומר' מופיעות בכ"י רומי ובפירושו של רבינו הלל לספרי דברים, אך הן נעדרות מן המובאה שבמדרש הגדול. חלוקה סכמטית זו תואמת לכאורה את מצב הנוסח במכילתא שלנו, שבה 'כיוצא בך' מופיע בעדים המערביים ונעדר מעד הנוסח המזרחי.

⁵¹⁸ כנוסח א גם בד ט, בהבדלים קטנים.

הבעיה בדרשה ממוקרת בשורה האמצעית, המתארת את המן בגובה שתי אמות. תיאור זה מסתמך לכאורה על המלים 'כאמתיים על פני כל הארץ', אך אלה במקור לא נאמרו על המן, אלא על השלל, במדבר יא, לא, וכפי שהעיר אל-נכון שבות יהודה:

היה המן גבוה - צ"ע, רבשליו משתעי, ומאי בעי הכא המן?

(נ ע"ב)⁵¹⁹

קושי זה תוקן בח בתוספת משפט:

ר' אליעזר אומ' וכאמתיים על פני הארץ
שתי אמות היתה השלל גבוהה מן הארץ
ולא היתה המן גבוהה מן הארץ
ולא נטלו את (!) ישראל אלא מן הגבוהה.

אלא שהנוסח צורם בסגנונו. רק בג וברעו ג³ נשתמר הנוסח המקורי והפשוט של המאמר:

שתי אמות היה גבוהה מן הארץ
אבל המן לא נטלו אותו ישר' אלא מן הגבוהה.

כצפוי, השלל הוא שהיה בגובה שתי אמות מן הארץ, אבל המן לא היה בגובה זה, אלא 'מן הגבוה'.

יסודו של הנוסח האחר באבד ט הוא בנסיון לישב קושי תחבירי-עיוני בדרשה. הניגוד בין השלל למן מפתיע, מאחר שלכאורה רב המאחר על המבדיל ביניהם. על-פי המדרש, הן השלל והן המן אינם יורדים על הקרקע ממש, אלא שטים באויר, לנחות ישראל, כפי שהודגש כבר פעם אחת:

שתי אמות היתה גבוהה מן הארץ, כדי שהיה אדן עומד כנגד לליבו ונוטל דבר שלא בצער...

(ויסע ד, עמ' 18/163)⁵²⁰

קושי זה מוצא את ביאורו בתהליכי העריכה של המכילתא דר"י. הדרשה שלנו מופיעה ברצף הדרשות על הפסוק במדבר יא, לא, ואין היא מקורית למכילתא עצמה. הקשר טבעי לה, ואולי אף ראשוני, הוא רצף הדרשות שבספרי זוטא, שנשתמר במדרש הגדול:

...סביב למשכנותיו, שהיה מסובב למשכנות, וב' אמות היתה נטולה מן הארץ. ר' אליעזר בנו של ר' יוסי הגלילי אומר אף מן לא אכלו אותו ישראל אלא מן הגבוהה.

בנוסח זהה כמעט מופיעה הדרשה במכילתא דרשב"י, והיא מלמדת שדרשת הספרי זוטא השתמרה במדרש הגדול ללא התערבויות העורך או המעתיקים.

⁵¹⁹ וראה את פתורו הדחוק שם. איפת צדק הגיה וגרס 'השלל' במקום 'המן', ובעקבותיו הלך גם וייס.

⁵²⁰ ובמקבילות שבמכילתא דרשב"י ובדומה גם בספרי זוטא, יא לא, עמ' 273. נראה שצורת הנקבה 'היתה' מושפעת מ'גבוהה', שאינה אלא 'גבוה' עם ה"א סופית כאם קריאה, וראה להלן גם בספרי זוטא.

במקור אפוא אכן לא בא ר' יוסי הגלילי להבדיל בין השלו לבין המן, אלא להצביע על תכונה משותפת להם, אלא שהעתקת המבנה התחבירי 'לא... אלא' לתוך המכילתא יצרה צרימה. בהקשר החדש הוענקה לניגוד התחבירי ממשות, כאילו לא צלחה ידו של העורך ליצור הבחנה דקה יותר בין גובה השלו לגובה המן. כך בכל עדי הנוסח ולא נטלו אותו ישראל, וביתר שאת בגג, 'אבל המן לא נטלו אותו ישראל...'.¹

אבד ט ניסו כנראה לתקן צרימה זו על-ידי האחדת המדרש כולו וייחודו למן. סייעה לכך צמידותה של הדרשה הבאה במכילתא, שכמו במכילתא דרשב"י ובספרי זוטא, היא מוקדשת לתיאור המן: 'אמרתה צא וראה כיצד היה המן יורד ליש'...². גג, שנותרו בצרימתם, לא רק שימרו את מובנה המקורי של הדרשה, אלא אף מסייעים בשחזור תהליכי העריכה של המכילתא.

[ג] עיבודים מקומיים בשאר עדי הנוסח

1. רסע א, עמ' 19/156

ג <<שם>> ניסחו שם נעשה לו גידולין, כדברי ר' יהוש' <<שנ' נשא אויל מרודך בלאדן בשנת מלכותו את <<...>> מלך יהוד' ויוצא אותו מבית הכלוא ואר' נשא <<את ראש בני גרשון>> וגו'.
גירסתו של ג, וגירסה זו מאוששת בוורסיה שבמדרש הגדול: 'נעשה להן נסאון לישראל'. אבל: ני(ס) <ש>ה ב. נשא ד חט. נשאו ל. פעלי נש"א מושפעים באופן ברור מן הפסוקים המצוטטים בדרשה ואין להם אחיזה תחבירית בצירוף 'נשא לו גדולה'.

2. בחדש א, עמ' 11/203

ג כבר היה רבן יוחנן בן זכאי עולה לעמוס
ראה רובה אחת שהיא מלקטת שעורין מתחת גללי הסוסים.
אמ' להן רבן יוחנן ב' זכי לתלמידיו רובה זו מה היא
אמרו לו עברית.
הסוס הזה שלמי הוא
אמרו לו שלפרש ערביי הוא
אמר להן רבן יוחנן לתלמי
כל ימיי הייתי קורא הפסוק הזה ולא הייתי יודע מה הוא,
אם לא תדעי לך היפה בנשים וגו'.

'גללי הסוסים' בג, ובדומה לו גם ב', 'גללי הסוס', אבל באבו ט' 'גללי הצאן'. נוסח זה אינו מתיישב עם ההמשך, שבו שואל רבן יוחנן בן זכאי של מי הסוס. מדובר אפוא בעיבוד שמטרתו להתאים את פרטי הסיפור לפסוק שמצטט רבן יוחנן בן זכאי משיר השירים א, ח, 'אם לא תדעי לך היפה בנשים צאי לך בעקבי הצאן'. בחלק מעדי הנוסח ישנו עיבוד נוסף. במקום המלים 'כל ימי הייתי קורא' שבג ט, ובדומה לו גם ב', גורס א' כל ימי הייתי מצט' על הפסוק הזה. גירסה זו מושפעת מהסיפור על ר' עקיבא שהוצא להורג.⁵²¹ תיעוד ברור לתהליך ההוספה בנוסח ד, שבו נוסח כפול: 'כל ימי הייתי מצטער על הפסוק הזה והייתי קורא אותו'.

3. האלה בשמים

כינוי זה השתמר רק בג בעמ' 20/195, אבל בשאר עדי הנוסח גירסאות פשוטות יותר של השם, הקב"ה א, שכינה ד, המקום ח, או גירסאות ששימרו שריד מכינוי זה: אבינו שבשמים ז, המקום שבשמים ב.⁵²²

[ד] עותק הגניזה נקי מהערות פרשניות בסגנון 'אל תקרי'

במכילתא כמה מדרשים המבוססים על הגייה שונה של הטקסט העיצורי במקרא מאשר ההגייה המקובלת. דרך מדרש זו, הקוראת את הפסוק בתנועות אחרות, מצויינת לעתים במונח 'אל תהי קורא'.⁵²³ ואולם, בכמה מקורות לא צויינה דרך המדרש במפורש. במקומות אלה ג הוא היחיד מבין עדי הנוסח ששמר על נוסח נקי מטרמינולוגיה מדרשית מאוחרת שאינה מקורית למכילתא, בעוד בשאר עדי הנוסח נוספה הערה פרשנית, המבארת כיצד יש לקרוא את ציטוט המקראי על-פי המדרש.⁵²⁴

⁵²¹ בבלי, ברכות סא, ב. לשון דומה גם בבבלי, יומא יט, ב, וכן מגילה כד, ב.

⁵²² המכילתא דרשב"י כאן שרדה רק במדרש הגדול, ובה הכינוי 'אלוה השמים ברוך הוא' המאשש את גירסתו של ג, בגיוון קל.

⁵²³ ראה לעיל פרק ד, טרמינולוגיה, [א] לשון מונחים מקורית, 'אל תהי קורא'.

⁵²⁴ וראה לעיל פרק ד, טרמינולוגיה, [ג] חסרון מלות הצעה, ב. 'כתיב, רכתיב וכתוב', מונחים ארמיים שאינם מופיעים בג, ולעתים קרובות אף לא מחליף אותם מונח עברי אחר.

ג מנ' שנא' ואף הים נתמלא עליהן (!) חימה,
שלמעלן הוא או' חומה
וכן הוא או' חימה.⁵²⁵

(וידי ז, עמ' 18/111)

כנוסח ג גם ג', אבל בעדי הנוסח האחרים גירסתן של שתי השורות האחרונות שונה במקצת. בא נוסף ביאור:
'שלמעלן נאמ' והמים להם חומה וכאן חמה, כתיב חסר ו"ו".⁵²⁶ בג'דהו ח גורסים את כל המדרש בלשון אחרת:
'שנ' והמים להם חומה, אל תקרא חומה אלא חימה.⁵²⁷ שילוב של שתי גירסאות עיקריות אלה בש: 'אל תקרי חומה
אלא חימה, ולהכי כתיב חמה, חסר ו'.

מלבד מה שריבוי הנוסחאות מלמד על תוספות שאינן מקוריות, נוסחו הנקי של ג נתמך כאן גם על-ידי
המכילתא דרשב"י: 'שלמעלה הוא אומ' חומה וכאן הוא אומ' חמה'.

ההקפדה על המונחים אינה רק לשמירת טהרת לשונה של המכילתא, אלא יש לה השלכות ענייניות. על-פי
בג'דהו וזלש, ואולי אף ט, הדרשה מבוססת רק על כתיבו של הפסוק השני, בעוד א, ובאופן מודגש יותר ג, שימרו
את משמעותה המקורית של הדרשה, המשווה את כתיבן של המלה 'חומה' בשני הפסוקים.

דוגמא נוספת לתופעה זו בוידי ז, עמ' 4/112:

ג דרש ר' פפיס, לסוסתי ברכבי פרעה וגו'...
אמ' לו ר' עקי' דייך פפיס
אמ' לו מה את מקיים לססתי בר' פ' די' רע'
אמ' לו כשם ששתי על המצריים לאבדן כך ששתי על יש' לאבדן,
מי גרם להם להנצל, מימינם ומשמ' וגו'.

באבג'דהו ש נוספה הערה פרשנית: 'אמ' לו לסוסתי לססתי כתיב, אמ' הקב"ה כשם שססתי על מצר'

לאבדן'...⁵²⁸ בנוסחו הנקי של ג תומך גם ג' ואף כתב-היד של המכילתא דרשב"י כאן:

⁵²⁵ בג אולי 'חומה'. ההבדל בין וא"ו ליו"ד אינו מובהק בכתב-יד זה.

⁵²⁶ גיוון לנוסח זה בט: 'שלמעלה הוא או' והמים להם חומה, חמה כת'...', וקצר יותר בל: 'חמה כתיב', חסר ו'.

⁵²⁷ תקרא בג'. תקרי ד ח. תיקרי הו. חימה בג'דהו ח. חמה ד (בד' החי"ת מנוקדת בצירה).

⁵²⁸ בט חלה השמטה מחמת הדומות, ובתוכה גם המשפט הנוסף. בשאר העדים מופיעה תוספת פרשנית זו
בחילופים קטנים, בחלקם 'לססתי כת' ובחלקם 'לששתי כת'.

אמ' לו ר' עקיבה דייך פפיוס, מה אתה מקיים לסוסתי ברכבי פרעה, כשם שששתי על מצ' לאבדן...⁵²⁹
(יד כט, עמ' 68)

כמו בדוגמא הקודמת, גם כאן ההבדל הטרימינולוגי עשוי להיות בעל השלכות פרשניות.⁵³⁰

דוגמאות אלה חורגות מתחום ההבדלים שבין ג לבין שאר עדי הנוסח של המכילתא. במקומות רבים אחרים בספרות התנאים נוספו הערות כאלה, לעתים רק בעדי הנוסח העקיפים.⁵³¹

[ה] 'דבר אחר' שנשמר בעותק הגניזה בלבד

בשלשה מקומות מצאנו שג מבחין בין שתי דרשות באמצעות 'דבר אחר', בעוד שאר עדי הנוסח השמיטו מונח זה וגרסו את שתי הדרשות ברצף אחד. השמטת 'דבר אחר' מקשה על הבנתן של הדרשות לכשעצמן ומטשטשת את ההבדלים ביניהן.

1. ויסע א, עמ' 10/157

ג	ב
(כ"ב) ר' אלעזר המר' או'	ר' אלעזר המודעי
שמע	אם שמע
יכל רשות	יכול רשות
תל' לו' ... [] .. לא רשות.	ת"ל חובה ולא רשות.
(כ"ג) דב' או' תשמע	תשמע,
<ז> הכלל שכל [] ..	זה הכלל שכל התורה כולה כלולה בו.

⁵²⁹ ואולם, במדרש הגדול כאן, כמו בעדי הנוסח המערביים שלנו, 'לססתי כת', ועל-פיו השלימו אפשטיין-מלמד במהדורתם. 'לססתי כתיב' גם בשיר-השירים רבה (דפוס וילנא ומהד' דונסקי) ושיר-השירים זוטא.

⁵³⁰ שהרי אין מדובר כאן בסתם שינוי התנועות במלה, אלא גם שינוי אותיות הסמ"ך לאותיות שי"ן שמאלית. ההבחנה בין אותיות אלה אכן לא היתה נחרצת בלשון חז"ל ומצאנו חילופים רבים כאלה (ראה לדוגמא אפשטיין, מלה"מ, עמ' 1233-1234), אך מאידך-גיסא, דווקא במכילתא עצמה ישנם רמזים להבחנה כזו, ראה ויסע א, עמ' 1/157: 'והלא גדולה אינה תלויה אלא בשי"ן וכן לא כתוב אלא בסמ"ך'. המדרש על 'כסוסתי ברכבי פרעה' נדון גם על-ידי שלמה נאה, 'אין אם למסורת', עמ' 405-407. נאה דוחה את נוסח א ואת המשתמע ממנו שהדרשה היא דרשת כתיב, ולדעתו, המדרש מבוסס על אסוציאציות מקראיות אחרות. והשווה יונה פרנקל, דרכי האגדה והמדרש, עמ' 63-64, עמ' 584, הע' 115. פרנקל נזקק לדוגמא זו במהלך הדיון על יחסם של חז"ל לטקסט המקראי, אלא שהוא מרגיש דווקא את היות הדרשה דרשת כתיב.

⁵³¹ ראה לדוגמא דרשת המכילתא, עמ' 13/127, שבה נוסף 'אל תקרי' רק בפ. גם מדרש הגדול הוסיף את הטרמין בציטוט הדרשה המקבילה מן המכילתא דרשב"י.

לפי בד חט הן הדרשה על 'אם שמע' והן הדרשה על 'תשמע' נאמרו על-ידי ר' אלעזר המודעי, וניתן לקשר ביניהן.⁵³² לפי ג ברור מאד שמדובר בפירוש אחר ממש, ואף במכילתא דרשב"י שבמדרש הגדול מבחינות המלים 'דבר אחר' בין שתי הדרשות.

הסיבה להשמטת 'דבר אחר' בשאר עדי הנוסח נעוצה בהקשר, רצף דרשותיו של ר' אלעזר המודעי לפסוק 'אם שמע תשמע לקול ה' אלהיך והישר בעיניו תעשה'. דרשת 'דבר אחר' מפריעה לרצף, ויש להניח שמקורה בתחיבה שבשלבי העריכה. ההבחנה בין 'שמע' לבין 'תשמע' בדיבורי המתחיל של שתי הדרשות שמשה קרקע נוחה להבנה שמדובר שתי דרשות המשך של ר' אלעזר המודעי.⁵³³

לש יצרו גירסה תניינית. הם הפרידו הפרדה משמעותית יותר בין שתי הדרשות, ובמקום 'תשמע' גרסו דיבור מתחיל אחר, 'לקול ה' אלהיך'. נוסח מעובד זה כבר טשטש לחלוטין את היחס שבין שתי הדרשות, ובו אברה לחלוטין הצרימה המלמדת על עריכת המכילתא.

2. ויסע ז, עמ' 1/174

ג וילן העם על משה
מכן היה ר' הושעיה או' נפל בייתה חבל לכוותה.
דב' אח'
הישור בהמתן לגופן
אמרו, בהמ' שלאדן היא חייו,
אדן מהולך בדרך, אים אן <<בהמתו>> עימו מסתגף הוא.

'דבר אחר' רק בג, אבל בשאר עדי הנוסח, אבד חט, נשמט מונח זה, ושתי הדרשות נאמרות ברצף אחד. אישור

⁵³² מקצת פרשני המכילתא אכן פירשו כי הרעיון שהשמיעה היא חובה הוא הכלל שכל התורה כלולה בו. ראה עוד שבות יהודה, בירורי המידות, קן המידות, מרכבת המשנה ווייס, שדנו ביחס שבין שתי הדרשות.

⁵³³ אפשר שראיית שתי הדרשות ברצף היא גם הגורם להשמטת 'תשמע' אחרי 'תלמוד לומר' בב, אך היא נשתמרה בכל שאר עדי הנוסח ואף במכילתא דרשב"י שבמדרש הגדול. יש לשקול גם אפשרות שהמלים נשמטו בשל צמידותן למספר ההלכה.

לגירסתו של ג במכילתא דרשב"י כאן,⁵³⁴ שבנוסף לדבר אחר שבה ומצטטת את הפסוק שבדיבור המתחיל.⁵³⁵ ואמנם, ההבדל בין שתי הדרשות גדול. בדרשה הראשונה מושמעת ביקורת אירונית דקה על בני ישראל שבצרתם הגדולה - 'להמית אותי ואת בני' - מוצאים מקום לתלונה גם על בהמתם, 'ואת מקני'. הדרשה השנייה, לעומת זאת, מגלה הבנה כלפי הזכרת המקנה בחדא מחתא עם 'אותי ואת בני', מאחר ש'בהמתו של אדם היא חייו'.⁵³⁶

3. מיקן ית, עמ' 16/313

ג כי אם צעק יצעק אלי וגו'
כל זמן שהו' צועק אני שומע, אי אינו צועק איני שומע?
ומה ת"ל שמוע אשמע צעקתו?
מכל מקום.
דב' אד'
שמע אשמ' צעקתו,
אלא ממחר אני ליפרע על-ידי שצועק יתר ממי שאינו צועק.

המדרש מציג שאלה ריטורית על החלק הראשון של הפסוק, ודוחה את המסקנה שלכאורה באמצעות שאלה פרשנית-פוזיטיווית על חלקו השני של הפסוק, 'שמע אשמע צעקתו'. לשאלה זו שתי אפשרויות. התשובה האחת היא 'מכל מקום'. התשובה השנייה מוצגת כדבר אחר: 'שמע אשמע צעקתו, אלא שממחר אני ליפרע...'. המלים 'שמע אשמע צעקתו' אינן משמשות כאן כדיבור המתחיל - שהרי זה היה 'כי אם צעק יצעק אלי' - אלא הן חלק מן

⁵³⁴ דרשות המופיעות ברצף אחד במכילתא דר"י מופיעות לעתים קרובות במכילתא דרשב"י כשביניהן מפריד דיבור מתחיל חדש, גם כאשר מדובר במאמר אחד ממש. דוגמא כזו מזדמנת להלן, עמ' 4/174, והשווה למכילתא דרשב"י, יז ד, עמ' 117.

⁵³⁵ בשמות רבה נשתמרה גירסת ביניים, שבה מופיע דיבור מתחיל נפרד לחלק השני, מעין פרפראזה של סוף הפסוק, ללא 'דבר אחר': 'מיכן היה ר"י אומר, נפל ביתא חבל לכוותא. אני ומקני בצמא, י"א בהמתו של אדם אינה אלא חייו, יוצא אדם לדרך, אם אין בהמתו עמו מסתגף הוא'. לש ציטטו רק את חלקו השני של המדרש, ללא מאמרו של ר' הושעיה, אלא שבדיבור המתחיל גרסו את סופו של הפסוק 'להמית אותי ואת בני ואת מקני בצמא', ולא נדע אם כך היה בנוסח המכילתא שלפניהם או שמא הם השמיטו את מאמרו של ר' הושעיה מתוך הקושי שחשו בו (ושמא מאמר שלא הבינו את המאמר עצמו?).

⁵³⁶ בהבדל שבין שתי הדרשות הבחין באר אברהם וגרס לפני הדרשה השנייה את סופו של הפסוק - 'להמית אותי ואת בני ואת מקני' - כדיבור מתחיל עצמאי, מעין זו שמצאנו בשמות רבה, ראה הערה קודמת. הורוביץ-רבין הסתמכו על המכילתא דרשב"י והציעו לגרוס כמו בג 'דבר אחר'. שאר הפרשנים ניסו לישב את הפער בין שני המדרשים, ראה בעיקר זה ינחמנו ומרכבת המשנה.

התשובה, ו'אלא' היא מענה לשאלה הריטורית. ההבדל בין שתי הדיעות ברור. לפי הדיעה הראשונה אין הבדל בין מעונה שצועק לבין מי שאינו צועק, ואילו על-פי הדיעה השנייה הצועק נענה לפני מי שאינו צועק.⁵³⁷

שאר עדי הנוסח חלוקים מאוד בגירסאותיהם. המשותף ביניהם הוא שכולם טשטשו את ההבדל בין שתי הדיעות, וגרסו אותן ברצף. להלן הנוסח הקרוב ביותר, של בו:

כי אם צעק יצעק -
כל זמן שהוא צועק אני שומע, אם אינו צועק איני שומע?
הא מה תל' לר' שמע אשמע צעק?
מכל מקום.
הא מה תל' לר' שמע אשמע?
אלא ממחר להיפרע על-ידי שהוא צועק יותר ממי שאינו צועק.

בנוסח זה קיימת צרימה. השאלה 'הא מה תלמוד לומר' מופיעה פעמיים, בפעם השנייה לאחר 'מכל מקום', שהיא תשובה שלעולם אין אחריה ערעור. בתיקון קל מופיע נוסח זה בעדים העקיפים, חט:

כי אם צעק יצעק אלי -
יכול כל זמן שהוא צועק אני שומע, ואם אינו צועק איני שומע?
ת"ל שמוע אשמע צעקתו, מכל מקום.
אם כן מה תל' ⁵³⁸ כי אם צעק יצעק?
אלא ⁵³⁹ ממחר אני ליפרע על ידי שהוא צועק יותר ממי שאינו צועק.⁵⁴⁰

כמו נוסח בו, גם נוסח חט נוצרו מחוסר הבחנה בין שתי הדיעות שבמדרש ומאי-הבנה של המהלך המדרשי. אחרי 'דבר אחר' מצוטט על-פי רוב הפסוק שבראש הדרשה - במקרה שלנו 'כי אם צעק יצעק', וכאן לכאורה מצטטים מלים אחרות - 'שמע אשמע צעקתו'.

סיבות פשוטות יותר עומדות אולי מאחורי הנוסח החסר יותר של שאר העדים. להלן נוסח א:

כי אם צעק יצעק וג' -
כל זמן שהוא צועק אני שומע, אם אינו צועק איני שומע?
ת"ל שמוע אשמע,
אלא ממחר אני להיפרע על-ידי שהוא צועק יותר ממי שאינו צועק.

גירסה קרובה יותר לבו, אבל שוב בהשמטת החלק האמצעי, לד:

⁵³⁷ גירסתו הפרפראזטית של ל משקפת מעין הבנה זו של המדרש: 'כי אם צעק יצעק אלי - כל זמן שהוא צועק אני שומע. שמוע אשמע צעקתו, ממחר אני להיפרע על ידי שהוא צועק יותר ממי שאינו צועק'.

⁵³⁸ בט: הא מה ת"ל.

⁵³⁹ מלה זו הושמטה בט.

⁵⁴⁰ לאוטרבך, שהיה ער לקשיים במדרש, ביסס את מהדורתו על נוסח ט, תוך שהוא מאריך את ציטוט הפסוק שלאחר 'הא מה תלמוד לומר', וגורס בו גם את ההמשך, המצוי רק בכתבי-היד, 'שמע אשמע צעקתו'.

כי אם צעק יצעק אלי שמוע אשמע צעקתו -
כל זמן שהוא צועק אני שומע ואם אינו צועק איני שומע?
הא מה ת"ל שמוע אשמע?
מהר אפרע על ידי שהוא צועק יותר ממני שאינו צועק.

נוסח אד, על אף השוני ביניהם, עשוי להתקבל גם עקב השמטה מחמת הדומות בין 'שמוע אשמע צעקתו' שבסוף המדרש הראשון ובסוף המדרש השני.

[ו] דרשות משובשות בשאר עדי הנוסח

הדרשות הבאות מדגימות את עדיפות נוסחו של ג בפירוש תוכנו. חילופים קטנים בשאר עדי הנוסח מונעים הבנה אמיתית של המאמרים. סיבות שונות עומדות מאחורי חילופי הנוסח, ביניהן חוסר היכרות עם אוצר המלים של לשון חז"ל ועם עולם מושגיהם, חוסר הבנה של דרך המדרש, ועוד.

1. שירה ב, עמ' 12/125⁵⁴¹

א	ג
ר' איסי בן שמי אר'	[אר']
נא' כאן <<סוס>> סתום ונא' להלן סוס מפורש	נאמר כאן סוס סתום ונא' להלן סוס מפורש
שנא' והיה ביום ההוא אכה כל סוס בתמהון וג'	שנ' והיה ביום ההוא אכה כל סוס בתמהון ורוכבו בשגעון ועל בית יהודה אפקח את עמי [] סוס העמים אכה בעיורון
ואו' וזאת תהיה המגפה וג'	וזאת תהיה המגפה אשר יגף ה' את כל העמים אשר צבאו על ירושלים המק בשרו והוא עומ' על רגליו ועינו תימקנה בחוריהם ולשונו ימק בפיהם.
ואומ' וכן תהיה מגפת הסוס וג'	וכן תהיה מגפת הסוס הפירד הגמל והחמור וכל הבהמה אשר היה במחנה ההמ' במגפה הזאת.
בא מפורש ולימד על הסתום	בא מפורש ולימד על הסתום
מה מפורש בחמשים מכה אף סתום בחמשים מכה.	מה מפורש בחמש מכות אף סתום בחמש מכות.
ר' איסי מפרש את המלים 'סוס ורוכבו רמה בים'. הוא סבור כי ממקומות אחרים במקרא ניתן ללמוד על האופן שבו נענשו הסוס ורוכבו המצרי. הוא מסתייע בפסוקים מזכריה: ⁵⁴²	

⁵⁴¹ כמו בא הדרשה מופיעה גם בבדיוח חס.

⁵⁴² להלן נוסח המסורה, על אף שבעדי הנוסח של המכילתא מופיעות גירסאות שונות.

ביום ההוא נאם ה' אכה כל סוס בתמהון ורכבו בשגעון, ועל בית יהודה אפקח את עיני, וכל סוס העמים אכה בעוורון.

(יב, ד)

וזאת תהיה המגפה אשר יגף ה' את כל העמים אשר צבאו על ירושלים, המק בשרו והוא עומד על רגליו ועיניו תמקנה בחוריהן ולשונו תמק בפיהם.

(יד, יב)

וכן תהיה מגפת הסוס הפרד הגמל והחמור וכל הבהמה אשר יהיה במחנות ההמה כמגפה הזאת.

(יד, טו)

בפסוק הראשון מוזכרות שתי מכות הסוס, תמהון ועוורון. בפסוק השני מוזכרות שלוש מגפות שיגוף ה' את העמים אשר צבאו על ירושלים, המק בשרו, עינו תמקנה, ולשונו תמק. הפסוק השלישי מציין כי כזו תהיה מגפת הסוס, ולפיכך יש ללמוד כי שלש המגפות שצוינו קודם, חלות גם עליו. כך מתקבלות סך-הכל חמש מכות-מגפות הסוס, מפורשות במקרא, והן המוזכרות בנוסח ג ובמכילתא דרשב"י.

הרקע לשיבוש בשאר עדי הנוסח, שגרסו כאן 'חמישים מכות', אינו ידוע. שמא דרשתו של ר' יוסי הגלילי, להלן עמ' 1/114, שעל הים לקו מצרים חמישים מכות, ריעה שנתפרסמה בזכות ההגדה לפסח, היא העומדת ביסוד נוסחם של שאר העדים.⁵⁴³ הרגלם של שאר העדים לקצר פסוקים עמדה להם כאן לרועץ. באין תוכן הפסוקים גלוי וללא עיון מעמיק במקרא, אופן הדרשה ועניינה לא היה ברור, וכך נתאפשר השיבוש חמש-חמישים, מבלי שהטעות בו תזדקק לעין.

2. ויסע ד, עמ' 1/165

א כת' אחד או' סביבות מחנה
וכת' סביב למשכנותיו
אלא שיהיה⁵⁴⁴ סיבוב למשכנות.

⁵⁴³ כך אמנם פירשו פרשני המכילתא שנאלצו להתמודד עם נוסח הדפוס. ראה זית רענן, שבות יהודה, מרכבת המשנה, ובאר אברהם. רק הזה ינחמנו מגיה את הטקסט שלפניו ומפרשו כראוי, ובעקבותיו רמא"ש, שהגיה את הפנים במהדורתו, וכן לאוטרבך והורוביץ-רבין במהדורותיהם, ומעניינת עדותו של מי החסד, שראה תיקון כזה בהגהות הגר"א.

⁵⁴⁴ שמא היו"ד משמשת כאם קריאה (=שהיה)?

בנוסחו של א' דרשה זו מציגה לכאורה סתירה בין שני פסוקים שעניינם זהה.⁵⁴⁵ הפסוק הראשון המתאר את השלך לקוח מבמדבר יא, לא, 'סביבות המחנה', והפסוק השני לקוח מתהלים עח, כח, 'סביב למשכנותיו'. ברם, כפי שהעירר כל פרשני המכילתא על-אתר, הסתירה אינה ברורה כלל ועיקר, ולכאורה 'סביבות המחנה' ו'סביב למשכנותיו' הם היינו הך.⁵⁴⁶ לקושי פרשני זה מצטרף קושי טרמינולוגי. סתירות בין שני פסוקים המוצגות בלשון 'כתוב אחד אומר... וכתוב אחד אומר...' מסתיימות במכילתא תמיד בשאלה 'כיצד יתקיימו שני כתובים' ולאחריהן באה ההתרה.⁵⁴⁷

לג כאן נוסח השונה מנוסח שאר העדים בפרטים רבים:

(ט) וכאמתיים על פני הארץ סביבות המחנה
ואו' ויפל בקרב מחניהו סביב למשכנות.

על-פניו אין ג מציג לפנינו מדרש של סתירה בין שני פסוקים, אלא רצף פסוקים בנושא אחד, האחד מספר במדבר והשני מתהלים. גם נוסח הפסוקים שונה. בפסוק מתהלים כתוב 'סביב למשכנותיו'⁵⁴⁸ אך ג גורס כאן 'סביב למשכנות'. אף שלא מצאנו עד נוסח מקראי התומך בגירסתו של ג, אין מדובר בהכרח בשיבוש מקרי. 'סביב למשכנות' עיקבי בג, והוא מופיע פעמיים נוספות בדרשה הקודמת, עמ' 164, שו' 3, 7.

זאת ועוד, המלים 'וכאמתיים על פני הארץ סביבות המחנה' אכן מופיעות בבמדבר יא, לא, אך סדר הופעתן שם הפוך: '...סביבות המחנה וכאמתיים על פני הארץ'. כמו מלות הפסוק 'סביב למשכנות' גם המלים 'וכאמתיים...' מופיעות בדרשות הקודמות של ר' 'אשיה ור' יוסי הגלילי, בעמ' 164, שו' 3, 6, גם שם בסדר הפוך.⁵⁴⁹ שני הפסוקים, על-חילופי הנוסח שבהם, מופיעים בדרשות הנ"ל ברצף. להלן ההקשר כולו, עם סימוני ההלכות שבג:

⁵⁴⁵ בשאר עדי הנוסח המערביים - בד חט - מופיעים המונחים המדרשיים באופן מלא יותר: כתוב אחד אומר וכתוב אחד אומר.

⁵⁴⁶ ביטוי בולט לכך הוא הגהה המדרש על-ידי האיפת צדק, שגרס כאן 'ותכס את המחנה' במקום 'סביב למשכנותיו', וראה להלן.

⁵⁴⁷ רק פעם אחת, בחודש ט, עמ' 238, נמצאה בא נוסחה קצרה יותר, 'מלמד ש-'.
⁵⁴⁸ בד 'סביב למשכנותם'.

⁵⁴⁹ גירסתו של ג שם נתמכת על-ידי ג³ ואף על-ידי חלק מעדי הנוסח המערביים, אט. בפעם הראשונה הוחלפו המלים 'סביבות המחנה' בב במלים 'סביב למחנה', משמות טז, יג, ואילו בחזן הן הומרו במלים 'ויטוש על מחנה', שהן תחילת הפסוק בבמדבר יא, לא. בפעם השנייה, לעומת זאת, בחזן פשוט השמיטו את המלים 'סביבות המחנה' ללא כל חלופה.

(ה)...

ר' יוסה הגלילי או' שלשה פרסיות לכל רוח
וכאמתיים על פני הארץ סביבות המחנה
ואו' ויפל בקרב מחנהו סביב למשכנות.

(ו) ר' יוס' הגלילי או' 550 ויטוש על המחנה גו' שלשה פרסיות לכל רוח...
וכאמתיים על פני הארץ סביבות המחנה
ואו' ויפל בקרב מחנהו סביב למשכנות.

(ז) אחירין או' ויטוש על המחנה, דרך, דרך הילך בינונית עשרה פרסאות...
וכאמתיים על פני הארץ סביבות המחנה,
ואו' תערוך לפני שלחן וגו'.

(ח) יכל שיהיו אסטירות מקולקלות תל' לו' על פני הארץ, על הפניי שבארץ.

(ט) וכאמתיים על פני הארץ סביבות המחנה
ואו' ויפל בקרב מחנהו סביב למשכנות.

(י) ר' אליעזר או' הרי הוא או' וכאמתיים על פני הארץ, שתי אמות היתה גבוהה מן הארץ...

רצף שני הפסוקים מובא אפוא שלוש פעמים, ופעם אחת נוספת מחליף הפסוק 'תערוך לפני שולחן נגד צוררי, מתהלים כג, את הפסוק מתהלים עח. רצף זה מסיים את הדרשות כולן, החולקות ביניהן בשאלת שטחו של השלחן ומקום נפילתו.

בדרשה שלנו שני הפסוקים מובאים ללא כל הסבר. חילופי הנוסח שנמצאו ביניהם לבין נוסח המקרא רומזים לפתרון. ביסוד החישובים של שלושת הדוברים (ה-ז) עומדת כנראה ההנחה כי השלחן לא נפל על המחנה עצמו, אלא סביב לו, כפי שנתפרש על-ידם הפסוק בבמדבר יא, לא, 'ויטוש על המחנה כדרך יום כה וכדרך יום כה סביבות המחנה'. ניתוקן של המלים 'סביבות המחנה' מהקשרן והצמדתן למלים 'כאמתיים על פני הארץ' משרתים עמדתם זו. הלכה ח' ממשיכה את שלוש הדיעות, ומבהירה כי השלחן לא הפריע בדרכים, אלא נפל במקומות הפנויים. הלכה ט', כמו בהלכות ה-ז, מהווה מעין סיום לדרשה הקודמת.⁵⁵¹

550 בשאר עדי הנוסח: ר' יאשיה.

551 חלוקת המכילתא להלכות עדיין לא נחקרה, ולא ברור עד כמה תואמת חלוקה זו את החלוקה העניינית של הדרשות. רושם ראשוני שקיבלתי הוא שאין ליחס לחלוקה זו משמעות יתירה. ההלכות מבחינות בין מרכיבים שונים של סוגיות, אך לא בין דרשות ממש. זאת ועוד, דרשה זו נשמטה בג' (מחמת חוסר הבנת רצף הפסוקים כדרשה?), ואף סימוני ההלכה שונים מאלה שבג' להלן. סימן ט' מקדים את מאמרו של ר' אליעזר, סימן הלכה י' - שבג' מציין את מאמרו של ר' אליעזר - חסר לחלוטין, ורק בהלכה יא הוא שב להתאחד עם סדר ההלכות שבג'. אם אכן משקף ג' את החלוקה המקורית יותר של המכילתא, מוסר גם קושי זה של סימון ההלכות, ויש להשלים בו את הדרשה שלנו כסופה של הלכה ח', כפשוטה.

הקישור בין שני הנושאים, נפילת השלד במקומות הפנויים ולא על הדרכים, ונפילתו מסביב למשכנות, מופיע בשתי מקבילות. המקור החשוב ביותר הוא זה שבספרי זוטא, שנשתמר רק במדרש הגדול לבמדבר יא, לא, עמ' 273: יכול שהיו אסתרסאות מקולקלות, ת"ל וכאמתיים על פני הארץ, על הפנוי שבארץ. ולהלן הוא אומר ויפל בקרב מחניהו סביב למשכנותיו, שהיה מסובב למשכנות. וב' אמות היתה נטולה מן הארץ...⁵⁵² חשיבותה של מקבילה זו היא גם באישוש המהלך המדרשי שנשתמר בג. בניגוד לשאר עדי הנוסח, אין הספרי זוטא מעמת בגלוי בין שני הפסוקים, מבמדבר ותהלים, אלא מוצא בפסוק מתהלים את פירושו של האחר.

הנוסח 'משכנות' שבג, מאפשר אפוא את שחזור הדרישה באופן הבא:

וכאמתיים על פני הארץ סביבות המחנה
ואו ויפל בקרב מחניהו סביב למשכנות
שהיה סביב למשכנות.

את המלים 'סביב למשכנות' יש להבין לא כציטוט הפסוק אלא כביאורו, תוך הדגשת הפרט המשמעותי לדרשנים.⁵⁵³ המדרש אינו מציג סתירה בין פסוקים שונים, אלא מבאר אותם בניהות. הפסוק מתהלים אינו סותר את הפסוק בממדבר, אלא מאשש אותו בניסוח ברור יותר. כך מקבילות המלים 'סביבות המחנה' את מובנן. השלד נפל ב'בקרב המחנה' ומסביב למשכנות שבתוכו. ג שימר כאן נוסחה מקורית וטובה, שמשום פשטותה לא הובנה בשאר עדי הנוסח או הודגשה על-ידיהם הדגשה יתירה.⁵⁵⁴

3. ויסע ד, עמ' 2/166

א יכול יהיה יורד על הארץ
ומנין שאינו יורד אל' על הכלים
ת"ל ככפור.

⁵⁵² בנוסח זה מופיעה דרישה זו גם במכילתא דרשב"י, והוא מלמד כי דרשת הספרי זוטא נשתמרה במדרש הגדול ללא עיבודים או שיבושים.

⁵⁵³ אם קיצר כאן ג וציטט רק את ראש הפסוק מתהלים, יכול היה להשתבש בקלות, ולהשמיט את המלים המבחינות בין הפסוק לביאורו: 'ואו' ויפל בקרב מחניהו וגר', סביב למשכנות'. השווה שחזור משוער זה לתופעה דומה שמצאנו בשאר עדי הנוסח, בסעיף על השתמרותן של דרשות 'מפני מה' בג בלבד. חזרתו של הנוסח שלוש פעמים מקשה על שחזור כזה. כך הם הדברים גם בבוטל לאפשרות של השמטה מחמת הדומות.

⁵⁵⁴ יש לשקול את האפשרות כי נוסח א, כתוב אחד אומר... וכת'... 'ללא אחד אומר' הוא שלב ביניים בהתפתחות זו, ולא סתם שיבוש או השמטה מקריים.

על-פי אבר חט הרעיון שהמן לא נפל על הקרקע אלא על הכלים נלמד מן המלה 'ככפור'. לימוד כזה אינו ברור כלל, וכצפוי התקשו בו פרשני המכילתא. ואמנם לג נוסח אחר כאן: 'תל' לר' סף', המאושש גם על-ידי המכילתא דרשב"י. למלה 'סף' ישנה בלשון התנאים הוראה נדירה של ספל,⁵⁵⁵ והיא תואמת כאן את ההקשר. אלא שהמלה 'סף' אינה מופיעה בהקשר המקראי כלל. הבנת הדרשה טמונה בהקשר המדרשי דווקא, והיא חושפת מתודה פרשנית ייחודית שאינה רגילה במכילתא. הדרשה שלנו היא האחרונה ברצף דרשותיו של ר' אלעזר המודעי על נפילת המן:

א. ... <<יכול יהא>>⁵⁵⁶ יורד וצונן? תל' לר' חם.
 ב. ...וממן (=ומנין) שאינו יורד אלא בשתיקה, תל' לר' חם.
 ג. ...ומנין שאינו יורד אלא על הכלים, ה"ס תל' לר' סף.

כמו 'סף', גם המלה 'חם', המוזכרת כאן פעמיים, אינה מופיעה במקרא בהקשר שלנו, אך שלושתן מרכיבות את המלה 'מחספס' שבמקרא בעיבורים מדרשיים שונים. המלה 'חם' מתקבלת בהיפוך שתי האותיות הראשונות, 'מח'. המלה 'חם' השנייה אלא אלא 'הס', שתיקה, המופיעה גם במכילתא דרשב"י.⁵⁵⁷ יסודה של הדרשה בתופעה הפונטית של ערעור הגרונות בתקופת התנאים, שהרי אין 'הס' אלא 'חם' של 'מחספס'. המלה השלישית, 'סף', שבררשה שלנו, מתקבלת שוב בהיפוך שתי האותיות בהברה האחרונה של 'מחספס', 'פס'. שאר עדי הנוסח לא הכירו את הוראתה המיוחדת של המלה 'סף', ומאחר שלא מצאוה במקרא, תיקנו את הנוסח והמציאו בו את 'ככפור'.

5. נזיקין ה, עמ' 16/266⁵⁵⁸

א	וכי ימצא איש גר' נ' - שומע אני אף בן שמונה במשמע תל' לר' וגונב איש. וכי יגנוב איש - מגיד שאינו חייב עד שייגנוב בן קיימא.
ג	כי ימצא גנב - שומע אני בן בן שמונה שנים במשמע ת"ל וגנב איש מגיד אינו חייב עד שייגנוב בן קיימא.

⁵⁵⁵ ראה לעיל פרק ג, קווים לשוניים, [ה] צורות ייחודיות והוראות נדירות, 'סף'.

⁵⁵⁶ תיקנתי את ג על-פי שאר עדי הנוסח ובראשם ג³. בג עצמו היה קודם 'ואפ' על פי שהיה יורד מן השמים חם'.

⁵⁵⁷ מישוהו הגיה כך את 'אביר' של ג בגליון, אלא שבו נכנסה המלה שלא במקומה המתאים, לפני 'תלמוד לומר סף'.

⁵⁵⁸ כנוסח א גם בד. בד' חלו שיבושים בדרשה הקודמת, באופן שהשפיע גם על תחילת המדרש שלנו: 'משמע מביא את הקטן ואת בן שמונה תלמוד לומר...! רק ט דומה בנוסחו לג, ובשניהם חסרות המלים המודגשות.

על-פי ערי הנוסח המערביים, לפנינו שתי דרשות שנושאן הנגנב וגדריו. הראשונה מוסבת על המלים 'כי ימצא איש גנב נפש מאחיר' (דברים כד, ז) והיא קובעת כי החוק אינו חל על גניבת בן שמונה חודשי הריון. הדרשה השנייה מבוססת על המלים 'וכי יגנב איש', והיא מלמדת כי החוק אינו חל על נגנב שאינו בן-קיימה.

בגירסה זו שני קשיים רציניים. ראשית, הפסוק הנוסף באבדו אינו שייך לחוקי גניבת אדם, אלא לקוח משמות כא, לז, ונושא גניבת 'שור או שה'. פסוק זה אינו עשוי אפוא ללמד על הנגנב באדם. הוספת פסוק זה נובעת מחוסר הבנה של המושגים התנאים, והיא גרמה לקושי שני. למעשה, אין הבחנה בין 'בן שמונה' לבין מי שאינו בן קיימה. בעולמם של התנאים שניים מזוהים כמי שמוטל ספק בחיותם. האחד הוא ה'נפל', ולד שעדיין לא שהה שלושים יום מחוץ לרחם אמו, והשני הוא 'בן שמונה', שלא כלו תשעת חודשי הריונו בטרם צאתו לעולם.⁵⁵⁹ הניגוד בין 'בן קיימה' לבין 'בן שמונה' מופיע אף במכילתא עצמה, במבנה מדרשי זהה:

מכה איש - אף הקטן במשמע? תלמוד לומר ואיש כי יכה כל נפש אדם. שומע אני אף בן שמונה במשמע, תלמוד לומר ומכה איש, מגיד שאינו חייב עד שיהרג בן קיימא.⁵⁶⁰
(נזיקין ד, עמ' 3/261)

ומה תלמוד לומר וכי ינצו אנשים, לפי שהוא או' ואיש כי יכה כל נפש אדם, שומע אני אף בן שמונה, תלמוד לומר וכי ינצו אנשים, מגיד שאינו חייב עד שיהרג בן קיימא.
(נזיקין ח, עמ' 2/275)

גירסתו המקורית של ג נקייה מקשיים אלה. לפיה, לפנינו רק דרשה אחת, ולה שני שלבים, העלאת האפשרות שהנגנב עשוי להיות אף בן שמונה חודשי הריון ודחייתה.⁵⁶¹ הדחייה נעשית באמצעות הפסוק המקומי 'וגנב איש' (שמות כא, טז), המבהיר שהנגנב צריך להתאים להגדרת 'איש' ולא רק להגדרה הכללית של 'נפש', שבביטוי מדרביים

⁵⁵⁹ במקום אחד גם בן שמונה מוגדר כנפל, ראה תוספתא, שבת טו, ז, עמ' 70: 'כדרך שבן שמונה באדם נפל... כל ששהה שלשים יום באדם אינו נפל...'. במכילתא דרשב"י הם מופיעים זה לצד זה. ראה כא יב, עמ' 169, בנוגע להכאת אדם: 'שיכול אפילו הכה את הנפלים ובן שמונה יהא חייב... יצאו נפלים ובן שמונה שאינן בני קיימה', וכן כא יב, עמ' 168-169, כא טז, עמ' 172.

⁵⁶⁰ לקטעים אלה לא שרר ג.

⁵⁶¹ את נוסח ג 'ייגנב' אני מנתחת כפועל בבניין נפעל. ההבחנה בין הפעיל לסביל קיימת בכל הדרשות הדומות, ראה להלן, וג בלבד מקפיד עליה.

'גונב נפש'. הניגוד הוא אפוא בין 'בן-קיימה' לבין מי שאינו בן-קיימה, כמו בן שמונה, שיש ספק לגבי יכולתו לשרוד.⁵⁶²

7. מיקץ ית, עמ' 10/312

חביבין הגרים,
ג שלא מל אברהם אבינו אלא בן תשעין ותשע שנה
שאילו מל בן עשרין או בן שלשים
לא היה הגר יכול להתגייר מבן שלשים שנה ומעלה
אלא היה הקדש מגלגל בו עד שהגיעו לבן תשעין ותשע שנה
שלא לנעול בפני הגרים הבא
ליתן שכר ימים לשבים, לרבות שכר עושים רצונו.

בקביעה ש'חביבין הגרים' מסתמכת הדרישה על גילו של אברהם אבינו בעת גיורו. הרעיון המרכזי הוא שאברהם התגייר בגיל מבוגר בכדי להשאיר את הדלת פתוחה בפני גרים מבוגרים. אילו היה אברהם מל בגיל צעיר, אדם הבוחר להתגייר 'לא היה יכול להתגייר מבן שלשים שנה ומעלה', היינו בגיל מבוגר יותר, אלא רק קודם לכן.

ואולם הבנה זו לא נשתמרה אלא בג' ופס',⁵⁶³ אבל בשאר עדי הנוסח הגרסאות חלוקות:

אב	אלא מבן שלשים ומעלה
ח	אלא עד בן שלשים
ד	אלא בפחות מבן ל'
ז	בפחות מבן שלשים

מלבד תוכנה, חשיבותה של הדרישה היא בשחזור התפתחותם של חילופי הנוסח. מבין עדי הנוסח הישירים ניתן להעלות את המכנה המשותף, והוא 'מבן שלשים שנה ומעלה'. כל התוספות וכל השינויים האחרים נובעים מעיבוד. גירסתם של אבז אינה אפשרית כלל והיא מושתתת על סתירה פנימית. לפי המשפט המרכזי החשש הוא נעילת דלת

⁵⁶² הגדרה ברורה לבן קיימה מופיעה בספרא, אמור, פרק כ, א, קד ע"ד (שרד באופן חלקי בלבד בכ"י רומי 66, עמ' תס"ז): 'מה איש מיוחד שהוא בן קיימה, יצאו בני הנפלים שאינן בני קיימה', וראה בהערות הבאות על הקשר שבין נפלים ובני שמונה. לניקוד המלה 'קיימה' ופירושה ראה מרדכי מישור, 'בר קיימא, בר קיימא, בר קיימה', לשוננו לעם כד (תשל"ג), עמ' 261-266, ודוק שהן בג' והן בכ"י וטיקן 66 לספרא מופיעה המלה 'קיימה', בה"א. ראה עוד הברייטא בבבלי, יבמות פ, ב. הדיעה שוולד בן 8 חודשים דווקא אינו עשוי לשרוד מבוססת על דעתו של היפוקראטס, והיתה נפוצה מאד בעולם העתיק מאז. ג' לא הבין את הביטוי 'בן שמונה', ולפיכך גרס 'בן שמונה שנים'. אי-הבנות מסוג זה מצויים במקומות נוספים בספרות התנאים. ראה לדוגמא ספרי במדבר, פיס' קכה, עמ' 1/160, שם ברפוס 'בן שמונה ימים'.

⁵⁶³ שברומה למשפט המודגש גרס כאן 'מבן ל' ומעלה'.

בפני הצעירים, אך לפי ראש הדרשה וסופה ברור שהחשש הפוך, לנעול בפני המבוגרים.⁵⁶⁴ שאר ערי הנוסח הגיהו את הנוסח. ח גרס 'עד בן', ד גרס 'בפחות מבן', ובכך שבו לכוונתו המקורית של המדרש, אך ז - אולי בהגהה של הגהה - השתבש שוב והגיע שנית לתוכנם של **אסר**.⁵⁶⁵

מלבד דרשות אלה ניתן למצוא בג גם פכים קטנים של נוסח טוב, המסייעים להבנה טובה יותר של הדרשה.

1. חישוב אריתמטי נכון נשתמר בג בלבד לדרשת ויסע ג, עמ' 5/164: 'שלשה על שלשה הרי תשעה, תשעה על תשעה הרי שמונים ואחד'. גירסה זו נתמכת כאן בעדותו של ג³ והמכילתא דרשב"י. אבל בשאר עדי הנוסח חלו שיבושים ולפינו גירסאות בלתי-אפשריות, שהמשותף לכולן הוא סכום סופי של שמונה-עשרה.⁵⁶⁶

2. ויסע ד, עמ' 4/166

ג ככפור - כביכל פשט המק' את ידו ונטל את תפילתם שלאבות שהיו שכובין בעפר על הארץ והוריד המן כט ליש', כענין שנ' להלך מצאתי כופר.

⁵⁶⁴ נוסחו של המשפט המרכזי בעדים אלה, משתלב עם נוסחם למשפט העוקב, 'אלא הקדש מגלגל בו עד שהוא מגיעו בן תשעים ותשע שנה', המעוצב בזמן הבינוני ללא 'היה', וניתן להסבו על הגר, שהוא הצריך להמתין לגיל מבוגר. ושמא, אי הבנת המשפט האחרון אף גרמה לשיבוש בראש הדרשה.

⁵⁶⁵ אפשרות נוספת שיש לשקול היא ששיבושים אלה הושפעו מהמשפט האחרון 'ליתן שכר ימים ושנים' (ראה לעיל פרק ג, קווים לשוניים, [ה] צורות ייחודיות והוראות נדירות) לרבות שכר עושה רצונו. משפט זה ניתן להתפרש כך שכלל שגילו של המתגייר נמוך יותר, כך שכרו רב יותר, ולפום יומא - אגרא, ראה זה ינחמנו וברורי המידות. ראה עוד הגהתו של האיפת צדק, שגרס רק 'לרבות שכר עושי רצונו', והשמיט את כל הפסוקית הדנה בשכר על השנים. זית רענן, שבפניו עמד נוסח ס, ומרכבת המשנה הסבו את המשפט כולו על אברהם, שזכה לשכר רק על השנים שהמתין לגירותו. קו המידה, ובאופן חלקי גם זה ינחמנו, פירשו נכונה שהשכר הוא דווקא למתגיירים בגיל מאוחר.

⁵⁶⁶ ההבדלים בין עדי הנוסח קיימים רק בדרך לתוצאה הסופית: שלשה על שלשה על שלשה < אד'. שלשה על שלשה בגי'נ חט. ט' על ט' על ט' < א. תשעה על תשעה בגי'נ ט. כנגד תשעה נ ח. ד' הוא היחיד שניסה לפתור את הבעיה כך שפירש את 'על' כפעולת חיבור המרכיבים החשבוניים ולא כפעולת כפל ביניהם. הוראה כזו אינה ידועה בלשון חז"ל, והיא חשודה כהגהה. דרך דומה נקט בעל האיפת צדק, שהגיה את ד²: 'זכשלשה ושלשה הרי תשעה, ותשעה ותשעה הרי שמונה עשר'. פרשני המכילתא התחבטו קשות בגירסה זו, והציעו הצעות דחוקות מאד, שאינן מתישבות עם לשון המכילתא והן קשות אף מבחינה אריתמטית-גיאוגרפית. יש לשקול אפשרות לשיבוש גרפי בין 'שמונים ואחת' לבין 'שמונה עשרה'.

המלה 'ככפור' חסרה באבד חטש. רק לפי ג ברור שמדובר במדרש חדש, ואילו נוסח העדים המערביים פתח פתח להבנה שמדובר בהמשכו של אחד המדרשים הקודמים.⁵⁶⁷

3. ויסע ה, עמ' 15/167:

ג וירם תולעים ויבאש וג',
הרי זה מקרא מסורס
וכי משמרחיש הוא מבאיש,
אלא מבאיש ואחר מרחיש,
כענין שנ' ולא הבאיש ורמה.

'משמרחיש' היינו לאחר שמרחיש, כפי שמופיע בח: 'וכי מאחר שמרחיש מבאיש', ובדומה גם במכילתא דרשב"י: 'איפשר מאחר שמרחיש יבאש'.⁵⁶⁸ בשאר עדי הנוסח 'וכי מה שמרחיש הוא מבאיש', כאילו השאלה מוסבת על הנושא, אם בהכרח כל מה שרוחש תולעים גם מעלה ריח לא נעים, שאלה שאינה מתקשרת לתשובת המדרש.

4. מלה שהשתבשה בכל שאר עדי הנוסח מחמת דמיון גרפי בין אותיות השתמרה באופן מקורי בג. בחדש ד, עמ'

7/217

א <<ונפל ממנו רב>>
מלמד שנתנה רשות לשלוחין לחבל.
יחידי שיפול בהן הרי הוא עלי ככולן.
מלמד שאף אחד ממעט על י>>ד<<י כולן.
ד"א יחידי שיוטל מהן הרי הוא עלי כנגד כל מעשה בראשית.

⁵⁶⁷ ראה שבות יהודה שקישר את הדרשה למלה 'מחוספס', באר אברהם שפירש את המלה 'אופסים' שבדרשה הקודמת כאבות המאפסים את החטא, והנצי"ב שקישר אותה לדרשתו של ר' טרפון. בעל ברורי המידות העדיף לקשרה לסוף דרשתו של ר' אלעזר המודעי, שעל-פי נוסח הדפוס גרס שם 'ככפור'. רק זית רענן וזה ינחמנו ראו את עצמאותה הדרשה אל נכון, דבר המעיד יותר מכל על עצמאותם שלהם בפירושם.

⁵⁶⁸ לצימוד 'מאחר ש' הוראה אמביוולנטית. מחד-גיסא מדובר על זיקה בזמן, ומאידך גיסא על קשר סיבתי. בספרות התנאים מצאנו כמה פעמים 'מאחר ש' בהוראה של זמן: משנה, ביכורים ג, א: 'חזור וקורא אותם ביכורים מאחר ש' >>תלשו מן הקרקע', גיטין ח, ד, 'כל שנתחס עמה מאחר שכתבו לה' (בדפוס: אחר שכתבו לה), ב"מ ז, ב: 'ובתלוי מן הקרקע מאחר שניגמרה מלאכתו', וכן: עדיות ד, ז, זבחים ו, ו, תמורה ד, ג, תוספתא, ביכורים ב, ח, כיפורים ב, א, עמ' 229: 'מאחר שמתודה על הזדונות ועל המרדים חוזר ומתודה על השגות?'! ספרא, צו, פרשה ח ד, לא ע"א, מילואים, מג ע"ד, שרצים נח ע"ד, אחרי, פרשה ב, ד, פ ע"ד, מכילתא, עמ' 82, עמ' 190, נזיקין ג, עמ' 258, סדר עולם רבה יז. גם בשאר המקומות יש וההוראה אינה חד-משמעית לזמן או לסיבה, והדברים קשורים זה בזה.

גירסתו של א' ש'יטל⁵⁶⁹ אינה אפשרית, מאחר צורת העתיד של נט"ל בנפעל היא 'ינטל' ולא 'יוטל'. את 'יוטל' ניתן לפרש רק כצורת העתיד של הפועל בהופעל, 'יזרק', אך זה אינו מתיישב בהקשרו, הן התחבירי והן הענייני.

בג ט' ש'יפול'. כנוסח זה עולה גם מגירסתו של ל':

ד"א, ונפל ממנו רב, אחד מהם נופל הרי הוא עלי כנגד מעשה בראשית.

יתרונו של הנוסח הוא בהתאמה ללשון הפסוק, 'ונפל ממנו עם רב', בעוד 'ש'יטל מהן' אינו מתקשר לפסוק הנדון. שני הפירושים במכילתא פותחים ביחיד ש'יפול מהן', וההבדל ביניהם הוא רק מהן ההשלכות של עובדה זו, לאומיות או אוניברסליות, 'הרי הוא עלי ככולן' או 'הרי הוא עלי כנגד כל מעשה בראשית'. הפעם נראה כי לפנינו שיבוש גרפי פשוט.

⁵⁶⁹ כמוהו גם בו ח, ובדומה גם ד, 'ש'יטל'.

עוד לייחודו של עותק הגניזה

כפי שכבר ראינו, לדרך מסירת החיבורים בהעתקה מכתב-יד אחד למשנהו היתה השפעה מכרעת על נוסחיהם. נסיבות טכניות שונות אחראיות לשיבושים רבים בטקסט, כמו השמטה מחמת הרומות, טעויות מחמת דמיון גרפי בין אותיות, אשגרות וכדומה. סיבות מהותיות יותר, הנוגעות לאופיים של המעתיקים, עומדות מאחורי שינויים אחרים בנוסח - טעויות סופר בגין חוסר הבנה מחד-גיסא ותיקוני תלמיד חכמים מאידך-גיסא. אלה גם אלה הביאו לכך שערי הנוסח של המכילתא דר' ישמעאל אינם זהים לנוסח המקורי של המכילתא, אף אינם זהים זה לזה. להלן אציין דוגמאות מספר הממחישות את שונותו של ג משאר עדי הנוסח מבחינת סגנון הדרשות וסדר הפרטים המוזכרים בדרשות. לא תמיד ניתן להכריע מהו הנוסח המקורי ביניהם ומהו המשובש או המוגה, אך הנתונים העולים מן ההשוואה מעשירים את תיאור שונותו של ג משאר העדים.

[א] סגנון הדרשות

לעומת ההבדלים הגדולים שמצאנו לעתים בין ג לבין שאר עדי הנוסח, ישנם מקומות שבהם מופיעים חילופים קטנים ביותר, והם נוגעים לסגנון של הדרשות, ללא השפעה ניכרת על תוכן. בחלק גדול מהמקרים ג שומר על אחדות לשונית בין האיברים השונים בדרשה, בעוד שאר עדי הנוסח אינם מדויקים בלשון ומאבדים מיפי שיחתם של חכמים. ברוב גדול של הדוגמאות תומכת המכילתא דרשב"י בגירסת ג. להלן כמה דוגמאות, על-פי סדר הופעתן במכילתא.

1. וידה ד, עמ' 570⁵⁷⁰

א	ג
ר' מאיר או'	ר' מאיר א]
אם לאדם יחידו עשיתי לו יבשה	[ידי] לו ים יבשה
שנ' ויאמ' אלים יקור המים	שנ' ויאמר א] [קור המים וגר'
ולעדת קדושים אילו איני עושה להם את הים יבשה...	ולעדת קרובים אלה איני עושה להן ים יבשה...

יתרונו של ג הוא בהקבלה המלאה שבין מה שעשה אלהים לאדם הראשון ומה שעשה לבני ישראל. כגירסתו גם ש כאן, ובדומה גם ח: 'את המים יבשה'.⁵⁷¹

2. שירה ג, עמ' 19/127⁵⁷²

א	ג
ואנוהו...	ואנוהו...
חכמ' אומ'	וחכמ' או'
אלוינו עד שאבוא עמו לבית מקדשו	אלולי עד שאביו עימו לבית המקדש
משל	מושלו וגו'
למלך שהיה בנו למדינת הים	למלך שאמרו לו הרי בנך במדינה פלוני
ויצא אחריו ועמד עליו	ויצא אחריו ועמד עליו.
הלך לו למדינה אחרת	והלך לו למדינה אחרת
יצא אחריו ועמד עליו.	ויצא אחריו ועמד עליו.
כך כשירדו ישראל למצר'	כך כשירדו ישר' למצרים
שכינה ירדה למצרים עמהם,	ירדה שכינה עמהם
שנ' אנכי ארד עמך מצרימ'	שנ' אנכי ארך עמך וגו'
עלו - עלה עמהם	עלו ממצ' - עלת שכינה עימהם
שנ' ואנכי אעלך גם עלה	שנ' אנכי אעלך גם עלה
ירדו לים - שכינה עמהם	ירדו לים - השיכנה עמהם
שנ' ויסע מלאך האלהים	שנ' ויסע מלאך האלהים וגו'
יצאו למדבר - שכינ' עמהם	יצאו למדבר - השכנה עימהם
שנ' וה' אוהלך לפניו יומם	שנ' וה' הולך לפניו יומם וגו'
עד שאבוא עמו לבית מקדשו	עד שבאו עימו לבית מקדשו
וכן הוא או' כמעט שעברתי מהם וג'.	וכן הוא אומ' כמעט שעברתי מהן עד שמאצתי (!) את
	שאהבה]

רק ג ישנה חזרה על ה'שכינה עמהם' בארבעת איברי הדרשה, בעוד אבדהו חטע גורסים משפטים אלה באופן מגוון ומאבדים את ההקבלה.

פרט שני שבו שומר ג על האחידות הלשונית כאן הוא 'עד שבאו' בגוף שלישי רבים, המאושש על-ידי המכילתא דרשב"י. אב חט גורסים 'עד שאבוא', בגוף ראשון יחיד, שיסודו בעיבוד והתאמה לתחילת הדרשה 'אלוינו עד שאבוא עמו לבית מקדשו',⁵⁷³ ואילו ד נקט כאן בלשון 'עד שהביאורו עמם לבית מקדשו', בהתאמה ללשון הפסוק 'עד שהביאותיו אל בית אמי'. שני נוסחים אלה אינם הולמים את ההקשר, המנוסח כולו בגוף שלישי.

⁵⁷¹ ד ט הבחינו בחוסר ההתאמה ותיקנוה בהשמטת 'ים' מהצלע השנייה של ההשוואה. הגירסה שבמכילתא דרשב"י דומה להגהה זו, ואף בה בשתי הצלעות רק 'יבשה'.

⁵⁷² כמו א גם בדהו חט, בחילופי נוסח קלים ביניהם.

⁵⁷³ כך בעדי הנוסח המערביים, וכך יש להגיה גם את ג.

בהעדר ראיות פנימיות לא נוכל להכריע בין הגירסאות למשפט 'למלך...'. תמיכה חיצונית בנוסח ג במקבילה שבמכילתא דרשב"י, 'ואמ' לו הרי בניך במדינת פלר'.⁵⁷⁴

3. ויסע ה, עמ' 11/168

ג ר' יהושע אר'
הרוצה לאפות היה מתאפה לו
והרוצה לבשל היה מתבשל לו.
ר' אלעזר המודר אר'
הרוצה לאכל דבר אפוי היה טועם בה טעם כל האפויים שבעולם (!)
והרוצה לאכל דבר מבושל היה טועם בו כל התבשיל שבעולם.

בג קיימת התאמה בין 'הרוצה לאפות' לבין 'הרוצה לבשל' בדברי ר' יהושע, גירסה הנתמכת גם על-ידי המכילתא דרשב"י. באבד חטל לעומת זאת, 'הרוצה לאפוי', היינו לדבר אפוי, מעין דבריו של ר' אלעזר המודעי, 'הרוצה לאכול דבר אפוי',⁵⁷⁵ שלא בהתאמה ל'הרוצה לבשל'.

4. ויסע ה, עמ' 4/169

ג אמרו...
אמ' להן היום הזה אן אתן מוצאין אותו
מוציאין (!) אתן אותו למחר.
ר' אלעזר חסמא אר'...
בעולם הזה אין אתם מוציאין (!) אותו
מוצי' אתן אותו לעו' הבא.

הניגוד בין משפט השלילה למשפט החיובי נוצר גם באמצעות שינוי סדר המלים במשפט: תיאור זמן, נושא, נושא ומושא, לעומת נושא, נושא, מושא ותיאור זמן. סדר זה מציב במקום כיאסטי את תיאור הזמן, שהוא מוקד ההבדל בין שני המשפטים, היום ומחר, בעולם הזה ובעולם הבא.⁵⁷⁶

⁵⁷⁴ במכילתא דרשב"י מופיעה גירסה מלאה יותר של המשל, ויש לשקול את האפשרות שבכל עדי הנוסח של המכילתא דר"י, כולל ג, חלה השמטה, אולי מחמת הדומות, ראה שם.

⁵⁷⁵ שזוהי הסיבה לשינוי בנוסח נרמז בגירסת ד' 'והרוצה מבושל', במקום 'הרוצה לבשל' שבשאר עדי הנוסח, וביתר שאת בגירסת ט' 'הרוצה' 'לאכול דבר מבושל', ממש כדבריו של ר' אלעזר המודעי.

⁵⁷⁶ שאר עדי הנוסח חלוקים בגירסאותיהם. במדרשם של 'אמרו' גרסו ד ח בדומה לג: 'אבל אתם מוצאין אותו מחר' (למחר ח). סדר המשפט באב ט שונה מג ממש: 'אבל למחר אתם מוציאין אותו'. נוסח זה נרמז גם בדברי רש"י לשמות טז, כה: 'אבל מחר תמצאוהו'. המשפט החיובי שומר על סדר המשפט השלילי, וכמו בנוסח ד ח הדגשת הניגוד נוצרת באמצעות 'אבל' בראש המשפט. במדרשו של ר' אלעזר חסמא, לעומת זאת, מצטרפת גירסתו

ג הוא היחיד ששמר כאן על נוסח אחיד בשתי הדרשות ויצר ניגוד על-ידי שימוש מתוחכם בכלים תחביריים. תמיכתה של המכילתא דרשב"י בגירסת הגניזה מאששת את סברתנו כי לפנינו נוסח מקורי ולא מעובר.

5. ויסע ו, עמ' 15/172

הקפדתו של ג על סדר המלים במשפט ושימור מבנים תחביריים ייחודיים באה לידי ביטוי גם בדוגמא הבאה. בדרשה זו חולקים ר' אליעזר המודעי ור' אליעזר בחישוב שבעים הימים שאכלו בני ישראל את המן לאחר מות משה. ר' אליעזר המודעי כולל 24 ימים של אדר א', 30 ימים של אדר ב' ו-16 ימים של חודש ניסן. ר' אליעזר כולל 24 ימים של שבט, 30 של אדר, ו-16 של ניסן. המחלוקת ביניהם היא אפוא אם היתה זו שנה מעוברת או לא. קביעה זו מנוסחת בג בלשון הבאה:

ועיבור היה אותה השנה באותה השעה...
ועיבור לא היה א[] אותה שעה...

מבנה המשפט אינו פשוט ויחסם של האיברים התחביריים זה לזה אינו ברור לחלוטין. ג שמר על נוסח אחיד ומקביל בשני המשפטים, ואילו אבד טעות המירר את המשפט המיוחד במשפטים פשוטים ומובנים יותר, שבולט בהם חוסר האחידות בין שני המשפטים:

ששנת עיבור היתה...
ואותה שנה לא היתה מעוברת...

תהליך דומה אירע גם בעדי הנוסח של מכילתא דרשב"י. קטע הגניזה קטוע, ושרדו בו רק המשפטים האחרונים שבדברי ר' אליעזר. וכך מנוסחת בו הקביעה בנוגע לשנה: 'ועיבור לא היתה לשנה באותה שנה'. לשון זו דומה מאד ללשונו של ג, אך במובאה שבמדרש הגדול הסגנון פשוט יותר: 'שהיא היתה שנה מעוברת...'⁵⁷⁷

של א לגירסתו של ג, ורק נוספת בו המלה 'אבל'. שאר עדי הנוסח מתפצלים בגירסאותיהם. סדר מקביל למשפט השלילי בד ט, 'אבל לעולם הבא אתם מוצאין אותו', ואילו בב ח, בדומה לאג 'אבל אתם מוצאין אותו לעולם הבא'. כך גם הרמב"ן בפירושו לשמות טז, ו, עמ' שסה.

⁵⁷⁷ דעתו של ר' אליעזר הושמטה שם כליל, ולא נדע את נוסחו שם. דוגמא נוספת לשמירתו של ג על דיוק בלשון ובמבנה התחבירי בעמלק ד, עמ' 15/201: 'ויבא אלהים את אשר שאל, נתן לו מה ששאל, לו נתן משאלותיו, ולהם נתנו מה ששאלו, שנ'...'. המשפט המודגש מופיע רק בג, ולכאורה הוא מעין המשפט הקודם לו, 'נתן לו מה ששאל'. ההבדל ביניהם הוא רק בסדר המלים. המשפט המודגש יוצר הקבלה ניגודית יפה בינו לבין המשפט הבא: 'לו נתן מה ששאל (=משאלותיו)', ולהם נתן מה ששאלו'.

6. מִיָּקִין ד', עמ' 9/264

אבדו ט מה אם שבת, שאין רציחה דוחה,
פיקוח נפש דוחה את השבת
עבודה, שרציחה דוחה,
אינו דין שיהא פיקוח נפש דוחה את העבודה.

578ג מה אם במקום שאין רציחה דוחה את השבת
>>פיקוח נפש דוחה את השבת
מקום שבו רציחה דוחה את העבודה
אינו דין שיהא << פיקוח נפש דוחה את העבודה.

נוסחו של ג כאן נקי וברור, ומבנהו המדרשי מקביל למקומות אחרים בדרשות מסוג זה, לדוגמא במכילתא, פסחא

ט, עמ' 9/31:

מה אם במקום שאין מקצת אוכל נפש דוחה את שבת,
מקצת עבודה דוחה את השבת,
מקום שכל אוכל נפש דוחה את יום טוב
אינו דין שתהא כל עבודה דוחה את יום טוב...

נוסחם של שאר העדים, לעומת זאת, מסורבל מאד, ובהעדרו של המושא הישיר ברישא הוא קשה מבחינה תחבירית.

7. מִיָּקִין יז, עמ' 16/308

<p>א</p> <p>מהר ימהרנה וגו', שומע אני בין שאהב רוצה בן שאינו רוצה, תל' לו' אם מאין ימאן אביה, מגיד הכ' שאם רצה האב יקו>><<ם לא רצה האב יוציא. אן לי אלא מפותה שאם רצה האב יקיים לא רצה האב יוציא, תפוסה מנ', הרי את דן, הואיל מפותה ברשות אביה ותפוסה ברשות אביה, אם למדת במפותה שאם רצה האב יקיים לא רצה האב יוציא, אף תפוסה, שאם רצה האב יקיים לא רצה האב יוצ'. עוד קול וחר', מה אם מפותה שלא עבר אלא על דעת אביה, שאם רצה האב יקיים לא רצה האב יוציא, תפוסה שעבר על דעתה ועל דעת] [שאם רצה האב יקיים לא רצה]</p>	<p>א</p> <p>מהר ימה' לו' לאשה, שומע אני בין שהאב רוצה ובין שאין האב רוצה תל' ואם מאן ימאן אביה וג', מגיד הכת' שאם רוצה האב קיים ואם רוצה האב יוציא. ואין לי אלא מפותה שאם רצה האב יקיים ואם רצה האב יוציא, תפוסה מנ', הרי את דן, הואיל תפוסה ברשות אביה ומפותה ברשות אביה, אם למדתה על מפותה שאם רצה האב יקיים ואם רצה האב יוציא, אף תפוסה, רצה האב יקיים רצה האב יוציא, ועוד קל וחר', מה אם מפותה שלא עבר אלא על דעת אביה, רצה האב יקיים רצה האב יוציא, תפוסה, שעבר על דעתה ועל דעת אביה דין הוא שאם רצה האב יקיים, רצה האב יוציא.</p>
---	---

578 בג חלה השמטה מחמת הרומות, והנוסח שלהלן משוחזר בחלקו.

הניגוד בין קיום הנישואין על-ידי האב לבין ביטוליהם על-ידי האב מוצג בג באופן עיקבי כניגוד שבין 'רצה' לבין 'לא רצה', במקרה הראשון 'יקיים' ובמקרה השני 'יוציא'. הבחנה זו תואמת את ראשית המדרש, 'שומע אני בין שהאב רוצה ובין שאינו רוצה'.⁵⁷⁹

8. מיקץ יז, עמ' 13/310⁵⁸⁰

א	ג
זביחה היתה בכלל ויצאת ללמד,	[בכלל ויצאת ללמד,
מה זביחה מיוחדת] מה זביחה]
שכיוצא בהן עובדין לשמי',	[עובדין לשמים,
וחייבין עליהן	חייבין ע]
בין שהוא עובד ובין שאינו עובד	[בן שאינה עבודתו,
ואף כל שכיוצא בהן עובדין לשמים	וכל שכיוצא בה [ש.ש.]
וחייבין עליהן	[עליה
בין שהוא עובד ובין שאינו עובד,	בן שהוא עבודתו ובן שאינה עבודתו.
אלא כל שאין כיוצא בהן עובדין לשמים,	וכל שינו כיוצא בה עובדין לשמים
לשום עבודתו חייב,	לשם עבודתו חייב
שלא לשום עבודתו פטור.	שלא לשם עבודתו פטור.

גירסתו של ג עיקבית כאן ומובנת. נושא הלימוד הוא הזביחה, ועליה נסובים כל הדיונים. לפיכך צפוי שהזביחה תופיע במפורש גם באופן תחבירי, 'בין שהוא עבודתו', 'בין שאינה עבודתו'. אבו השתבשו והם גורסים באופן עיקבי 'בין שהוא עובד', כאילו כמה פרטים משמשים בסיס להשוואה.

בד נוסח לא אחיד:

מה זביחה מיוחדת, שכיוצא בה עובדי' לשמים וחייבין עליה, בין שהוא עובד בכך בין שאינו עובד בכך, אף כל כיוצא בהן עובדין לשמים יהו חייבין עליהם בין שהוא עובד לכך ובין שאינו עובד בכך, אלא על שאין כיוצא בהן עובדין לשמים, לשום עבודתו חייב שלא לשום עבודתו פטור.

ד שומר כאן על מצב ביניים, שבו העבודה נזכרת כיחידה, אבל 'כל שכיוצא בהן' מופיע לעתים ברבים 'חייבין עליהם', ולעתים ביחידה, 'שהוא עובד בכך', 'שאינו עובד בכך'. בגירסה זו, לא שמרה על עיקביות, ישנו הגיון

⁵⁷⁹ אבג'דו ט גורסים תמיד 'רצה', רצה יקיים, רצה יוציא. ח קיצר כאן את המדרש מאד, ומתוך שש הפעמים רק שלוש פעמים הוא מזכיר את המשפט בשלמותו. גם במקרים אלה אין הוא מצטט את המדרש כלשונו אלא משתמש בלשון פרפראזטית, התומכת דווקא בגירסתו של ג: 'מגיד שאם לא רצה לא יכנוס' (1), 'ואם לאו לא יכנוס' (3, 5).

⁵⁸⁰ הדרשה מופיעה רק בעדי הנוסח הישירים, וראה להלן פירוט חילופי הנוסח ביניהם.

מסויים. הזביחה היא אכן יחידה, ואילו 'כל שכיוצא בה' עשויים להיות רבים. בין כך ובין כך הגירסה 'כל כיוצא בה', ברבים, אינה אפשרית, מאחר שביטוי זה מתייחס לזביחה.

גירסה שלישית, מעין נוסח ד' מובאת המכילתא אצל הרמב"ם:

ולשון מכילתא, זובח לאלהים יחרם, עונש שמענו אזהרה מנין, תלמוד לומר לא תשתחוה להם ולא תעבדם, זביחה בכלל היתה ויצתה ללמד, מה זביחה מיוחדת שכיוצא בה עובדים לשמים וחייבים עליה בין שהוא עובדו בין שאינו עובדו, אף כל שכיוצא בו עובדים לשמים חייבין עליו, בין עובדו בין שאינו עובדו. (ספר המצוות, לא-תעשה, סי' ה, קעה א)

נוסח הרמב"ם עיקבי ביחסו לזביחה כנושא הקטע כולו וכיחידה. מאידך-גיסא, מצוי בו 'בין שהוא עובדו', מבנה תחבירי שמצאנוהו בעדים המערביים דווקא. מציטוט זה אף מלמד עד כמה החלוקה בין מזרח למערב אינה פשוטה.

אישוש לנוסחו של ג' כלשון המקורית דווקא במובאה במדרש הגדול לדברים יז, ג, הלקוחה כנראה מן המכילתא לדברים:

ויעבד, שומע אני כל עבודה במשמע, ת'ל זבח לאלהים יחרם, זביחה היתה בכלל ויצאת ללמד, מה זביחה מיוחדת שכיוצא בה עובדין לשמים חייבין עליה, בין שהיא עבודתו ובין שאינה עבודתו, וכל שאין כיוצא בה עובדין לשמים, לשם עבודתו חייב, שלא לשם עבודתו פטור. (מדה"ג, עמ' שפא)⁵⁸¹

בקטע זה חלה השמטה, כנראה מחמת הדומות, אך עדיין הוא מאשש באופן ברור את נוסח ג' שלנו. מאחר שמדובר באותו בית-מדרש, יש להתייחס למובאה זו כעד נוסח עקף, שחשיבותו בשחזור הקטע המקורי במכילתא גדולה ביותר.

בדוגמאות לעיל ניכר ייחודו של ג' בעיקר מבחינה תחבירית. להלן כמה דוגמאות המתמצות בביטויים.

9. ויהי ב, עמ' 8/90

אבג"ד טחכ
ג

ונותנין שיר ושבח וגדולה תהלה ותפארת
ונותנים שיר ושבח וגדולה ותפ' והנצח וההוד

⁵⁸¹ מכילתא לדברים, עמ' 99-100.

נוסח ג כאן נתמך על-ידי המכילתא דרשב"י כאן, יד ת, עמ' 52: 'ונותנין שיר ושבח גדולה ותפארת ונצח []'. כמו כן, גם במכילתא שלנו להלן, ויהי ג, עמ' 11/96, מופיעה הנוסחה המלאה יותר, וללא 'תהילה' גם בא: 'ונותנין שיר ושבח וגדולה ותפ' ונצח והוד'.⁵⁸²

10. חי וקיים עולמים ברוך הוא

עמ' 15/162. כך בשני עותקי הגניזה, גג³, אבל בשאר עדי הנוסח גירסה אחרת של הכינוי: 'מלך חי וקיים לעולמים ב"ה' א. 'מלך המלכים חי וקיים לעולמים ברוך הוא' ב. 'מלך חי וקיים לעולמים' ד לש. 'אל חי וקיים לעולמים' ז.⁵⁸³

11. משל למלך

במשלים מקפיד ג לספר תמיד על 'מלך', בעוד שאר עדי הנוסח מספרים לעתים על איש סתם: 'משל לאחד...', 'משל לאדם...'.⁵⁸⁴ הבדל נוסף הוא בתיאורו של המלך. בחלק מהמקרים נוסף לו הכינוי 'בשר ודם', אך במקום אחד משמיט ג כינוי זה.⁵⁸⁵

12. שלשים יום

עמ' 9/165: הרשע שבהן אוכלו ומצטער עד שלשים יום אבד ת, אבל גג³: 'עד שלשים'. כמו במקרים אחדים בספרות התלמודית, גם כאן עשוי המספר שלשים לעמוד בפני עצמו, כשברור שמדובר בשלשים יום. בשאר עדי

⁵⁸² ה"א היידוע שנוספה כאן בג ל'נצח' ול'הוד' מושפעת אולי מלשון הפסוק בדב"ה"א כט, יא: 'לך ה' הגדולה והגבורה והתפארת והנצח וההוד'. הרצף בשלושה מקורות בלתי תלויים, א, ג, והמכילתא דרשב"י, פוסלים את האפשרות שהנוסחה כולה הושפעה מן המקרא וכי אינה מקורית למכילתא.

⁵⁸³ רק בח נ' על הקב"ה. במכילתא דרשב"י הגירסאות כאן חלוקות. בעותק אחד 'קיים עולם' בר' הו', ובעותק אחר 'חי העולמים ברוך הוא'.

⁵⁸⁴ ראה עמ' 7/98: משל למלך ג. משל לאחד אב חס. משל לאדם ד. בעמ' 6/101, שרד בג רק 'משל למלך'. לאחר אבדו חסות. לאדם לש. לדרשה שם מקבילה חלקית בעמ' 3/208. גם שם גורסים כל העדים המערביים 'לאחר', אבל המכילתא דרשב"י גורסת 'למלך'. לדוגמא בעמ' 6/101 חשיבות מיוחדת, מאחר ששם מופיע הפועל 'מנהיג', ורגילים לדבר שפועל זה יוחד להוראת הליכה של מלכים, ראה להלן פרק ח.

⁵⁸⁵ עמ' 14/102, והשווה עמ' 1/127, שם גם בג 'מלך בשר ודם'.

הנוסח מופיעה גם המלה 'יום', העשויה להיות מקורית, אך באותה מידה ניתן לראות בה מעין לשון פירוש מאוחרת, המפשטת את הנוסח ומבהירה את כוונתו.⁵⁸⁶

13. שמים ורקיע

בדרשה אחת חילופים עיקביים בין עדי הנוסח המערביים הגורסים 'רקיע', לבין גג', הגורסים 'שמים':

ג דק - מלמד שהיה יורד מן השמים,
שנ' הנוטה כדוק שמים וגו', וימתחם כאהל וגו'.
ואפ על פי שהיה יורד מן השמים חם...

(עמ' 19/165)

גירסת ג נתמכת על-ידי המכילתא דרשב"י כאן. מבחינה לקסיקלית גרידא שתי המלים אפשריות כאן. שתייהן מופיעות כבר במקרא, והן משמשות גם בלשון חכמים, בהבדל סמנטי קל. המלה 'רקיע' מציינת על-פי רוב את המשמעות האסטרנומית - ומשום כך היא תדירה מאד במסכת אהילות במשנה ובמקבילתה שבתוספתא - לעומת 'שמים' המשמשת בהוראה רחבה יותר, על-פי רוב בקשר לישות האלהית, ואפילו ככינוי לה. מעניין יחד עם זאת לציין, כי בספרות התנאים דברים תמיד 'יורדים' מן השמים דווקא, ואף פעם לא מן הרקיע.⁵⁸⁷ הבחנה זו הולמת גם את המכילתא, גם לפי עדי הנוסח המערביים:⁵⁸⁸

א לשעבר היה הלחם עולה מן הארץ והטל יורד מן השמים שנ' ארץ דגן ותירוש אף שמי יע' טל (דברים לג, כח), ועתה נתחלפו הדברים, התחיל הלחם יורד מן השמי' והטל עולה מן הארץ, שנ' הנני ממטיר לכם לחם מן הש', ואר' ותעל שכבת הטל וגו'.

(ויסע ג, עמ' 2/161)

אפשר שהבחירה ב'שמים' בהקשרים כאלה נוגעת לאלמנט הניסי שבירידה מן השמים, ואפשר שהסיבות לכך פרוזאיות יותר. כך או כך, נראה שנוסח ג 'שמים' (עמ' 19/165) הוא דווקני, ומשמר הבחנות לשוניות קדומות.

⁵⁸⁶ תופעה דומה מצאתי בכ"י קאופמן למשנה, שם נוספה ביד-אחר המלה 'יום' לאחר 'שלשים', ראה: שקלים ד, ט, נדרים יא, ט, סנהדרין ג, ח.

⁵⁸⁷ ראה לדוגמא: ספרא, נדבה, ז ע"א, מילואים, מד ע"ד, ספרי במדבר, פיס' מד, עמ' 49, פיס' נח, עמ' 56, פיס' פה, עמ' 84-85, ספרי זוטא, ז ט, עמ' 254, יא א, עמ' 268, ספרי דברים, פיס' כד, עמ' 43, ועוד.

⁵⁸⁸ לקטע זה לא נשתמר ג.

[ב] הבדלים בסדר הפרטים

בדרשות הכוללות רצף של פרטים, שונה לעתים סדר הופעת הפרטים בג מאשר סדר הופעתם בשאר עדי הנוסח. למעשה, כל הדוגמאות שבידינו הן לסדר שונה של מובאות מקראיות או נושאים מקראיים. כפי שאנסה להראות להלן, המכנה המשותף לכולם הוא צמידותו של ג לסדר הופעת המרכיבים במקרא, לעומת עקרונות סידור אחרים בשאר עדי הנוסח.

1. פסחא ז, עמ' 14/23

בדרשה לפסוק 'והכתי כל בכור מאדם עד בהמה' (שמות יב, יב) קובעת המכילתא כי 'מי שהתחיל בעבירה תחילה, ממנו התחילה הפורענות'. קביעה זו חוזרת שוב סוף הדרשה, ובתוך חמש דוגמאות מקראיות נוספות:⁵⁸⁹

וימח את כל היקום	בראשית ז, כג
ואת האנשים	בראשית יט, יא
ואכבדה בפרעה	שמות יד, ד
הכה תכה	דברים יג, טו
וצבתה בטנה	במדבר ה, כז.

סדר הדוגמאות בג שונה, ולפני הפסוק מדברים מופיעה הדוגמא מבמדבר. הסדר בג תואם את הסדר בו מופיעים הפסוקים במקרא. שאר עדי הנוסח נוקטים בסדר אחר, המופיע כך גם בדרשת המכילתא, ויהי א, עמ' 8/85, על הפסוק 'ואכבדה בפרעה ובכל חילו'. לצערי, לא נותרה בידינו עדות מג, ולפיכך לא נדע מה היה סדר דוגמאותיו שם.

דרשה דומה מאד מופיעה גם בספרי במדבר, פיס' יח, עמ' 22, ושם חסרה הדוגמא שלנו. הדרשה שם מבוססת על הפסוק 'וצבתה בטנה', הוא הפסוק שמקומו אצלנו משתנה בעדי הנוסח. פסוק זה פותח שם את הדרשה ואף סוכם אותה. עובדות אלה מעלות את האפשרות כי המכילתא השתמשה בדרשה הידועה מן הספרי במדבר, ואף שימרה את סדר הדוגמאות שם. אם כך הרי שדיוקא ג הגיה את המדרש שלנו. הוא שינה את סדר המובאות כך שיתאים לסדר המקראי ובכך העלים מאיתנו את סימני ההעברה. ניתוח זה אינו חורג מגדר השערה, ועד למציאתן של ראיות חדשות לא ניתן להכריע כאן באופן חד-משמעי בנוגע למקורות ולעיבוד.

589 על-פי אבר מחל.

2. ויחי ב, עמ' 10/88

הדרשה שלפנינו נשתמרה בשלוש גירסאות עיקריות.

א ארבעה אסר בשמחה,
אברהם אסר בשמחה, שנ' וישכם אברהם בבקר ויחבש וג'.
בלעם אסר בשמחה, שנ' ויקם בלעם בבקר ויחבש וג'.
יוסף אסר בשמחה, ויאסר יוסף מרכבתו וג'.
פרעה אסר בשמחה, ויאסר את רכבו.

חילוף הנוסח העיקרי בדרשה הוא סדר ארבע הדוגמאות.

אבג ² חל	ד	ג
אברהם	אברהם	אברהם
בלעם	יוסף	יוסף
יוסף	בלעם	פרעה
פרעה	פרעה	בלעם

העיקרון המנחה את הסדר שברוב עדי הנוסח הוא כנראה לשוני. אברהם ובלעם חובשים את החמור או את האתון, בעוד יוסף ופרעה אוסרים את רכבם או מרכבתם. העקרון הלשוני אינו אסתטי בלבד, אלא משמש יסוד להמשך הדרשה, בה נקבע כי חבישתו של אברהם מגנה מפני חבישתו של בלעם, ואסירתו של יוסף מגנה מפני אסירתו של פרעה.

בד קיימת חלוקה לדמויות חיוביות ושליליות. אברהם ויוסף מופיעים יחד, לצדם של בלעם ופרעה, והתקבולת ביניהם היא לסירוגין, אברהם כנגד בלעם, יוסף כנגד פרעה.

כמו בד אף בג הבחנה בין דמויות חיוביות ובין דמויות שליליות, אך בתוכם נשמר הסדר המקראי. כך מתקבלת הקבלה כיאסטית בין אברהם לבלעם ובין יוסף ופרעה.

לגירסתו של ג נמצא אישוש בג⁴, ולעדות זו חשיבות מרובה. ככלל, טופס זה של המכילתא מן הגניזה אינו מקיים זיקה הדוקה לנוסח ג, ופעמים רבות הוא נוטה לגרסאותיו של ד. אף כאן קיימות בו הוספות מעין אלה שם⁵⁹⁰, אך למרות ריחוקו מגירסת ג, מאשש טופס זה את סדר הופעת הפרטים בו.⁵⁹¹

⁵⁹⁰ הוספות אלה כוללות את ההערכה כי האהבה לה' מחד-גיסא והשנאה לישראל מאידך-גיסא הם הגורמים לשינוי בהנהגתם האישית של ארבע הדמויות המקראיות. הוספות אלה מושפעות כנראה ממדרשי האגדה, כמו בראשית רבה (והילקוט) והתנחומא.

⁵⁹¹ עוד יש להעיר לגירסת ז, גירסה פרפראזטית, המושפעת אף היא מן הגירסה שבמדרשי האגדה. הסדר במדרש זה הוא פרעה - אברהם - יוסף - בלעם. מקומו של פרעה ברור, משום הקישור לפסוק המקראי עליו דנים, נראה אפוא כי הסדר שעמד לפניו היה מעין זה של ד או ג.⁴

תמיכה עקיפה יותר לנוסחו של ג יש למצוא במקבילה שבמכילתא דרשב"י, השומרת אף היא על סדר הופעת הדמויות במקרא.

רגליים לדבר כי נוסח שאר העדים בעיבוד יסודי. מטרתו של המעבד היתה להדגיש את דמותו של פרעה, ששימשה נקודת פתיחה. עיבוד זה מקיים זיקה להמשך המדרש, המציין כי חבישתו של אברהם עומדת כנגד מפני חבישתו של בלעם, ואסירתו של יוסף - כנגד אסירתו של פרעה:

תבא חבשה שחבש אברהם אבינו לילך לעשות רצון קונו ותעמד על חבשה שחבש בלעם הרשע לילך לקלל את ישר'. תבא אסרה שאסר יוסף לעלות לקראת ישר' אביו ותעמד על אסרה שאסר פרעה הרשע לילך לרדוף אחר ישר'.⁵⁹²

על סדר הופעת הפרטים עשויות היו להשפיע גם הגירסאות המצויות במדרשי האגדה - בראשית רבה, תנחומא וילקוט. עדות להשפעה זו מצויה בגירסת ד, ששילב בדברי המכילתא משפטים המופיעים רק במדרשי האגדה. כך גם ב**ש**, שהוסיף בסוף 'אהבה מקלקלת את השורה, שנאה מקלקלת את השורה'.⁵⁹³

3. שירה ג, עמ' 16/128

בדרשה זו מופיעים פסוקי יחזקאל לו, כ-כג, שבכל אחד מהם מופיע פועל אחד המלמד שבני ישראל מחללים את שם ה'. רק בג הם מופיעים כסדרם המקראי, ואילו במדרש חט סדרם משובש: פס' כ, תחילת פס' כב (ללא פועל חל"ל), כא, אמצע פס' כב, פס' כג.

4. שירה ד, עמ' 4/129

⁵⁹⁴ ה' איש מלחמה ה' שמו, ר' יהוד' או' הרי זה מקרא עשיר במקומות הרבה. מגיד שנגלה עליו בכל כלי זיין. נגלה עליהם כגבור חגור חרב שנ' חגור חרבך וג'. נגלה עליו <<כפרש וירכב על כרוב וג'. נגלה עליהם>> בשירך וכובע שנ' וילבש צדקה כשריין. נגלה עליו בחנית שנ' ולנוגה ברק חנותך וכת' הרק חנית וסגור. נגלה עליו בקשת ובחיצים שנ' עריה תעור קשתך וג' וישלח חיציו ויפיצם וגו'. נגלה עליהם בצינה ובמגן שנ' צנה וסוחרה אמתו החזק מגן וצינה וג'.

⁵⁹² על-פי א. בג הקטע לא נשתמר.

⁵⁹³ גם הילקוט קיצר כאן, והוא מפנה לרמז צז, בפסוק על חבישתו של אברהם, שם בחר לצטט את גירסת בראשית-רבה.

⁵⁹⁴ כא גם בדרש חט. הדרשה מובאת בקיצור גם ב**לש**.

סדר הופעת תיאורי האל שונה בכל עדי הנוסח לעומת ג. בזהירות רבה יש להציע כי גם כאן העיקרון המנחה בסדר

הופעתם של הפרטים בג הוא סדר הופעת הפסוקים במקרא:

א	ג
1. תהלים מה, ד	1. תהלים יח, א
2. <<תהלים יח, א>>	2. תהלים מה, ד
3. ישעיה נט, יז	3. ישעיה נט, יז
4. חבקוק ג, יא	4. חבקוק ג, ט
תהלים לה, ג	תהלים יח, טו
5. חבקוק ג, ט	5. חבקוק ג, יא
תהלים יח, טו	תהלים לה, ג
6. תהלים צא, ד	6. <<תהלים צא, ד
תהלים לה, ב	תהלים לה, ב>>

שני הסעיפים הראשונים מתארים את האל: כפרש, כגיבור חגור חרב, לעומת ארבעת הפרטים הבאים המתארים את

הכלים שבהם הוא משתמש: בשריון, בקשת וחיצים, בחנית, במגן וצינה. ג עוקב אחר סדר הפסוקים בתוך כל אחת

מחטיבות אלה. בסעיפים 4-6 שבהם מופיע יותר מפסוק אחד, הוא מתחשב בפסוק הראשון.

5. דוגמא חשובה ביותר מזדמנת במסכת ויהי ב, עמ' 4/89⁵⁹⁵:

ג שש מאות רכב בחור וג', שלמי היו
אם תאמר משל פרעה מצריך היו,
והלא כבר נאמ' וימת הנה יד ה' הויה במקנך

אם תומר משלפרעה מצריים
והלא כבר נא' הנה.... כל מקנה מצר'

אם תומר משלישראל היו
והלא כב' נא' וגם מקנינו ילך עמנו וגו' פרסה
משל מן] היו היירא את דבר ה' מעבדי פרעה הם היו תקלה ליש'.

סדר הפרטים בכל עדי הנוסח הוא מצרים - פרעה - ישראל, ואילו בג מופיע בשני הקטעים הראשונים נוסח כפול:

פרעה מצרים - מצרים פרעה. גם הפסוקים המצוטטים כפולים: וימת//הנה - הנה//וימת.

ניתן לשער כי בנוסחו המקורי של ג סדר הופעת הפרטים בו היה שונה, ופרעה הקדים את מצרים. מאחר שעל

פניו הפסוק 'וימת כל מקנה מצרים' (שמות ט, ג) מתאים למצרים ואילו הפסוק 'הנה יד ה' הויה במקנך' (שם, ו)

מופנה לפרעה, יש להניח כי גם סדר הפסוקים היה הפוך בהתאמה. סדר זה עוקב אחר סדר הופעת הפסוקים

במקרא: שמות ט, ג; ט, ו; י, כג.

⁵⁹⁵ כמו ב הדרשה מופיעה גם באג'ג'ד חטפת, ובאופן פרפראזטי בל.

מעין הגירסה המשווה בג מצויה במכילתא דרשב"י:

ויקח שש מאות רכב בחור. משלמי היו, אם תאמר משל פרעה היו, הרי כבר נאמ' הנה יד ה' הויה וגו'. ואם תאמר משל [] הרי כבר נאמ' וימת כל מקנה מצ' ואם משל יש' [] ה' מעבדי פרעה וגו'. נמצינו למדין [] מעבדי פרעה הן היו תקלה ליש'.

רמז לסדר זה של הפסוקים יש למצוא גם בגירסה הפרפראזטית שבש:

וכל רכב מצרים, מהיכן ה' הרכב במצרים, אם משל עצמם הא כתיב הנה יד ה' הויה וגו', וכתיב וימת כל מקנה מצרים, ואם משל ישראל הא כתיב לא תשאר פרסה, אלא משל הירא את דבר ה'.

אם אכן נכון שחזור ג, מזמנת לנו דוגמא זו ראייה לכך שסדר פרטים התואם את הסדר המקראי אינו תוצר של

עיבוד בג אלא נוסח מקורי דיוקא, הנמצא כאן מאושש על-ידי שני מקורות בלתי תלויים, המכילתא דרשב"י וש.

פרק ח

פגמים בעותק הגניזה

למרות טיבו היחסי של ג, אין הוא טופס ללא דופי. בפרק זה בחרתי בכמה דוגמאות הממחישות עובדה זו בכמה תחומים: השמטות וקטעים החסרים בו, שיבושים וטעויות סופר, ועיבודי דרשות.

[א] השמטות

יש אומרים

פעמיים מצאנו שחסרות בו דרשות 'יש אומרים'.

1. פסחא ז, עמ' 3/24

⁵⁹⁶א ובכל אלה מצרים אעשה שפטים, שפטים משונים זה מזה, שלאבן היתה ממסית ושלעין היתה נרבקת ושלמתכת נעשת חררה, שנ' ומיצרים מקברים וגו'. **יש אר' של אבן היתה מרקבת ושל עץ נמסת.**

המשפט המודגש חסר בג.

2. ויסע ו, עמ' 6/172

⁵⁹⁷א וזה אחד משלשה דברים שעתיד אליהו להעמיד לישר' צלוחית שלמן וצלוחית של מים וצלוחית של שמן המשחה. **יש אר' אף מקלו של אהרן שקדיו ופרחיו שבאמר השב את מטה אהרן לפני העדות למשמרת לאות לבני מרי.**

המשפטים המודגשים חסרים בג. דרשה מעין זו אינה מצויה במקום אחר בספרות חז"ל, ולפיכך נראה כי היא מקורית למכילתא וג השמיטו. עובדה הדורשת הסבר היא העדרם של משפט אלה גם במכילתא דרשב"י.

דרשות כאלה בהגדרתן הן תוספת לדרשה היסודית, תוספת שנעשתה על-פי רוב בידי עורך המדרש. ואולם, מאחר שדרשות אלה אינן חלק אינטגרלי מהרצף המדרשי, כמו השמטותן אפשרית גם תוספתן בשלב מאוחר לעריכתן. דרשות 'יש אומרים' מופיעות פעמים רבות במכילתא דר' 'שמעאל', אף לפי ג ושאר קטעי הגניזה. ברור אפוא כי

⁵⁹⁶ וברומה גם בד חט. במכילתא דרשב"י מופיעה דרשה דומה, אך לא זהה לזו שבמכילתא דר"י, ולפיכך אין ללמוד ממנה.

⁵⁹⁷ וברומה גם בד חטת.

לא כל 'יש אומרים' חשוד כתוספת. יחד עם זאת, במקומות שבהם חסר המשפט גם במקור מקביל, כמו לפנינו, במכילתא דרשב"י, יש לשקול את האפשרות שדרשת ה'יש אומרים' אינה מקורית, וכי נוספה בעדי הנוסח המערבים בלבד.

להלן דוגמאות נוספות להשמטות בג:

3. ויהי א, עמ' 15/82

א ונקיתי דמם לא ניקתי אימתי וה' שוכן בציון.

המלה 'אימתי' מופיעה באבג"ד חסות, אך היא נשמטה בג על-ידי הסופר, שלא הבחין במלה 'אימתי' שבינויות מלות הפסוק.⁵⁹⁸

4. ויסע א, עמ' 4/157

ב	ג
ויאמר אם שמע תשמע	ויאמר אם שמע תשמע
מכאן אמרו	אמרו
שמע אדם מצוה אחת משמיעי' אותו מצוות הרבה,	שמע אדם מצוה אחת משמיעין אותו מצוות
שנ' אם שמע תשמע	שנ' אם שמע תשמע
שכח מצוה אחת משכחין לו מצוות הרבה	
שנאמר והיה אם שכח תשכח	
לקול ה' אלהיך...	בקול ה' אלהיך...

הדרשה מופיעה בבד חסלשת, בכולם בנוסח הארוך, וכך גם במכילתא דרשב"י, שנשתמרה רק במדרש הגדול. הדרשה מופיעה שוב במסכת בחרדש ב, עמ' 8/208, אף שם בגירסה המלאה.

יש להניח כי הדרשה נשמטה בג במעין מחמת הדומות. דיבור המתחיל של הדרשה הבאה 'בקול ה' אלהיך' הוא המשכו של הפסוק 'ויאמר אם שמע תשמע'. אפשר כי כהרגלו במקומות אחרים, גם כאן ציטט הסופר קטע ארוך יותר מן הפסוק - אם בכתב ואם בזכרונו - וכך השתבש בין 'בקול ה' אלהיך' הראשון והשני, או בין 'אם שמע תשמע' הראשון והשני.⁵⁹⁹ העובדה שהדרשה השנייה אינה מובחנת מן הראשונה בציון הלכה נפרדת, איפשרה לסופר לקרוא את הדרשות ברצף אחד, ולגרוס את דיבור המתחיל השני אם סוף המדרש הראשון.

⁵⁹⁸ ראה נוסח ד כאן, המצטט את הפסוק במלואו: 'ונקיתי דמם לא ניקתי וה' שוכן בציון אימתי וה' שוכן בציון ונקיתי דמם...!'

⁵⁹⁹ שתי הדרשות מופיעות בסימון אחד של הלכה, ולא היה כל סיג שימנע מהסופר להשתבש.

5. בחודש ד', עמ' 10/218

א⁶⁰⁰ וידבר אלהים -
 אין אלהים אלא דיין, דיין להפרע ונאמן לשלם שכר.
 לפי שיש פרשות בתורה שאם עשן אדם מקבל שכר
 אם לאו אין מקבל עליהן פורענות
 שומע אני אף עשרת דברות כן
 ת"ל וידבר אלהים,
 אין אלהים אלא דיין, דיין להפרע ונאמן לשלם שכר.

את כל הדברים,
 מלמד שאמ' המקום...

בג חסר המשפט המודגש, אם מחמת קיצור מכורן ואם כהשמטה מקרית חמחת רצף הפסוקים. לאחר 'וידבר אלהים'
 המשיך אולי הסופר לצטט את ההמשך, 'וידבר אלהים את כל הדברים', וכך השתבש עם תחילתו של המדרש הבא.

השמטה דומה אירעה גם בדוגמא הבאה.

6. נזיקין יח, עמ' 3/311

<p>א</p> <p>וגר לא תונה וגר' לא תוננו בדברים ולא תלחצנו בממון לא תאמר לו אמש היתה עובד לבל קורס נבו ועד עכשיו הרי חזירך נוצר מבין שינך ואת עומד ומדבר כנגדי. ומנן שאם תונהו אף הוא יכול להונתך, שנ' וגר לא תונה וג' מיכן היה ר' נתן אומ' מום שבך אל תאמרו לחבירך.</p>	<p>ג</p> <p>וגר לא תונה ולא תלחצנו לא תונהו בדברין ולא תלחצנו בממון</p> <p>כי וגר' מכן היה ר' נתן אומ' מום שהוא בך אל תומר לחבירך.</p>
---	---

בגירסתה המלאה הדרשה מופיעה גם באבדו **וחטלפ**. בג בלבר חסרים שני חלקיה האמצעיים של הדרשה, ונראה
 שנשמטו כאן מחמת הדומות. רמז להשמטה זו במלים 'כי וגר'. מלים אלה מציינות את ציטוט סופו של הפסוק,
 'כי גרים הייתם בארץ מצרים'. ג נוהג לצטט ציטוט ארוך של פסוקים, ולפיכך תמוה מאד שכאן הסתפק במלה
 אחת. נראה אפוא כי הדרשה נשמטה בו כאשר סבר שהוא ממשיך להעתיק את הפסוק, 'ולא תלחצנו [בממון] כי
 וגר' ולא הבחין כי המלה 'בממון' אינה מלשון הפסוק.

⁶⁰⁰ בחילופים הקטנים הדרשה מופיעה גם בבדו חט ובמובאת המכילתא בפירושו של רש"י לשמות כ, א.

רצף זהה של דרשות מופיע במסכת גרים, פרק ד, עמ' עו,⁶⁰¹ אלא שנראה כי דיוקא המכילתא שמשה מקור לדרשה שבמסכת גרים, ולא להיפך. הנוסח הקשה 'נוצר בין שיניך' נשתמר דיוקא במכילתא,⁶⁰² ובה גם נעשים קישורים מדרשיים למקרא, שכבר ניטשטשו במקור המאוחר.

פעם אחת בג השמטה של משפט החזר על עצמו כמה פעמים בדרשה, והיא כנראה קיצור המעתיקים.

7. פסחא ז, עמ' 15/23

ב משהתחיל (=מי שהתחיל) בעבירה תחלה ממנו התחילה הפורענות.

משפט זה נשתמר רק בב ת. תופעה זו נשנית בעמ' 17/23, שם המשפט נשמט בכל עדי הנוסח, ורק קיצור שלו מופיע באב ת.

בספק יש לציין את הדוגמא הבאה, וזי ד, עמ' 6/98

א	ג
ר' אבטלום הזקן או'	ר' אבטולס <זקן> או'
מושלו משל למה הדבר דומה,	מושלו משל למה הד' דו'
לאחר שכעס על בנו וטרפו	למלך שכעס על בנו וטרדו
ונכנס איפרופו לבקש הימנו	ונכנס אופיטרופו לבקש ממנו
א' לו כלום את מבקש ממני לא מפני בני,	אמ' לו כלום את מבקש ממני לא מפני בני
כבר נתרציתי לבני.	כבר נרצתי ליבני.
כך אמ' הק' למשה מה תצעק	
לא מפני נתרציתי לכם	
דבר אל בני ישראל ויסעו.	

גירסה ארוכה גם במכילתא דרשב"י כאן: 'כך אמ' לו הקב"ה למשה, כלום אתה מבקש מלפני אלא בשביל בני, כבר נתרציתי להן, מה תצעק אלי וגו'. ואולם, גירסה חסרה מופיעה גם בח ובשמות רבה. כמו כן, המשפטים המודגשים אינם מופיעים באופן אחיד בכל עדי הנוסח, אלא בחילופי סגנון ביניהם. אפשר אפוא שמשפטים אלה אינם מקוריים בדרשה, אלא השלמה מאוחרת של הנמשל על-פי המשל, ודוק שאין בנמשל שאינו מצוי במשל.

⁶⁰¹ דבריו של ר' נתן מובאים באופן עצמאי בבבלי, בבא-מציעא נט, ב.

⁶⁰² ואילו במסכת גרים סתם 'חזיר בין שיניך'. שאול ליברמן, 'הוראות נשכחות', לשוננו לב, עמ' 95, דן בנוסח 'נוצר', והעיר על משמעותו כהשמעת קול של בעל חיים. וראה מקבילות נוספות בתנחומא, וירא, סי' יד, כח ע"ב: 'ואם היה בן גרים לא יאמר לו זכור מעשה אבותיך, שהרי החזיר נשוח בין שניהם', וברומה לזה גם בתנחומא, בובר, וירא, סי' לב, נג ע"א: '...ואם היה בן גרים לא יאמר לו זכור משה אבותיך, שהרי חזיר נשוח בין שיניהם'.

מלבד השמטות אלה, שלא תמיד נדע את סיבתן, קיימות בג השמטות שעל-פניהן נוגעות לתהליך העתקתן, השמטות מחמת הדומות.⁶⁰³ פעם אחת מצאנו בו גם חזרה מחמת הדומות.⁶⁰⁴

[ב] שיבושים

שיבושים גרפיים תדירים למדי בג.⁶⁰⁵ חלקם פשוטים כל-כך, עד כי נראה שהסופר לא הבין את הכתוב.⁶⁰⁶ שיבושים אירעו בו גם בשמות חכמים. כך השתבש ג בעמ' 6/24 וגרס 'ר' יונה' במקום 'ר' נתן' בשאר עדי הנוסח. 'ר' יונה אינו ידוע מן הספרות התנאית, וסביר להניח שלפנינו שיבוש ולא נוסח ייחודי. דוגמא דומה מאד מזרמנת בעמ' 5/127, שם גורס ג 'ר' שמע',⁶⁰⁷ לעומת גירסתם של אבדו חטלש והמכילתא דרשב"י שבמדרש הגדול, 'ר' ישמעאל'. המדרש מיוחס לר' ישמעאל גם במקבילה שבירושלמי.⁶⁰⁸

⁶⁰³ להלן רשימה של המקרים הבולטים, ביניהם השמטות קצרות של מלים אחדות והשמטות ארוכות יותר, בנות כמה שורות: פסחא ו, עמ' 7/22, ויהי א, עמ' 12/79, ויהי ב, עמ' 8/89, ויהי ה, עמ' 7/101, שירה ג, עמ' 17/126, שירה ג, עמ' 9/128 (השמטה זו מלמדת כי הנוסח שעמד בפני ג היה נוסח מלא, שנתקצר בכל שאר עדי הנוסח. דווקא הנוסח המלא והחזרה על הביטויים הזהים גרם להשמטה), שירה ד, עמ' 13/130, ויסע א, עמ' 4/155, ויסע ד, עמ' 11/163, ויסע ז, עמ' 4/174, עמלק ד, עמ' 12/197, בחודש ד, עמ' 1/219, נזיקין ד, עמ' 9/264, נזיקין יח, עמ' 20/314, כספא ב, עמ' 1/322.

⁶⁰⁴ עמ' 7/270: 'שומע אני בתוך ביתו ת"ל בחוץ... שומע אני בתוך ביתו תל' לו' והתהלך בחוץ...'

⁶⁰⁵ כמו 'כיד' במקום 'מה' (10/162), 'ציטוט משמות טז, ז', כי פטרין במקום 'נפטריין' (16/196), 'נתה' במקום 'נתק' (עמ' 9/306), 'ביר' מקום 'בוריר' (עמ' 11/270), ואף שיבושים גדולים יותר, כמו בעמ' 1/307: 'שומע אני ישבע אני ישבע ויהא'.

⁶⁰⁶ 'הסליר שטאלו איתן' (עמ' 9/162), היינו 'השלו שטאלו אותו', משפט המופיע כך כמה פעמים במכילתא שם.

⁶⁰⁷ רבינוביץ, גנזי מדרש, עמ' 12, הע' 40, ציין כי מעל האותיות שי"ן ומ"ם ישנן נקודות, והוא העלה את האפשרות שמדובר בסימני מחיקה. סימנים כאלה לא נצפו על-ידי, אף לא על-ידי בויארין, ונראה שהן סימני קיצור כלשהם. כך או כך, סופר כתב היד מתקן את טעויותיו ביד חזקה, ואם היה מזהה כאן טעות, היה מתקן אותה על אתר.

⁶⁰⁸ פאה, פ"א ה"א, טו ע"ב. דיעה דומה מיוחסת לרבי ישמעאל גם במסכת סופרים ג יז, עמ' 132. השם 'ר' שמעון' מופיע במכילתא עם שם האב, וסתם 'ר' שמעון' נדיר ביותר במכילתא, ועל-פי רוב יסודו בהשמטה מקרית. בדפוסים הוא מופיע כך 3 פעמים, שצוינו על-ידי מלמד, ראה מלמד, ביקורת, עמ' 115. במקומות אחדים חל שיבוש מעין זה שלנו, ור' ישמעאל הפך לר' שמעון. ראה עמ' 10/18, 10/302, 12/335, וכן מלמד, שם. חילופים אלה רגילים לא רק במכילתא, אלא בספרות חז"ל בכלל, שהרי בכתיבה מקוצרת ההברל ביניהם מתמצה ביו"ד התחילית:

דוגמא מורכבת יותר של שיבוש להלן:

לא תשא שמע שוא וגו' -

הרי זו אזהרה לכל מי שהו מקבל לשון הרע על חבריו...

רבי אר' הרי זו אזהרה לדיין שלא ישמע מבעל דין עד שיהא בעל דינו <<עמו, שנ' עד האלהים יבא דבר שניהם. ד"א, הרי זה אזהרה לבעל דין שלא ישמיע לדיין עד שיהא בעל דינו>> עומד עימו, שנא' ועמדו שני האנשים אשר להם הריב לפני ה' וגו'.

(כספא ב, עמ' 19/321)

'רבי אר' רק בג, ואילו בשאר עדי הנוסח, אבדו חסל, 'דבר אחר' גם כאן. אף שבג קיימת הבחנה ברורה בדרך-כלל

בין הקיצור 'דב' אח' לבין 'ר' אר', כאן חל בו שיבוש. ראשית, לא סביר שהדרשה השנייה תופיע כ'דבר אחר' בעוד

הראשונה נאמרת על-ידי רבי. שנית, וחשוב יותר, הדרשות שלנו מופיעות במקבילה שבמכילתא לדברים, יט יז (עמ'

116), ששרדה רק במדרש הגדול, בסדר הפוך:

ועמדו שנ' האנ' - הרי זו אזהרה לבעל דין שלא ישמיע דבריו לדיין עד שיהא בעל דינו עמו. ד"א, זו אזהרה לדיין שלא ישמע מפי בעל דין עד שיהא בעל דינו עמו.⁶⁰⁹

הדרשה השנייה נאמרת כ'דבר אחר', וכאן מתאימה לה מאד הקדמה זו. שתי הדרשות הועברו מן המכילתא לדברים

אל המכילתא שלנו, בגלל המכנה המשותף הנושאי ביניהן. מסיבה כלשהי הוקדמה הדרשה השנייה, והיא הועברה

אל המכילתא לשמות יחד עם מלות ההצעה 'דבר אחר' המקדימות אותה כבר במקור.⁶¹⁰

ישמע', שמע'. ראה ר' זכריה פרנקל, דרכי המשנה, עמ' 24, אפשטיין, מלה"מ, עמ' 1191-1194. בנוגע לבבלי ראה הליבני, מקורות ומסורות, מועד, עמ' קג, הע' 3. ראה עוד הסיפור בבבלי, יומא מז, א, בו מוזכר ר' ישמעאל בן קמחית, ושם זה מוזכר גם באבות דר"נ נו"א, לה, נג ע"א. ואולם, בתוספתא, כפורים ג, כ, עמ' 248 מוזכר שמעון בן קמחית. הן בבבלי והן באבות דרבי נתן שם חלק מעדי הנוסח גרסו כמו בתוספתא, שמעון. ראה ליברמן, תוסכ"פ כפורים, עמ' 805, הע' 69.

⁶⁰⁹ כך בשמונת כתבי-היד של מדרש הגדול, להוציא כ"י ירושלים (ס), שבו חסרות המלים 'דבר אחר'. למעשה, לקטע זה עד נוסח עקיף נוסף, בהעתקת המכילתא לדברים לתוך הספרי דברים, פיס' קצ, עמ' 10/229: 'ועמדו, הדיינים יושבים ובעלי דינים עומדים. דבר אחר, אזהרה לבעל דין שלא ישמיע דבריו לדיין קודם שיבא בעל דין חבירו'. כפי ציין פינקלשטיין על-אתר, קטע זה מופיע רק בחלק מעדי הנוסח, כ"י רומי ופירוש רבינו הלל, ולפיכך העיר כי דרשה זו לקוחה מן המכילתא לדברים, והיא נכנסה מגליון. חסרוננו של הקטע בעדי נוסח (ישירים ועקיפים) של הספרי אושש גם על-ידי מנחם כהנא, ראה כהנא, מדרשי תימן, עמ' 35.

⁶¹⁰ הדגשתי דוגמא פרוזאית זו מאחר שלכאורה עשוי נוסחו של ג להסביר כאן תמיהה קשה בעריכת המכילתא. שני המדרשים על הדיין ובעל הדין אינם מתקשרים לפסוק 'לא תשא שמע שוא אל תשת ירך עם רשע להיות עד חמס', אלא רק לנושא דיני העדות, שהם מכנה משותף רחב מאד, רחב מדי. במדרשי ההלכה אותרו בכמה מקומות דרשות של רבי, שחדרו אל הטקסט בשלבים מאוחרים של העריכה, ולפיכך נכרות לעתים צרימות במיקומן. ראה כהנא, גופים זרים, עמ' 69-85. כבר תועדו אפילו מקרים שבהם נשתבש 'רבי אומר' ל'דבר אחר' (ראה כהנא שם, עמ' 79-80). ייחוסה של הדרשה שלנו לרבי והגדרתה כ'גוף זר' מעניקים הסבר לדרך היווצרותה של המוזרות בקשר שבין הדרשה לפסוק או בינה לבין הדרשה הקודמת. כפי שראינו, אף שניתוח כזה מפתה מאד, נראה שלא הוא המפתח ליישוב הקושי הפרשני במקרה שלנו, אלא העברה פשוטה יותר ממקורות פנימיים של רבי ר' ישמעאל.

שיבושים אחרים נובעים משגרת לשונו של הסופר, כאשר הסופר כותב ביטוי מסויים ומבלי משים משלים אותו לביטוי אחר. כך בעמ' 10/169 בג' 'ומיום בית הדין הגדול', וברור שהמלה 'בית' נובעת מאשגרת הסופר. בדומה כתב הסופר 'בן שמונה' (עמ' 16/1266), היינו בן שמונת חודשי הריון, והוסיף מבלי משים, ואולי מחוסר הבנה, 'בן שמונה שנים'.

דוגמא מרתקת לשיבוש בג' מזדמנת בכספא ב, עמ' 3/322:

א	ג
אבא חנין או' משור' ר' אליע' להביא שבועת הדין שתהא באמן שאם אין אתה עונה אחריי אמן עושה אתה שבועתו שוא.	אבא חנון או' משם רבי אליעזר להביא שבועות הדין ביניהן שהוא נאמן שאם שינה את הדין אמן עושה את שבועתו שוא.

על-פי אבדו חט - ואף לפי הפרפראזה שבל - נושאה של הדרשה הוא השבועה שמשיב הדין את שני בעלי הדין, התובע והנתבע. היא תולה אותה באמירת אמן, ולחיצוק היא מבהירה שאי אמירת אמן הופכת את שבועתו לשבועת שווא. נוסחו של ג בלתי אפשרי. נושאה של הדרשה לפיו הוא נאמנות הדין, ששינוי הדין על-ידו ואמירת האמן על-ידי בעלי הדין, הופכת שבועתו לשבועת שווא. הקשיים בדרשה הם כמובן ענייניים, אך גם לשוניים, ותחבירו של המשפט האחרון, 'אמן עושה את שבועתו שוא' אינו רגיל כלל.

אישוש לנוסח שאר העדים במקבילה שבספרי במדבר, פיס' טו, עמ' 16/20:

ואמרה האשה אמן ואמן... אבה חנן או' משם ר' אליעזר, להביא את שבועת הדיין שתהא באמן, שאם אין עונה אחריי אמן, אתה עושה שבועתו שוא.

מן ההקשר עולה התלות הברורה של הדרשה במלה אמן. מאחר שהנושא בספרי הוא סוטה ולא דיני משפט, ברור שהדרשה שם הועברה ממקומנו, מן המכילתא דר"י, ובמיקומה החדש היא מהווה עדות נוסח עקיפה לנוסח המכילתא.

נוסח ג התפתח מתוך שיבוש גרפי קל שבקלים, באמן-נאמן. שיבוש שאירע גם בעדי נוסח אחרים, ב חט, אלא שבג' גרם שינוי זה לעיבוד שאר פרטי הדרשה. עיבוד כזה לא הצריך עבודה מאומצת ומתוחכמת. בחילופים גרפיים פשוטים הפך 'עונה אחריי' ל'שינה את הדין', ואילו המלה 'אמן' הועברה לראש המשפט הבא.

סוג שלישי של שיבושים הוא אשגרות, כאשר הסופר שילב בדרשה מרכיב המופיע מאוחר יותר.

ויהי א, עמ' 17/79

<<כתוב>> זכור את יום השבת וביוסף כת' ויהי ביום הששי <<וטבוח>> והכן, ואין הכן אלא שבת, שנ' ויהי <<ביום הששי והכינו את>>...

המודגש רק בג, והוא שיבוש ברור, עקב השגרה מלהלן. פסוק זה לא נאמר אצל יוסף, והוא משמש רק בסיס לדרשה המילונית.

ויסע א, עמ' 9/157⁶¹¹

ג	ב
כל המחלה אשר שמתי במצר' לא אשים אליך	כל המחלה אשר שמתי במצר' לא אשים עליך
הא אם אשים	הא אשים
כי אני ה' ראפיק (!)	כי אני ה' רופאך,
לעולם הבא.	דברי ר' יהושע.
ר' אלעזר המור' או'...	ר' אלעזר המודעי...

סופרו של ג השתבש מחמת הדומות וציטט את סוף דרשתו של ר' יצחק להלן, עמ' 7/158.

מיקין ו, עמ' 3/271: 'עלו בו צמחים סביבות המכה, אם מחמת המכה חיב, שלא סביבות המכה פטור'. 'שלא סביבות המכה' רק בג, אבל בכל שאר עדי הנוסח, אבדו חס, 'שלא מחמת המכה', בהקבלה לחלקו הראשון של התנאי. ג השתבש כאן מחמת המשפט הראשון בדרשה.

בדוגמא הבאה סדר שונה של מרכיבי הדרשה. שיבוש כזה עשוי לקרות כאשר הסופר מדלג על כמה משפטים ומשלים אותם בעצמו כאשר הוא נזכר, או כאשר הוא מעתיק השלמה מגליון, ומשלב אותה שלא במקומה.

ג (יז) כיצד,
שנים עשר מזכין ואחד עשר מחיבין - וכי.
שלשה עשר מחיבין ועשרה מזכין - חייב.
או אחד עשר מחיבין ואחד עשר מזכין - שומיע אני יהא חיב
תל' לוי' לא תענה ברעך עד שקר, ואו' לא תענה על ריב וגו'
ואמרה תורה הרוג על פי עדין הרוג על פי מטיין
מה עדין בשנים אף מטיין בשנים.
(יח) לא תהיה אחרי רבים לרעות וגו'
ממשמע שאן את הורה עמהן לרעה הורה <<את>> עמהן לטובה

⁶¹¹ כנוסח ב גורסים גם ד חטל.

או אחד עשר מזכין ואחד עשר מחיבין ואחד אומ' איני יודיע
הרי זו אזהרה לדיין שלא יטא אלא לכף זכות,
לכך נא' ולא תענה על ריב לינטות אחרי רבים להטות.

(כספא ב, עמ' 1/323)

המשפטים המודגשים מופיעים במקומם זה רק בג, בט הם חסרים לחלוטין, ואילו בשאר עדי הנוסח, אבדו, הם מופיעים בראש הדרשה, ו'כיצד' מרגים אותם. היעדר דיבור מתחיל לדרשה ופתיחתה ב'כיצד' יוצרים נוסח קשה בג. כמו כן, משפטים אלה זרים במיקומם החדש. 'או אחד עשר מזכין...' שבמשפט הבא אינו מתקשר למשפטים אלה, והוא עצמו זוכה לאישוש בפסוק 'ולא תענה על ריב לינטות...', הנאמר בסוף. גם מבחינת סדר הפסוקים המצוטטים בדרשה אין זה מקומו של המדרש. המלים 'לא תהיה אחרי רבים לרעות' מופיעות בראש הפסוק, אך כבר קודם לכן צוטטו המלים 'לא תענה על ריב לינטות' (ש' 5), המופיעים במקרא אחר-כך. נוסחו של ג אינו אפשרי אפוא, ונראה שביבוש יסודי.⁶¹²

מקרים אחרים של שיבושים עומדים על הגבול שבין טעויות סופר לבין עיבודים.

נזיקין ו, עמ' 8/270

ג אם זרחה השמש עליו - וכי עליו החמה זורחת, והלא על כל העולם זורחת, אלא מה השמש שלום לעולם, אף זה אם ידוע הוא שבשלום הממנו והרגו הרי זה חייב פטור.

אין בידינו כל רמז לדרך היווצרותו של הנוסח הכפול. יש לשקול את האפשרות ש'פטור' נובע מדמיונה החיצוני של הלכה זו להלכות רצח בשגגה, שאם לא שונא הוא לו מתמול שלשום, פטור וחכאי למקלט.

⁶¹² ושנא חשב מישוהו שמקומם החדש יפה להם ממקומם הקודם וקושר אותם לאזהרה להטות את הדין לטובה? ראה גם תוספתא, סנהדרין ג, ז, עמ' 419, שם מופיעות דרשות 'לא תהיה אחרי רבים לרעות' ואמרה תורה הרוג על פי עדים' ברצף, אם כי הפוך: 'מניין לסנהדרין קטנה שהיא של עשרים ושלשה... תל' לומ' לא תהיה אחרי רבים לרעות. מכלל שאי אתה הוי עמהן לרעה אבל הוה עמהם לטובה. יכול לא תהא עמהם לרעה כל עיקר, תל' לומ' אחרי רבים להטות, אף לרעה. אמור מעתה הואיל ואמרה תורה הרוג על פי עדים הרוג על פי מטין מה עדים שנים אף מטין שנים...'

[ג] דרשות מעובדות

בכמה מקומות מתגנב לליבנו חשש כי גרסאותיו של ג מעובדות. מצאנו דרשות שבהן שולבה מלה או יותר מן הבבלי לתוך דרשת המכילתא, ואף מצאנו רמזים לעריכה אחרת של המכילתא בידי קורא אלמוני.

א. עיבוד על-פי מקבילות

1. מיקץ טז, עמ' 8/305

ר' יאשיהו אר' ר' יוחי אר': אם טרף יטרף - יביא עדין שנפטר (!) באונס ויהא פטור מלשלם.
המלה אונס אינה מופיעה באבג'דו ט, אלא בג חל בלבר, והיא נתחבה בהם על-פי הברייתא שבבבלי: 'אם טרף יטרף יביאהו עד - יביא עדים שנטרפה באונס, ופטור' (ב"ק, י ב - יא א).⁶¹³

2. בחיבורו שתי מכילות, פרק א, נוסחאות מעובדות, סע' 1, העיר כהנא לדוגמא נוספת, בעמלק א, עמ' 17/177:

אחירין אר' אין רפידים אלא רפיון ידים
לפי שריפו ידהן מדברי תורה
לכך נימור לא יפנו אבות על בנים מריפיון ידים
לכך בא השונא עליהן
שאינן השונא בא אלא על רפיון ידיין מן התר'.

המשפט המודגש מופיע רק בג, וחסר בכל השאר, אבדן חטת ובמכילתא דרשב"י,⁶¹⁴ אבל הוא מופיע בבבלי, בכורות ה, ב, ובמקבילה שבסנהדרין קו, א, ועיין כהנא שם לניתוח מלא. את דבריו ניתן לאשש באמצעות שתי דרשות מקבילות במכילתא, שתיהן ללא המשפט הנוסף בג:

לפי שפרשו מדברי תורה לפיכך בא השונא עליהם, שאין השונא בא אלא על חטא ועל העבירה.
(ויסע ו, עמ' 12/173)

ולפי שפרשו מדברי תורה, לכך בא שונא עליהן, שאין השונא בא אלא על החט ועל העבירה, לכך נאמ' ויבא עמלק.

(עמלק א, עמ' 5/176)

מבנה שתי דרשות אלה דומה למבנה הדרשה שלנו, ללא הפסוק הקוטע את המשפט באמצעו, 'לפי ... לכך ...'.

⁶¹³ ח קיצר בסוף ההלכה וגרס רק 'ויהא פטור'. בכך הוכיח כי גם הוא מושפע מן הבבלי. על תלותו של ח כאן בבבלי העירו גם הורוביץ-רביץ. מבחינה לשונית גרידא 'שנטרפה באונס' אפשרי. ראה תוספתא, בבא-מציעא ד, ב: 'ניטלו מלפניו באונס הרי הוא כנושא שכו'.

⁶¹⁴ אף לא בש, שבו נוסח המורכב מן הדרשה שלנו והדרשה שב'עמ' 5/176, ראה להלן.

3. פסחא ז, עמ' 8/23⁶¹⁵

א

והיכתי כל

שומע אני על ידי המלאך או על ידי שליח

ת"ל וה' הכה כל בכור

לא על ידי מלאך

ולא על ידי שליח.

ג

והיכתי

שומע אני על ידי המלאך או על ידי השליח

תל' לומר והיכתי,

לא על ידי מלאך

ולא ידי שליח

ולא על ידי השרף.

בעיבוד הדרשה בשאר עדי הנוסח דנתי כבר במקום אחר,⁶¹⁶ וכאן רק אעיר על המשפט 'ולא על ידי שרף' שנוסף רק בג בסוף הדרשה. מאחר שהשרף לא נזכר קודם, ואף לא מצינו את עקבותיו בדרשה שבעמ' 2/43, סביר להניח שמשפט זה אינו מקורי, אלא נוסף על-ידי מעתיקים, אולי בהשפעת נוסח הדרשה בהגדה של פסח.⁶¹⁷

ב. עיבוד מקומי

מזיקין יח, עמ' 4/313

א

אם ענה תענה אתו

אחד עינני מרובה ואחד עינני מועט.

ד"א, אם ענה תענה אתו

מגיד שאינו חייב עד שיענה וישנה.

ג

אם ענה תענה אתו

עד עינני מרובה ואחד עינני ממועט.

מגיד שאינו חייב עד שיעננו

דב' אחד, אם ענה תענה אתו

אחד עינני מרובה

ואחד עינני ממועט.

עיון בהקשר מלמד שהשיבוש בג אינו מיקרי אלא פרי של עיבוד מכון, שמטרתו ליצור רצף בין הדרשה שלנו לבין הסיפור הבא אחריו. בסיפור הצמוד מסופר על ר' ישמעאל ור' שמעון היוצאים ליהרג. לנוכח תמיהתו של ר' שמעון על גורלו, מבהיר לו ר' ישמעאל כי אם עיכב מישוהו שבא לדין אצלו 'עד שתהא גומא כוסך עד שתהא נועל סנדלך או עד שתהא טליתך עוטף', מהווה התנהגות זו הסבר לעונשו. הוא מוסיף ואומר כי אף שמדובר בעינני קל, הרי אמרה תורה 'אם ענה תענה אתו, אחד עינני ואחד עינני ממועט'.

על-פי הסדר הרגיל בשאר עדי הנוסח - אבדו חט - מפריעה הדרשה השניה לרצף שבין הדרשה הראשונה בהקשר ההלכתי לבין הופעתה בהקשר האגדי.⁶¹⁸ ג העדיף לחזור על הדרשה הראשונה, תוך שהוא מעתיק את מקומו של 'דבר אחר' ומשתמש בו כלשון הצעה לדרשה זו. ל העדיף להתעלם לחלוטין מן הדרשה השנייה, ושניהם לדבר אחד כיוונו.

⁶¹⁵ הדרשה מופיעה באבד חט, ובקצרה גם בל.

⁶¹⁶ ראה פרק ו, דרשות מקוריות בג, [ב] טשטוש רמזי העברה, דוגמא 1.

⁶¹⁷ עיין גם בירושלמי, סנהדרין, פ"ב ה"א (כ ע"א), ובמקבילה, הוריות, (פ"ג ה"א), שם מוזכרים המלאך והשליח, אך לא השרף.

⁶¹⁸ בד חל שיבוש: 'ד"א רבי אומר'.

ג. לשון פירוש

עמלק ד, עמ' 9/198

א	ממון עצמן בדין	שונאי בצע - אילו שהן שונאין
מד ס ⁶¹⁹	בדין	שונאי בצע - אילו שהן שונאין לקבל ממון
ח	בדין	שונאי בצע - ששונאין [] ממון
ג	בדין	שונאי בצע - אילו שהן שונאין לקבל שוחד

גירסתו של ג כאן, 'שוחד', חשודה כלשון פירוש, הבאה להבהיר כי שונאי הצע אינם כאלה השונאים לקבל ממון סתם, כמתנה, ובוודאי לא אלה השונאים ממון עצמם, ממון⁶²⁰, אלא דווקא ממון בדין, היינו שוחד. המכילתא דרשב"י, שנשתמרה כאן בשלמותה רק במדרש הגדול, אכן מאששת את נוסחם של העדים המערביים.

בספק יש לציין שתי דוגמאות נוספות.

שירה ג, עמ' 16/128: 'כביכל שמו מתח<>לל בעולם>'. המלה 'כביכול' מופיעה רק בגד, והיא חסרה בבהו חסש. מלה זו חשודה כתוספת של מעין 'תיקון סופרים' שמטרתו למנוע פגיעה בכבוד שמים.

וכן כספא א, עמ' 14/316:

ג עד בוא השמש תשיבנו לו, זו זכות יום שאת מחזיר לו בכל יום.
אין לי אלא <>כסות יום שאת מחזיר> לו כל היום
<>כסות לילה שאת> מחזיר לו כל הלילה כל היום וכל הלילה מנ?
תל' לו' השב תשיב לו את העבוט.

המלים 'כל היום וכל הלילה' מופיעות רק בג. בבו ט נוספו המלים 'וכל היום', ואילו בא ח הן חסרות חלוטין. מלים אלה אף חסרות במקבילה שבמדרש הגדול, המצטט מן המכילתא לדברים:

השב תשיב לו את העבוט כבוא השמש - זו כסות לילה. אין לי אלא כסות לילה שהוא מחזירה בלילה, כסות יום שהוא מחזירה ביום מנין, ת"ל עד בוא השמש תשיבנו לו, זו כסות יום.

נוסח המכילתא לדברים דומה מאוד לנוסח המכילתא שלנו, אלא שבמקום 'כל היום' ו'כל הלילה' היא משתמשת בסגנון 'ציום', 'צלילה'. ההבדל קטן אך משמעותי. בעוד שבמכילתא לדברים אפשר לפרש כי את כסות הלילה יש להשיב עם הלילה ואת כסות היום עם היום, כך שיוכל העני להשתמש בהם בעת שימושם, נוסח המכילתא 'כל היום' עשוי להתפרש כך שניתן להשיב את כסות היום במהלך היום עצמו, וכך גם בנוגע לכסות הלילה. פירוש כזה אינו סביר מאחר שהוא מתיר להשיב את כסות היום אף בסוף היום ואת כסות הלילה בסוף הלילה. יש אפוא לפרש כי

⁶¹⁹ וברומה להם גם ל: 'אלו ששונאין ממון בדין'.

⁶²⁰ אפשר שגירסתם של א ח מושפעת מפירושו של ר' אלעזר המודעי להלן, כי שונאי הצע הם השונאים ממון עצמן, קל וחומר ממון אחרים.

'כל היום' ו'כל הלילה' הם מעין 'לכל היום' ול'כל הלילה'.⁶²¹ אפשר אפוא כי המלים 'כל היום' ו'כל הלילה' שבג אינם אלא גירסה אחרת לתוספת המלים 'וכל היום' שבב ס, שמטרתן אחת, לפרש שאת כסות הלילה יש להשיב קודם ללילה.⁶²²

ד. עקבות עיבוד שנשתמרו

בניגוד לכל הדוגמאות לעיל, שבהן ההנחה כי הנוסח המקורי של המכילתא נשתנה ביד מכוונת תלויה בהשערה, ואפילו יש בה מידה מסויימת של ביטחון, במקום אחד הנחה זו יוצאת מגדר שמא. בשניים משלבי הדרשה מופיע נוסח כפול, שאינו עשוי להיות תוצאה של טעות סופר גרידא. לעובדה זו לכשעצמה השלכות רבות על הערכתו של ג, במקרים פרטיים כמו בתפיסה הכוללת.

ויהי ב, עמ' 4/89⁶²³

ב	ג
ויקח שש מאות רכב וגו' משל מי היו, אם תאמ' משל מצר' היו, והלא כבר נאמר וימת כל מקנה מצרים	שש מאות רכב בחור וג' שלמי היו אם תאמר משל פרעה מצרין היו, והלא כבר נאמ' וימת הנה יד ה' היתה במקנך
ואם תא' משל פרעה היו, והלא כבר נאמ' הנה יד ה' היתה וגו'	אם תומר משלפרעה מצריים והלא כבר נא' הנה.... כל מקנה מצר'
אם תאמר משל <<ישראל>> היו והלא כבר נאמ' וגם מקננו ילך עמנו וגו'	אם תומר משלישראל היו והלא כב' נא' וגם מקנינו ילך עמנו וגו' פרסה
משל מי היו הירא את דבר ה' וגו'	משל מן] היו היירא את דבר ה'

⁶²¹ כך פירש גם שבות יהודה, ואחריו גם בירורי המידות והר אפרים. פירוש כזה נתמך גם מן ההקשר במדרש הגדול, שם מובאת לאחר דרשתנו דרשה אחרת: 'השב תשיב לו את העבוט, מלמד שמחזיר לו כלי יום ביום וכלי לילה בלילה, סגוס בלילה ומחרישה ביום, אבל לא סגוס ביום ומחרישה בלילה. מכאן אמרו ממשכנין כסות יום בלילה וכסות לילה ביום'. הדרשה עצמה, ללא 'מכאן אמרו', מופיע גם בספרי דברים, פיס' רעז, עמ' 295. במדרש הגדול מובא משפט נוסף החשוד כתוספת של העורך: 'מפני מה, טעמו של דבר מגיד, ושכב בשמלתו, שלא תפגע בו צנה בלילה'. לפירוש אחר, מילולי יותר של המדרש במכילתא ראה רמא"ש על-אתר.

⁶²² מקורות נוספים העוסקים בנושא זה לוקים בחוסר בהירות, ראה לדוגמא הברייתא שבבבלי, בבא-מציעא קיד, ב, והגהתה בידי התלמוד, וכן ירושלמי, בבא-מציעא, פ"ט ה"ב, יב ע"ב, והפירושים השונים שניתנו לסוגיה.

⁶²³ כמו ב הדרשה מופיעה גם באג' צד חספת, ובאופן פרפראזטי בל.

נמצאו למידים

הירא את דבר ה' מעבדי פרעה

הם היו תקלה ליש'.

מעבדי פרעה

הם היו תקלה ליש'.

חשיבותה של דוגמא זו בנוסחאות הכפולות שבג. סדר הפרטים בכל עדי הנוסח הוא מצרים - פרעה - ישראל, ואילו בג מופיע בשני הקטעים הראשונים נוסח כפול: פרעה מצרים - מצרים פרעה. גם הפסוקים המצוטטים כפולים: וימת/הנה - הנה/וימת.

הנוסח הכפול מאפשר התחקות אחר תהליכי העיבוד במכילתא. במקרה שלנו ניתן לשער כי בנוסחו המקורי של ג סדר הופעת הפרטים בו היה שונה, ופרעה הקדים את מצרים. מאחר שהפסוק 'וימת כל מקנה מצרים' (שמות ט, ג) מתאים למצרים ואילו הפסוק 'הנה יד ה' הויה במקנך' (שם, ו) מופנה לפרעה, יש להניח כי גם סדר הפסוקים היה הפוך בהתאמה. מעין הגירסה המשווה בג מצויה במכילתא דרשב"י:

ויקח שש מאות רכב בחור. משלמי היו, אם תאמר משל פרעה היו, הרי כבר נאמ' הנה יד ה' הויה וגו'. ואם תאמר משל [] הרי כבר נאמ' וימת כל מקנה מצ' ואם משל יש' [] ה' מעבדי פרעה וגומ'. נמצינו למדין [] מעבדי פרעה הן היו תקלה ליש'.

רמז לסדר זה של הפסוקים יש למצוא גם בגירסה הפרפראזטית שבש:

וכל רכב מצרים, מדיכן ה' הרכב במצרים, אם משל עצמם הא כתיב הנה יד ה' הויה וגו', וכתיב וימת כל מקנה מצרים, ואם משל ישראל הא כתיב לא תשאר פרסה, אלא משל הירא את דבר ה'.

נראה אפוא כי לפנינו בג גירסה ששימרה הן את הנוסח המקורי והן את הגהתו.⁶²⁴

⁶²⁴ הגהה שלא נוכל לדעת את סיבתה, אם מסיבות ענייניות ואם כדי להתאימו לנוסח המקובל יותר. האפשרות האחרונה נוגעת לשאלת אופן התגלגלותה של המכילתא, השתלשלות ענפי הנוסח, מיקומם הגיאוגרפי של קטעי הגניזה וזמניהם. ראה עוד לעיל פרק ז [ב], דוגמא 5.

בדיקתו של עותק הגניזה (=ג) העלתה כי מדובר בעותק חשוב ביותר לשחזור נוסחה המקורי של המכילתא. יחד עם זאת, הוא אינו חף מפגמים. בסיכום תכונותיו אתחיל בגנות ואסים בשבח.

חסרונותיו באים לידי ביטוי בצדדים טכניים, הנוגעים להיותו כתב-יד המועתק ביד אדם, ובתחומים ענייניים, הנובעים מלימוד תכניו. בטופס נמצאו דרשות לא שלמות, ברוב גדול של המקרים עקב השמטה מחמת הדומות. בניגוד לשאר עדי הנוסח, השמטות מעין אלה לא עובדו. משום כך הקושי הטקסטואלי מזדקק לעין וניתן להשלים את החסר במקל. דברים דומים יש לומר באשר לשיבושים בעותק הגניזה. על-פי רוב מדובר בשיבושים גרפיים פשוטים, ושחזור הנוסח המקורי אינו דורש מאמץ מיוחד. עם שהסופר לא היה למדן, ולעתים מתקבל הרושם שאף לא הבין את שכתב, העותק - או אחד מאבותיו - שימש גם תלמיד חכמים. לפי שעה מצאתי פעם אחת שבה נותרו עיקבותיו של מגיד אלמוני ולפנינו נוסח כפול, ישן לצד חדש. דוגמא זו ללמד על עצמה באה בלבד; היא חריגה, ואינה מעידה על הכלל. רק במקרים בודדים מצאתי בעותק הגניזה עיבודים שמטרתם להתאים את המכילתא למקורות מקבילים או להמיר נוסח קשה בנוסח קל ממנו, וכדומה.

סיפור חולשותיו של העותק מדגיש את עליונותו על שאר עדי הנוסח. מול מקרים בודדים של השמטות, שיבושים ועיבודים, ניתן להצביע על עשרות דרשות שבהן נוסחו עדיף. רוב החילופים בין טופס הגניזה לבין שאר עדי הנוסח מתרחשים בקטעי האגדה, והדברים חלים על אורך הדרשות, תוכן, סגנון והטרמינולוגיה המופיעה בהן. בדרשות אחרות עמד גדרה של ההלכה כסייג בפני שינויים ותיקונים, כפי שמשתקף בדבריו של ר' מאיר בבבבשתי, בהקדמתו ל'אות אמת': אין רוב הגהתי בהם כי אם במקום אגדה, שהשאר הן ברייתות מפורדות ומפורשות בתלמוד במקומותן' (ב ע"א).

יתרונו של עותק הגניזה בא לידי ביטוי בולט ביותר בנוסחו השלם יותר. העותק משיב למכילתא דרשות שאבדו מאיתנו בשאר עדי הנוסח, מחזיר חלקי דרשה חיוניים למקומם, מקפיד על משפטים שלמים ומצטט ציטוטי מקרא ארוכים יותר. כמו כן אינו מקצר דרשות המוכרות לו ממקומות אחרים במכילתא או מן הספרות התלמודית לגוניה.

נוסח המכילתא הנמצא בטופס הגניזה מקורי יותר מאשר בשאר עדי הנוסח. בעדים המערביים נכרת השפעתם של מקורות מקבילים על דרשות המכילתא, וקשיים מקומיים עורפלו והוגהו. כך גם נחסכו מאיתנו צרימות תוכניות המובילות למקום המקורי שממנו העובדו הדרשות. במקומות אחרים אף נוספו לשונות פירוש שאינם מקוריים

למכילתא, כמו הערות 'אל תקרי'. בכל המקרים האלה נותר טופס הגניזה בתומתו. בעדים המערביים מצויים גם שיבושים תוכניים, הנובעים בדרך כלל מחוסר הבנה. שיבושים אלה חורגים מטעויות סופר שניתן לתקן בקלות, ופעמים רבות רק בזכות עדותו של עותק הגניזה אנו שבים לקריאה אמיתית של הדרשה.

קירבתו של עותק הגניזה לנוסח המקורי של המכילתא באה לידי ביטוי גם במונחים הדרשניים המשמשים את היוצרים. העותק שימר את הטרמינולוגיה בלשונה העתיקה, טרם השפעתו של התלמוד הבבלי, והוא ממעט בלשונות הצעה. כמו כן נותרו בו מונחים נדירים בצורתם או בהוראתם, במקום ששאר העדים המירום במונחים שגורים יותר. לשונו של טופס הגניזה אף היא תורמת את חלקה להבנה מקורית של המכילתא. בטופס נשתמרו מלים ייחודיות שלא נודעו לנו ממקורות אחרים או מלים בעלות הוראה נדירה. שמות המקומות המוזכרים במכילתא שובשו לעתים בשאר העדים, והטופס לברו מוסר את השם האמיתי. צירופי מלים וביטויים לשוניים מופיעים לפנינו בעותק הגניזה בצורה המתועדת בעדי הנוסח הטובים של לשון חז"ל, ואף תעתיקיהן של מלים זרות, רובן שאולות מן היוונית, קרובות יותר ללשון המקור. במקרים מסויימים הנוסח המקורי הוא מפתח להבנת הדרשה, ואז נודע לדיוק הלשוני ערך מוסף. בנוסף לתרומתו הלקסיקלית יש לציין את תרומתו בתחומי התצורה והתחביר ללשון חכמים לשעצמה. עותק הגניזה מחזק הגדרתן של נטיות שנצפו זה מכבר, ומחדד את ההבחנה בין מבנים תחביריים וצורניים שונים. מאידך-גיסא, בתחום הכתיב וההגה עותק הגניזה אינו עיקבי, לעתים הוא תואם את עדי הנוסח הטובים של לשון התנאים, בעיקר כ"י קאופמן למשנה וכ"י וטיקן 66 לספרא, ולעתים הוא סוטה מהם. במקרים כאלה נוסחו של כ"י אוקספורד (=A) עולה באיכותו על נוסח עותק הגניזה.

תחום נוסף בו ניכר טיבו של עותק הגניזה הוא בשימור החלוקה המקורית של המכילתא. בניגוד לעדים המערביים שהושפעו מן החלוקה הבבלית של התורה לפרשות השבוע, בעותק הגניזה נשתמרה החלוקה לתשע מסכתות נושאות, המתחלקות בתוכן לפרשות. חשובה מכך היא עדותו של העותק על חלוקה פנימית של הפרשות להלכות, חלוקה שעד כה נרמז לנו עליה בסימני המעתיקים בסופי מסכתות. חלוקה כזו נשתמרה בכמה קטעי גניזה נוספים, והיא זהה בהם. החלוקה להלכות אופיינית לעדי הנוסח המעולים, וקביעה זו מאוששת עתה גם על-ידי עותק הגניזה.

שני ענפי נוסח

השוואת עותק הגניזה לעדי הנוסח שהיו ידועים לנו עד כה (להלן 'שאר עדי הנוסח') בתחומים אלה ובתחומים אחרים מראה בעליל כי הוא שייך לענף נוסח אחר. מאידך-גיסא, בינו לבין חלק מקטעי הגניזה נמצאו סימנים הרומזים אולי על ענף נוסח משותף. אפרט ראשון ראשון ואחרון אחרון.

בכל מקום בו היה העותק שלם יותר, שאר עדי הנוסח נמצאו חסרים, ובררשות שבהן נמצא נוסחו מעובד, שאר העדים נמצאו מסכימים זה לזה בעיבוד. גם מונחים מקוריים, מלים נדירות והוראות ייחודיות שנמצאו בו, נעדרים מעדי הנוסח האחרים. ההבחנה בין עותק הגניזה לבין העדים המערביים היא אפוא מוחלטת. חלוקה זו לשני ענפים נמצאת מחוזקת בפרטים נוספים בהם נברל העותק משאר עדי הנוסח. מונחים מדרשיים ידועים ובעלי תפקיד דומה מוחלפים ביניהם, ואף סגנון הדרשות אחר במקצת. במקרים אחדים שונה רצף הפרטים המוזכרים בדרשה בעותק לעומת שאר עדי הנוסח, והוא נוטה באופן עיקבי לסדר הופעת הפסוקים במקרא. לא תמיד ניתן לקבוע מהו הנוסח המקורי ומהו הנוסח המתוקן או המשובש, וחשיבותם של נתונים אלה בהעשרתה של ההבחנה בין ענף הנוסח עליו נמנה עותק הגניזה לבין ענף נוסחם של העדים המערביים.

קרוב ביותר לנוסחו של עותק הגניזה ג הוא העותק השלישי מן הגניזה, ג³, ובכל מקום בו סוטה ג מגירסתם של שאר העדים תומך בו ג³. ההבדלים בין שני העותקים מוכיחים כי אינם תלויים זה בזה. במקומות בהם ג⁹ נשתמר, אף הוא מאשש את עותק הגניזה שלנו נגד כל שאר העדים.

נתונים אלה מלמדים על קיומו של ענף נוסח מזרחי למכילתא, הנברל מענף הנוסח המערבי. ואולם, החלוקה בין מזרח למערב אינה כה פשוטה, ולא כל המצוי במזרח אכן משקף את הנוסח המזרחי ולהיפך. עובדה היא כי שאר העותקים מן הגניזה - ג², ג⁴, ג⁵, ג⁶, ג⁷, ג¹² - קרובים בנוסחם לנוסח העדים המערביים דווקא. בולטים ביניהם ג², הנוקט בנוסח מערבי לכל דבר, וכן ג⁴, הקרוב בנוסחו לנוסח הדפוס.

שאר עדי הנוסח

מן העבודה עולות כמה מסקנות חשובות גם באשר לשאר עדי הנוסח, ובראשם הדפוס. השוואה בין עותק הגניזה לבין נוסח הדפוס העלתה כי במקרים רבים דווקא נוסח הדפוס משמר נוסחאות מקוריות, בעוד כתבי-היד משובשים או מעובדים. דוגמא זו בולטת בדרשת נזיקין ז, עמ' 6/272 (שלא נדונה בעבודה). באופן פרדוקסלי קשיי הנוסח בדרשה זו החלו רק עם התפתחותה של המודעות הפילולוגית במאה העשרים ועם מציאתם של כתבי-היד. לאוטרך,

שהפנים את קדימותם העקרונית של כתבי-היד, ביכר את נוסחם על נוסח הדפוס, שמלבד היותו סביר יותר מבחינת תוכנית, נמצא עתה מאושש גם על-ידי עותק הגניזה. דברים דומים יש לומר גם באשר לעדי הנוסח העקיפים, שגירסתם מוצאת לה לעתים תימוכין בעותק הגניזה עובדה זו מלמדת כי לא כל נוסח שונה שנמצא בהם יסודו בעיבוד, וכי לעתים דווקא בעדי הנוסח העקיפים נותרו נוסחאות מקוריות וקדומות.

בקטעים שנבדקו על-ידי מצאתי דמיון רב בין כ"י מודינה למדרש חכמים. דמיון זה בא לידי ביטוי בסטייה מנוסח שאר העדים, בעיקר בשינויים הנראים כעיבוד מכוון, אבל גם בהבדלים לשוניים וסגנוניים, הוספות, השמטות, ועוד. כפי שהעיר כהנא (שתי מכילות, פרק א, סע' 2.1) ממצאים אלה מלמדים כי רוב הפרטים המייחדים את מדרש חכמים, עיבודיו ושיבושיו, כבר היו קיימים בעותק המכילתא שלפניו. עובדה זו מאוששת על ידי ממצאים נוספים, כמו גירסת ר' סולימן אוחנה לדרשת המכילתא 8/23 בשם 'יש אומרים', המובאת על-ידי ר' יהודה נג'אר, גירסה דומה מאד לנוסח מדרש חכמים שם (ראה לעיל פרק ו [ב], דוגמא 1).

היחס בין עותק הגניזה לבין המכילתא דרשב"י

בדיקתו של עותק הגניזה העלתה קשר הדוק בינו לבין המכילתא דרשב"י, במיוחד על-פי קטעי הגניזה. קשר זה מתבטא כמעט בכל תחום שנבדק: באורך הדרשות ושלמותן (עמ' 12/97, 8/101, 5/107, 5/111, 15/127, 10/130, 12/130, 10/166, 1/169, 14/217, 3/218), בתוכן הדרשות ולשון (8/90, 18/111, 4/112, 19/127, 11/155, 10/157, 19/165, 2/166, 9/167, 4/169, 15/172, 1/174, 20/195, 3/208), בנוסח המקרא (עמ' 6/157, 18/163), בסדר הופעת הפרטים בדרשות (עמ' 10/88, 4/89), בסגנון הלשוני, בעיקר בתצורת המלים (עמ' 5/111, 16/4/168, 10/218) ובעניינים לקסיקוגרפיים שונים (עמ' 17/95, 2/6/166, 7/169, 12/196), ואף במונחים מדרשיים מדידים וצורות מקוריות, כמו 'כך דברי' (וכן עמ' 6/102, 8/165, 9/166, 19/166, 4/167, 10/172, 5/178, 10/273). לדמיון שנמצא בין המכילתא דרשב"י לבין המכילתא דר"י על-פי עותק הגניזה בתחום זה נודעת חשיבות עצומה מאחר שברובן נבדלות מערכות המונחים של שתי המכילות זו מזו.

זיקתו של העותק למכילתא דרשב"י עולה על הקשר שנמצא בינה לבין שאר עדי הנוסח, והיא מצמצמת את הפער בין שתי המכילות. מאידך-גיסא, קירבה זו מחדדת את ההבדלים ביניהן בעיצוב הדרשות הדומות, ולא פעם נראה כי דרשות אלה איברו את משמעותן ואת המבנה המיוחד להן באופן בו עוצבו במכילתא דרשב"י (ראה לדוגמא עמ' 8/101, 9/110, 11/110).

הזיקה בין נוסח עותק הגניזה לבין המכילתא דרשב"י מעלה את השאלה אם העותק לא הושפע מן המכילתא דרשב"י ועובר על-פיה. אפשרות כזו אינה מתיישבת עם העובדות. ראשית, הדמיון בין עותק הגניזה לבין המכילתא דרשב"י אינו מקיף את כל הטקסט אלא רק חלק מן הדרשות האגדיות, ואינו מצוי כלל בדרשות ההלכתיות. שנית, הפרטים הדומים בעותק הגניזה ובמכילתא דרשב"י אינם אופייניים לעיבוד. לעתים קרובות נמצא כי מבנה הדרשות שונה, וכן מרכיביון ומהלכן, אך לעומת זאת נמצא דמיון בפרטים קטנים ושוליים לכאורה, כמו המבנה התחבירי ומונחים מדרשיים. כמו כי יש לציין את העובדה כי נוסח עותק הגניזה אינו בודד. במקומות אחדים הוא נתמך על-ידי קטעי גניזה נוספים, בעיקר ג' וג'. נראה אפוא כי יש לדבר על מסורת מזרחית, המיוצגת על-ידי עותקי גניזה אלה, הקרובה בנוסחה למכילתא דרשב"י, לעומת עדי הנוסח המערביים, שבהם לא מצאנו זיקה כזו בינם לבין המכילתא דרשב"י.

זאת ועוד, בכל המקרים שברקתי לא מצאתי שיבושים זהים במכילתא דרשב"י ובנוסח עותק הגניזה. ושיבושים הם הרי הכלי הברוק ביותר למציאת קשר ישיר בין כתבי-יד. כמו כן, ברוב המקרים שבהם דומה עותק הגניזה למכילתא דרשב"י, הדרשות בשתי המכילתות זהות. ההבדלים שנמצאו בין עותק הגניזה והמכילתא דרשב"י לבין שאר עדי הנוסח במקרים כאלה, הם הבדלים אופייניים לעדי נוסח של מקור אחד ולא של שני מקורות נבדלים.

כל האמור לעיל מגדיר את עותק הגניזה ג כעד הנוסח החשוב ביותר שיש בידינו למכילתא. מהדורה מרעית חדשה למכילתא תצטרך להזדקק לו דרך קבע כמייצג מצויין של מסורת הנוסח המזרחית למכילתא.

ביבליוגרפיה ורשימת הקיצורים

כתבי-יד של המכילתא

א	כ"י אוקספורד Bodi. 150 Uri 119 (=151.2). סימנו במכון לתצלומי כ"י שעל-יד האוניברסיטה העברית: ס' 16215.
ב	Eerly Hebrew Manuscripts in Facsimile, Vol. VII, The Munich Mekilta, Bavarian State Library, Munich, Cod. Hebr. 117, Edited by Judah Goldin, Oriental Studies, University of Pennsylvania, Copenhagen 1980
ה	כ"י רומי קונטנזה H2736 pp. 29-56 (=67.1, סימנו: ס' 30).
ו	כ"י וטיקן Ebr. 199.6 (סימנו במכון לתצלומי כ"י: פ' 2499).
ז	כ"י מודינה 30.1 (תצלום מידי פרופ' מנחם כהנא).

דפוס המכילתא

1	מכילתא, דפוס ראשון קושטא רע"ה, דפוס צילום, ירושלים תשל"א.
2	מכילתא, דפוס ונציה ש"ה, דפוס צילום, ירושלים תשל"א.

עדי הנוסח העקיפים

והזהיר	ספר והזהיר לסדר שמות, מר חפץ אלוף, מהד' יהודה פריימאן, תרל"ג.
מדרש חכמים	מדרש חכמים, כ"י בהמ"ל, ניו-יורק 4937.
ילק"ש	ילקוט שמעוני, כ"י אוקספורד 2637 (סימנו: ס' 22703).
	דפוס ראשון, שאלוניקי רפ"ו-רפ"ז (ד"צ).
	ילקוט שמעוני לרבנו שמעון הדרשן, על-פי כ"י אוקספורד, בעריכת דוב הימן ויצחק שילוני, בהוצאת מוסד הרב קוק, ירושלים תש"מ.
ילקוט המכירי	כ"י לונדון 342 (סימנו: ס' 4872).
	כ"י פארמה 1172 (סימנו: ס' 13266).
לקח טוב	ילקוט המכירי, תרי-עשר, ר' מכיר בר אבא מרי, מהד' אלברט גראינף, לונדון 1910.
מנורת המאור	מדרש לקח טוב, מהד' שלמה בובר, כרכ' א-ב, ווילנא תר"מ.
ערוגת הבושם	ספר מנורת המאור, ר' ישראל אלנקאדה, מהד' ענעלאו, כרכ' א-ד, ניו-יורק תרפ"ט-תרצ"ב.
פגיון האמונה	ערוגת הבושם, ר' אברהם בן עזריאל, מהד' אורבך, כרכ' א-ד, ירושלים תש"ז.
שכל טוב	Raymond Martin, Pugio Fidei, Lipsae 1687
תנחומא	מדרש שכל טוב, רבינו מנחם ב"ר שלמה, מהד' שלמה באבער, ברלין תר"ס.
	כ"י אוקספורד 156 (=Opp. 187, סימנו במכון: ס' 16220).
	תנחומא, מהד' סטנדרטית, ירושלים תשכ"ט.

פרשני המכילתא

אור הישר, ר' שמואל יצחק הילמן, ירושלים תשט"ו.	אור הישר
אות אמת, ר' מאיר בן שמואל בנבנישתי, שאלוניקי שכ"ה.	אות אמת
איפת צדק, בתוך: בירורי המידות ומצוי המידות.	איפת צדק
באר אברהם, ר' אברהם מסלונים, חלק ראשון, ווארשא תרפ"ז.	באר אברהם
מכילתא, עם ביאור ברורי המדות ומצוי המדות, ר' יצחק אליהו לנדא, ווילנא תר"ט.	בירורי המידות
ברית יצחק, ר' יצחק בונאן, בתוך: קובץ ספרי המכילתא, ירושלים תשמ"ט.	ברית יצחק
ברכת הנצי"ב, ר' נפתלי צבי יהודה ברלין, ירושלים תש"ל.	הנצי"ב
מכילתא דר' ישמעאל, מהד' ח"ש הורוביץ ואברהם רבין, ירושלים תש"ל.	הורוביץ-רבין
מכילתא, עם פירוש מידות סופרים, אייזיק הירש ווייס, ווין תרכ"ה.	וייס
זה ינחמנו, ר' משה בן שמעון מפרנקפורט, אמשטרדם תע"ב.	זה ינחמנו
זית רענן, ר' אברהם אבלי בן חיים גומבינר, ויניציה תר"ג.	זית רענן
מכילתא דרבי ישמעאל, יעקב בצלאל הכהן לויטערבאך, כרכ' III-I, פילאדלפיה תש"ט.	לאוטרבך
מכילתא דרבי ישמעאל, עם תוספות מאיר עין, ר' מאיר איש שלום, ירושלים תשל"ח.	רמא"ש
מדות טובות, ר' רפאל ביטראן, ירושלים תשמ"ט.	מדות טובות
מי חסד, ר' חיים פלאג', בתוך: קובץ ספרי המכילתא, ירושלים תשמ"ט.	מי חסד
מלבי"ם, בתוך: ר' מאיר ליבוש, חומש שמות, ורשה תרל"ז.	מלבי"ם
מרכבת המשנה, ר' משה דוד אברהם טרויש, ירושלים תשכ"ה.	מרכבת המשנה
משמרות כהונה, אברהם בר' יצחק הכהן יצחקי, בתוך: קובץ ספרי המכילתא, ירושלים תשמ"ט.	משמרות כהונה
מכילתא, הר אפרים, ר' אפרים גרבוז, ירושלים תשי"ד.	קו המידה
שבות יהודה, ר' יהודה נג'אר, בתוך: קובץ ספרי המכילתא, ירושלים תשמ"ט.	שבות יהודה

כתבי-יד של המשנה

מתניא דתלמודא דברי מערבא, על-פי כ"י קמברידג', מהד' ויליאם הנרי לו, קמברידג' 1883.	כ"י לו
כ"י פאריס 328-329, מהדורה פקסימילית, ירושלים תשמ"ג.	כ"י פאריס
כ"י פארמה דה-רוסי 138, מהדורה פקסימילית בהוצאת 'קדם', ירושלים תש"ל.	כ"י פארמה
משנה, כ"י קאופמן 50, מהדורה פקסימילית, ירושלים תשכ"ח.	כ"י קאופמן
כתב יד בניקוד לפי מסורת תימן, עם דברי מבוא מאת פרופ' מורג, מהד' פקסימילית בהוצאת 'מקור', כרכ' א-ב, ירושלים תש"ל.	כ"י תימני

עדי נוסח של התלמוד הבבלי

תלמוד בבלי, ויניציאה תר"פ-תרפ"ג.	דפוס ראשון
כ"י אוקספורד 366 (סימנו במכון: ס' 18347).	כ"י אוקספורד
כ"י ביהמ"ל Rab.52, אוסף אדלר 466 (סימנו במכון: 34140).	כ"י ביהמ"ל
אוסף כתבי-יד של התלמוד הבבלי בספריית הוטיקן ברומא, מהד' פקסימילית, א-ג, ירושלים תשל"ב.	כ"י וטיקן 109, 115, 117
תלמוד בבלי, כתב-יד מינכן 95, מהד' פקסימילית, א-ג, ירושלים תשל"א (על-פי מהד' שטראק, לייזן תרע"ב).	כ"י מינכן 95
תלמוד בבלי כתב-יד פירנצה, מהד' פקסימילית, בצירוף הקדמה מאת דוד רוזנטל, א-ג, ירושלים תשל"ב.	כ"י פירנצה

מקורות

אבות דר' נתן, מהד' ש"ז שכטר, ניו-יורק תשכ"ז.	אבות דר' נתן
אגדת בראשית, מהד' שלמה באבער, קראקא תרס"ג.	אגדת בראשית
ספר האינומאסטיקון לאבסביוס, מהד' ע"צ מלמד, ירושלים תשכ"ו.	אוסביוס
איכה רבה, מהד' שלמה באבער, ווילנא תרנ"ט.	איכה רבה
תורה נביאים וכתובים, Biblia Hebraika Stuttgartensia, Stuttgart 1984.	ביבליה היבראיקה
אהרן יעללינק, בית המדרש, חדרים א-ו, ירושלים תפרח"י.	בית המדרש
ספר בן סירא, מהד' האקדמיה ללשון העברית והיכל הספר, ירושלים תשל"ג.	בן-סירא
פירוש בעלי התוספות על התורה, בתוך: מקראות גדולות, מהד' סטנדרטית.	בעלי התוספות
בראשית רבה, מהד' יהודה טהעאראר וחנוך אלבעק, ירושלים תשל"ה.	בראשית רבה
דברים רבה, מהד' וילנא.	דברים רבה
דברים רבה, מהד' שאול ליברמן, ירושלים תשכ"ה.	דברים רבה, ליברמן
ויקטור גרן, תיאור גיאוגרפי, היסטורי וארכיאולוגי של ארץ-ישראל, ירושלים תשמ"ב.	גרן
רפאל נתן נטע רבינוביץ, דקדוקי סופרים, מינכן תרכ"ח-תרנ"ז.	דקד"ס
ספרי הברית החדשה, בתרגום פראג' דעליטש, מהד' סטנדרטית.	הברית החדשה
דניאל גודלשמידט, הגדה של פסח, ירושלים תש"ך.	הגדה של פסח
ויקרא רבה, מהד' מרדכי מרגליות, ירושלים תשי"ג-תש"ך.	ויקרא רבה
ילקוט שמעוני, לרבנו שמעון הדרשן, על-פי כ"י אוכספורד, בעריכת דוב הימן ויצחק שילוני, מהד' מוסד הרב קוק, ירושלים תשל"ג-תשנ"ב.	ילקוט שמעוני לתורה
ילקוט שמעוני, מדרש על תורה נביאים וכתובים, ניו-יארק תש"ד.	ילקוט שמעוני (לנ"ך)
אליעזר שמשון רונטל ושאל ליברמן, ירושלמי נזיקין, ירושלים תשמ"ד.	ירושלמי נזיקין
כפתור ופרח, מהד' עדלמאן, ברלין תרי"א.	כפתור ופרח
Discoveries in the Judaean Desert of Jordan (=DJD), III, Texts, Les 'Petites Grottes' de Qumran, M. Baillet, J. T. Milik, R. de Vaux, Oxford 1962	מגילת ירושלים
מגילת המקדש, מהד' יגאל ידין, כרך א-ב, ירושלים תשל"ז.	מגילת המקדש
מדרש הגדול, רבי דוד ב"ר עמרם העדני, מהד' שלמה פיש, ירושלים תשל"ג.	מדרש הגדול, דברים

מדרש הגדול, שמות	מדרש הגדול, ספר שמות, מהד' מרדכי מרגליות, ירושלים תשט"ז.
מדרש חדש על התורה	Jacob Mann, The Bible as Read and Preached in the Old Synagogue, Vol 1-2, Cincinnati 1940-1966
מדרש משלי	מדרש משלי, מהד' וויסאצקי, ניו-יורק תש"ן.
מכילתא לדברים	מדרש תנאים על ספר דברים, מהד' ד"צ הופמן, ברלין תרס"ח. כאשר נוסח המכילתא לדברים מובא על-פי קטעי הגניזה ההפניות הן על-פי מהד' הופמן. בשאר המקרים נוסח המכילתא וההפניות הן על-פי מדרש הגדול.
מזמורים חיצוניים	מזמורים חיצוניים, כ"י לנינגרד, אנטונין 798 (בהתקנת מפעל המילון ההיסטורי של האקדמיה ללשון העברית).
מכילתא דרשב"י	מכילתא דרשב"י, מהד' י"נ אפשטיין וע"צ מלמד, ירושלים תשט"ו.
מסכת גרים	מסכת גרים, מהד' מ' היגר, נויארק תרפ"ט.
מסכת סופרים	מסכת סופרים, מהד' מ' היגר, ניו-יארק תרנ"ז.
משנה	ששה סדרי משנה, מהד' חנוך אלבק, ירושלים תשי"ט. נוסח המשנה מובא על-פי כ"י קאופמן 50, ואילו ההפניות הן על-פי מהד' אלבק.
ספרא	תורת כהנים, מהד' א"ה ווייס, וינא תרכ"ב. נוסח הספרא מובא על-פי כ"י וטיקן 66, וההפניות הן על-פי מהד' וייס.
ספרא, כ"י וטיקן 66	תורת כהנים על-פי כ"י רומי מנוקד, אססמאני מספר 66, עם מבוא מאת אליעזר אריה פינקלשטיין, הוצאת ביה"מ לרבנים באמריקה, ניו-יורק תשי"ז.
ספרא, פינקלשטיין	ספרא דבי רב, ע"פ כת"י רומי, מהד' אליעזר אריה פינקלשטיין, כרך א-ד, ניו-יורק תשמ"ג-תש"ן.
ספרי במדבר	ספרי במדבר, מהד' הורוביץ, לייפציג תרע"ז. נוסח הספרי מובא על-פי כ"י רומי 32, וההפניות הן על-פי מהד' הורוביץ.
ספרי דברים	ספרי דברים, מהד' אליעזר פינקלשטיין, ברלין ת"ש. נוסח הספרי מובא על-פי כ"י רומי 32, וההפניות הן על-פי מהד' פינקלשטיין.
ספרי זוטא	ספרי זוטא, בתוך: ספרי במדבר, מהד' הורוביץ, לייפציג תרע"ז. נוסח הספרי-זוטא מובא על-פי קטעי הגניזה (אם ישנם) או על-פי מדרש הגדול, וההפניות הן על-פי מהד' הורוביץ.
ערוך השלם	ערוך השלם, רבנו נתן בן רבנו יחיאל, עם מוסף הערוך לר' בנימין מוספיא והוספות חנוך יהודה קאהוט, כרכ' א-ט, (ישראל) תש"ל.
פיוטי סליחות	לקט פיוטי סליחות, דניאל גולדשמידט ואברהם פרנקל, כרך שני, ירושלים תשנ"ג.
פסיקתא דרב כהנא	פסיקתא דרב כהנא, מהד' מנדלבאום, הוצאת ביהמ"ל, ניו-יורק תשמ"ז.
פתרון תורה	ספר פתרון תורה, מהד' א"א אורבך, ירושלים תשל"ח.

קהלת רבה	קהלת רבה, מהד' וילנא.
קובץ ספרי המכילתא	קובץ ספרי המכילתא, ירושלים תשמ"ט.
קונקורדנציה למקרא	קונקורדנציה חדשה, בעריכת אברהם אבן שושן, ירושלים תשמ"ט.
ראב"ע	ר' אברהם ׳ עזרא, בתוך: מקראות גדולות, מהד' סטנדרטית.
רא"ם	רא"ם על התורה, כרכ' א-ב, ווארשא.
רד"ף	ר' רוד פארדו, ספר חסדי דוד לתוספתא, סדר טהרות, כרכ' א-ג, ירושלים תשל"א.
רד"ף, ספרי	ספרי רבי רוד פארדו, פירוש ספרי רב רב לספרי, כרכ' א-ד, ירושלים תש"ן.
רמב"ם	רמב"ם, משנה תורה, מהד' סטנדרטית.
רמב"ם, ספר המצוות	רמב"ם, ספר המצוות, ירושלים תרפ"ו.
רמב"ן על התורה	פירושי התורה לרבינו משה בן נחמן, מהד' חיים רב שעוועל, כרכ' א-ב, בהוצאת מוסד הרב קוק, ירושלים תש"ך.
רש"י על התורה	פירושי רש"י על התורה, מהד' חיים רוב שעוועל, מוסד הרב קוק, ירושלים תשמ"ג.
שוחר טוב	מדרש תהלים, המכונה שוחר טוב, מהד' שלמה באבער, ניו-יורק תש"ח.
שיר השירים זוטא	מדרש זוטא לחמש מגילות, מהד' שלמה באבער, ווילנא תרנ"ט.
שיר השירים רבה	מדרש רבה, שיר השירים, מהד' שמשון דונסקי, ירושלים - תל-אביב תש"ם.
שמות רבה	שמות רבה, מהד' וילנא.
שמות רבה, שנאן	מדרש שמות רבה, פרשות א-יד, מהד' אביגדור שנאן, ירושלים - תל-אביב תשמ"ד.
שרידי ירושלמי	שרידי ירושלמי, לוי גינצבורג, ניו-יורק תרס"ט.
תוספתא, ליברמן	תוספתא, מהד' שאול ליברמן, סדרים זרעים-נשים ומסכת נזיקין, נויארק תשט"ו-תשנ"א.
תוספתא, צוקרמנדל	תוספתא, מהד' צוקרמנדל, ירושלים תשל"ה.
ירושלמי	תלמוד ירושלמי, נצחיה רפ"ג.
תנא דבי אליהו רבא	סדר אליהו רבה וסדר אליהו זוטא, מהד' מ' איש-שלום, ירושלים תשכ"ט.
תנחומא	מדרש תנחומא, מהד' סטנדרטית, ירושלים תשכ"ט.
תנחומא בובר	מדרש תנחומא הקדום והישן, מהד' שלמה באבער, כרכ' א-ב, ניו-יורק תש"ו.
תרגום אונקלוס	א' שפרבר, כתבי הקודש בארמית, כרך א, ליידין 1959.
תרגום, המיוחס ליונתן	תרגום ירושלמי א, המיוחס ליונתן, מהדורת דוד רידר, ירושלים תשמ"ד.

- תרגום ניאופיטי Alejandro Diez Macho, Neofiti 1, Tomo II, Exsodo, Madrid-Barcelona 1970
- תרגום השבעים The Septuagint Version, with an English Translation, New-York 1879
- התרגום השומרוני התרגום השומרוני לתורה, מהדורה ביקורתית, אברהם טל, כרכ' א-ג, תל-אביב תשמ"ב.
- תשובות הגאונים הרכבי תשובות גאונים הרכבי, זכרון לראשונים וגם לאחרונים, חלק א, זכרון לראשונים, מחברת ד, עם מבוא והערות מאת אברהם אליהו הרכבי, ברלין תרמ"ז.

מחקרים

- אבי-דהרי Avi G. and Dahari A., 'Horvat Egoz', Excavations and Surveys in Israel 4 (1985), p. 25
- אבי-יונה מיכאל אבי-יונה, 'מפת מידבא - תרגום ופירוש', ארץ ישראל, ספר ב (תשי"ג), עמ' 156-129.
- אברמסון, ארבע עניינות שרגא אברמסון, 'ארבעה עניינות במדרשי ההלכה', סיני עד (תשל"ד), עמ' א-ט.
- אברמסון, מדרש מלים שרגא אברמסון, 'מדרש מלים', לשוננו יג (תש"ח), עמ' 125-122.
- אברמסון, מלשון חכמים שרגא אברמסון, 'מלשון חכמים' (לשוננו כא (תשט"ז), עמ' 100-94.
- איש שלום שמעון איש-שלום, 'הערה בחלוקת המכילתא, בית תלמוד א (תרמ"ה), עמ' 180-179.
- אלבק, מבוא חנוך אלבק, מבוא לתלמודים, תל-אביב תשמ"ז.
- אלדר אילן אדר, מסורת הקריאה הקדם-אשכנזית, כרך ב (=עדה ולשון ה), ירושלים תשל"ט.
- אליצור יואל אליצור, 'מפגשי לשון וראליה בלשון חז"ל ושאלת קדמותה של התוספתא', מחקרים בלשון ה-ו, ירושלים תשנ"ב, עמ' 121-109.
- אפשטיין, ללקסיקון התלמודי יעקב נחום אפשטיין, 'ללקסיקון התלמודי, א. אשלי-גולי (=אשרי-גזרי)', תרביץ א (תר"ץ), חוברת ג, עמ' 136-131.
- אפשטיין, מבוא לספרות האמוראים יעקב נחום אפשטיין, מבואות לספרות האמוראים, בעריכת עזרא ציון מלמד, ירושלים תל-אביב תשכ"ב.
- אפשטיין, מבוא לספרות התנאים יעקב נחום אפשטיין, מבואות לספרות התנאים, בעריכת עזרא ציון מלמד, ירושלים תל-אביב תשי"ז.
- אפשטיין, מכילתא וספרי יעקב נחום אפשטיין, 'מכילתא וספרי בספרי הרמב"ם', תרביץ ו (תרצ"ה), עמ' 138-99, 383-343.

- אפשטיין, מלה"מ יעקב נחום אפשטיין, מבוא לנוסח המשנה, ירושלים תש"ח.
- אפשטיין, ממכילתא לפרשת ראה יעקב נחום אפשטיין, 'ממכילתא לפרשת ראה', מאמרים לזכרון ר' צבי פריץ חיות, בעריכת אביגדור אפטוביצר וזכריה שווארץ, וינא תרצ"ג, עמ' ס-עה.
- אפשטיין א' אברהם אפשטיין, כתבי ר' אברהם עפשטיין, כרך ב, מקדמוניות היהודים, בעריכת א' מ' הברמן, ירושלים תשי"ז.
- בויארין, ללקסיקון התלמודי דניאל בויארין, 'ללקסיקון התלמודי', תרביץ נ (תשמ"א), עמ' 164-191.
- בויארין, ללקסיקון התלמודי IV דניאל בויארין, 'ללקסיקון התלמודי IV', תעודה ו (תשמ"ח), ספר זיכרון לדב עירון, בעריכת אהרון דותן, עמ' 63-75.
- בויארין, ללקסיקון התלמודי V דניאל בויארין, 'ללקסיקון התלמודי V', מחקרים בלשון העברית ובספרות התלמודית, מוקדשים לזכרו של ד"ר מנחם מורשת, בעריכת מנחם צבי קדרי ושמעון שרביט, רמת גן תש"ן, עמ' 35-41.
- בויארין, מן האור הגנוז דניאל בויארין, 'מן האור הגנוז, לנוסח המקורי של המכילתא דר' ישמעאל', סדרא ב (תשמ"ו), עמ' 5-13.
- בויארין, שתי הערות דניאל בויארין, 'שתי הערות למאמרי ללקסיקון התלמודי', תרביץ נב (תשמ"ג), עמ' 509.
- בויארין, ללקסיקון התלמודי III דניאל בויארין, 'ללקסיקון התלמודי III', תעודה ד (תשמ"ו), עמ' 115-127.
- בית-אריה, תכונות קודיקולוגיות מלאכי בית-אריה, 'תכונות קודיקולוגיות כבחנים פאליאוגרפיים בכ"י עבריים מימי הביניים', קרית ספר מה (1970), עמ' 435-446.
- בכר, ערכי מדרש בנימין זאב בכר, ערכי מדרש, מתורגם מגרמנית על-ידי א"ז רבינוביץ, תל-אביב תרפ"ג.
- בן-חיים, הסך והסכום זאב בן-חיים, 'הסך והסכום', לשוננו יג (תש"ד-תש"ה), עמ' 227-235.
- בן-חיים, הלשון השומרונית זאב בן-חיים, 'לחקר הלשון השומרונית', תרביץ י (תרצ"ט), עמ' 80-89.
- בן-חיים, מסורת השומרונים זאב בן-חיים, 'מסורת השומרונים וזיקתה למסורת הלשון שלמגילות ים-המלח ולשון חז"ל', לשוננו כב (תשי"ח), עמ' 223-245.
- בן-חיים, עברית וארמית נוסח שומרון זאב בן-חיים, עברית וארמית נוסח שומרון, כרכים א-ה, ירושלים תשי"ז-תשל"ז.
- בן-חיים, ערכי מלים זאב בן-חיים, 'ערכי מלים', בתוך: שמואל אברמסקי, יוחנן אהרונ, חמ"י גבריהו, ב"צ לוריא (עורכים), ספר היובל לשמואל יבין, תש"ל, עמ' 426-439.

- בן-חיים, זאב בן-חיים, 'צורת הכינויים החבוריים -ך, -ת, -ה במסורותיה של הלשון העברית', בתוך: הכינויים החבוריים מ' ד' קאסוטו, יוסף קלוזנר, יהושע גוטמן (עורכים), ספר אסף, ירושלים תשי"ג, עמ' 99-66.
- בן-יהודה, אליעזר בן יהודה, מלון הלשון העברית הישנה והחדשה, ירושלים תר"ע-תשי"ט.
- בנרוד, אבא בנרוד, לשון מקרא ולשון חכמים, כרכים א-ב, תל-אביב תשל"א.
- בר-אשר, הטיפוסים, משה בר-אשר, 'הטיפוסים השונים של לשון המשנה', תרביץ נג (תשמ"ד), עמ' 187-220.
- בר-אשר, הנסתר, משה בר-אשר, 'הנסתר בפועל ל"ל"א בלשון התנאים', מחקרי תלמוד ב (ירושלים תשנ"ג), עמ' 84-39.
- בר-אשר, יהודי איטליה, משה בר-אשר, פרקים במסורת לשון חכמים של יהודי איטליה, עדה ולשון ו, ירושלים תש"מ.
- בר-אשר, משקלי השמות, משה בר-אשר, 'לתיאורי משקלי השמות בלשון המשנה', עיונים בלשון חכמים, עמ' 19-14.
- בר-אשר, עיונים ראשונים, משה בר-אשר, 'עיונים ראשונים בלשון חכמים המשתקפת בכ"י רומי 32 לספרי במדבר', מחקרים בספרות התלמוד בלשון חז"ל ובפרשנות המקרא, תעודה ג (תשמ"ג), עמ' 165-139.
- בר-אשר, פארמה ב, משה בר-אשר, משנה כתב-יד פארמה ב, דה-רוססי 497 לסדר טהרות, מהדורה פקסימילית, עם מברא מאת משה בר-אשר, הוצאת מקור, ירושלים תשל"א (=קובץ לשון חז"ל א, עמ' 185-168).
- בר-אשר, צורות נדירות, משה בר-אשר, 'צורות נדירות בלשון התנאים', לשוננו מא (תשל"ז), עמ' 102-83 (=קובץ לשון חז"ל, חלק ב, ירושלים תש"ס, עמ' 142-123).
- בר-אשר, שתי תיבות, משה בר-אשר, 'שתי תיבות מורכבות שלא הוכרו', לשוננו מג (תשל"ט), עמ' 193-185.
- ברגריין, בירורים, ניסן ברגריין, 'בירורים בלשון חכמים', בתוך: יחזקל קוטשר, שאול ליברמן, מנחם צבי קדרי (עורכ'), ספר זיכרון לחנוך ילון, רמת-גן, תשל"ד, עמ' 64-59.
- ברגמן, מרק ברגמן, ספרות תנחומא-ילמדנו, תיאור נוסחיה ועיונים בדרכי התהוותם, חיבור לשם קבלת תואר לפילוסופיה, ירושלים תשנ"א.
- ברויאר, יוחנן ברויאר, העברית בתלמוד הבבלי על-פי כתב-יד של מסכת פסחים, חיבור לשם קבלת תואר לפילוסופיה, ניסן תשנ"ג.
- ברויאר מרדכי, מרדכי ברויאר, כתר ארם צובא והנוסח המקובל של המקרא, ירושלים תשל"ז.
- גולדברג, אברהם גולדברג, 'לשונות "דבר אחר" במדרשי ההלכה', עיונים בספרות חז"ל, במקרא ובתולדות ישראל, ספר עזרא ציון מלמד, רמת-גן תשמ"ב, עמ' 107-99.

- גולדין, כ"י מינכן
Early Hebrew Manuscripts in Facsimile, Vol. VII, The Munich Mekilta, Bavarian State Library, Munich, Cod. Hebr. 117, Edited by Judah Goldin, Oriental Studies, University of Pennsylvania, Copenhagen 1980
- גושן-גוטשטיין
גושן-גוטשטיין, שקיעים מתרגומי המקרא א-ב, רמת-גן תשמ"ג.
- גינצבורג,
בין המשנה והמכילתא
לוי גינצבורג, 'על היחס שבין המשנה והמכילתא', ספר זכרון למשה שור, בעריכת אברהם וייס ולוי גינצבורג, ניו-יורק תש"ה, עמ' 57-95.
- גינצבורג,
פירושים וחידושים
לוי גינצבורג, פירושים וחידושים בירושלמי, חלק ג, ניו-יורק 1971.
- גנזי שכטר
גנזי שכטר ג', פיוטים ושירים מן הגניזה שבמצרים, ישראל דואידוזאן, נויארק תרפ"ח.
- דיימונד
דיימונד, "אף על פי שאין ראיה לדבר זכר לדבר": שמיעה וראייה כאמצעי ידיעה בעולמם של חז"ל, עיונים בלשון חכמים, עמ' 40-41.
- דלמן
D. D. Gustaf H. Dalman, Aramisch-Neuhebraischws Hardwörterbuch, Frankfurt a main 1922.
- הופמן, מדרשי התנאים
דוד צבי הופמן, לחקר מדרשי התנאים, מתוגם מגרמנית על-ידי א' ז' רבינוביץ, בתוך: מסילות לתורת התנאים, תל-אביב תרפ"ח.
- הורביץ, בית הקברות
Avi Hurvitz, 'Funerary Terms in Biblical and Aramaic Literature and their Linguistic Background', MAARAV 8 (1992), pp. 86-95
- הורוביץ
Shaul Horowitz, 'Midrash', Jewish Encyclopedia, Vol. viii, New-York and London 1901-1906, pp. 548-555
- היגר
מיכאל היגר, ספרי התנאים בתקופת הגאונים, תוצאה מיוחדת מהירחון אוצר החיים, הומנה תרצ"ח.
- הימן לתורה
רוב הימן, מקורות ילקוט שמעוני לתורה, ירושלים תשל"ד.
- הימן לנ"ך
רוב הימן, מקורות ילקוט שמעוני לנ"ך, ירושלים תשכ"ה.
- הליבני
דוד הליבני, מקורות ומסורות, מועד, כרכ' שבת-עירובין, ירושלים תשמ"ב.
- הנמן
גדעון הנמן, תורת הצורות של לשון המשנה על-פי כתב-יד פרמה 138, תל-אביב תש"מ.
- הנמן, מסורת הכתיב
גדעון הנמן, 'למסורת הכתיב של כ"י הספרא המנוקד', בתוך: יחזקאל קוטשר, שאול ליברמן, מנחם צבי קדרי (עורכים), ספר הזכרון לחנוך ילון, רמת-גן תשל"ד, עמ' 85-98.
- הר
משה דוד הר, אנציקלופדיה יודאיקה, כרך 11, עמ' 1267-1269.
- הרכבי
אברהם אליהו הרכבי, 'תפילות בסגנון מזמורי תהלים לאחד פלוני אלמוני', הגרן ג (תרס"ב), עמ' 82-85.

- ראכולדר Ben-Zion Wacholder, 'The Date of the Mekilta Derabbi Ishmael', HUCA 39 (1968), pp. 117-144
- וייס, משפט לשון המשנה אייזק הירש ווייס, משפט לשון המשנה, ויין תרכ"ז.
- וייס, אם אין ראיה לדבר אייזק הירש ווייס, 'אם אין ראיה לדבר זכר לדבר', בית תלמוד א, תרמ"ה, עמ' 16-12.
- וייסברג אליקים וייסברג, 'לבירור הביטויים תלמוד ותלמוד לומר', לשוננו לט (תשל"ה), עמ' 152-147.
- זוסמן, ברייתא זוסמן, 'בריייתא דתחומי ארץ ישראל', תרביץ מה (תשל"ו), עמ' 213-257.
- זוסמן, כתבי-יד זוסמן, 'כתבי-יד ומסורות נוסח של המשנה', דברי הקונגרס העולמי השביעי למדעי היהדות, כרך ג, ירושלים תשמ"א, עמ' 250-215.
- זוסמן, כתובת הלכתית זוסמן, 'כתובת הלכתית מעמק בית שאן, סקירה מוקדמת', תרביץ מג (תשל"ד), עמ' 158-88.
- זיכר ב' ז' זיכר, 'אריה שווארץ', ספר הזכרון לבית המדרש לרבנים בווינה, ירושלים תש"ו.
- טור-סיני נפתלי הירץ טור-סיני, תעודות לכיש, בהקדמת שמואל אחיטוב, ירושלים תשמ"ח.
- טלשיר, שמות פרטיים דוד טלשיר, 'לשון חכמים באספקלריה של שמות פרטיים', מחקרים בלשון ה-ו, ספר היובל לישראל ייבין, בעריכת משה בר-אשר, ירושלים ה'תשנ"ב, עמ' 244-225.
- טלשיר, יהונתן המלך דוד טלשיר, 'יהונתן המלך או המלך יהונתן', לשוננו נה (תשנ"א), עמ' 280-277.
- טרופר מרדכי טרופר, 'הכתיב שבמדרשי ההלכה' לשוננו יא (תש"א-תש"ג), עמ' 155-123, 228-216.
- יאסטרוב A Dictionary, Marcus Jastrow, Jerusalem 1988
- ייבין ישראל ייבין, מסורת הלשון העברית המשתקפת בניקוד בבלי, ירושלים תשמ"ה.
- ילון, אחר Henoch Yalon, "'אחר" in the Talmudisch-Hebräisch' Monatsschrift für Geschichte und Wissenschaft des Judentums 79 (1935), pp. 238-240
- ילון, ביקורת חנוך ילון, ביקורת על ספרו של משה צבי סגל, דקדוק לשון המשנה, קרית ספר יג (תרצ"ז), עמ' 308-299.
- ילון, בנין פעל חנוך ילון, 'בנין פעל', לשוננו ג (תרצ"א), חוברת ד, עמ' 355-345.
- ילון, ללשון המגילות הגנוזות חנוך ילון, 'ללשון המגילות הגנוזות', סיני כו (תש"י), עמ' רסה-רצג.
- ילון, דברי לשון חנוך ילון, מגילות מדבר יהודה, דברי לשון, ירושלים תשכ"ז.

מבוא לניקוד המשנה	חנוך ילון, מבוא לניקוד המשנה, ירושלים תשכ"ד.
ילון, משניות מנוקדות	חנוך ילון, 'נימוקים למשניות מנוקדות' (ב), לשוננו כד (תש"ך), עמ' 157-165.
ילון, פרקי לשון	חנוך ילון, פרקי לשון, ירושלים תשל"א.
ילון, רבון	חנוך ילון, 'לעניין "רבון" במקורות עבריים', לשוננו לג (תשכ"ט), עמ' 69.
כהנא, אוצר	מנחם כהנא, אוצר כתבי-יד של מדרשי ההלכה, שחזור העותקים ותיאורם, ירושלים תשנ"ה.
כהנא, אקדמות	מנחם כהנא, אקדמות להוצאה חדשה של ספרי במדבר, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, ירושלים תשמ"ב.
כהנא, גופים זרים	מנחם כהנא, 'גופים זרים מ"דבי רבי" במדרשי ההלכה', מחקרים במקרא ובתלמוד, המכון למדעי היהדות, סדרת פרסומים: יא, ירושלים תשמ"ז, עמ' 69-85.
כהנא, דף נוסף	מנחם כהנא, 'דף נוסף ממכילתא דרשב"י', עלי ספר טו (תשמ"ח-תשמ"ט), עמ' 5-20.
כהנא, מהדורות המכילתא	מנחם כהנא, 'מהדורות המכילתא דרבי ישמעאל לשמות בראי קטעי הגניזה', תרביץ נה (תשמ"ו), עמ' 489-515.
כהנא, מדרשי תימן	מנחם כהנא, 'מדרשי תימן ושימושם במדרשי ההלכה', דברי הקונגרס העולמי העשירי למדעי היהדות, חטיבה ג, כרך א (תש"ן), עמ' 31-38.
כהנא, נוסח המקרא	מנחם כהנא, נוסח המקרא המשתקף בכ"י רומי 32 לספרי במדבר ודברים', מחקרי תלמוד א, בעריכת יעקב זוסמן ודוד רוזנטל, ירושלים תש"ן, עמ' 1-10.
כהנא, פירושים	מנחם כהנא, 'פירושים לספרי הגנוזים בכתובי-יד', ספר זכרון לרב יצחק נסים, בעריכת מאיר בניהו, סדר שני, ירושלים תשמ"ה, עמ' צה-קטז.
כהנא, שתי מכילתות	מנחם כהנא, שתי מכילתות (ברפוס).
לאוטרבך, מביאורי מכילתא	יעקב בצלאל הכהן לויטרבך, 'מביאורי המכילתא', ספר קלזנר, בעריכת נ.ה. טורטשינר, א.א. קבק, א. צ'ריקובר, ב' שוחטמן, תל-אביב תרצ"ז, עמ' 181-188.
לאוטרבך, שם המכילתא	Jacob Z. Lauterbach, 'The Name of the Mekilta', JQR N.S. XI (1920), pp. 169-195.
לאוטרבך, חלוקת המכילתא	Jacob Z. Lauterbach, 'The Arrangement and the Divisions of the Mekilta', HUCA 1 (1924), p. 427-466.
לאוטרבך, שתי המכילתות	Jacob Z. Lauterbach, 'The Tve Mekiltas', PAAJR 4 (1933), pp. 113-129.

- לויין חיים י' לויין, מחקרים במכילתא ובמשנה פסחים ובבא קמא, הוצאת דביר תל-אביב 1971.
- ליברמן, ביקורת שאול ליברמן, 'מכילתא מדה' לאוטרבך' (ביקורת), קרית ספר יב (תרצ"ה), עמ' 54-65.
- ליברמן, זוטות שאול ליברמן, 'זוטות', פרקים א (תשכ"ז-תשכ"ח), ספר השנה של מכון שוקן למחקר היהדות על-יד בית המדרש לרבנים באמריקה, עמ' 102-104.
- ליברמן, חשבון אותיות שאול ליברמן, 'חשבון אותיות', ספר בן-חיים, בעריכת משה בר-אשר, אהרן דותן, רוד טנא, גר בן-עמי צרפתי, ירושלים תשמ"ג, עמ' 329-335.
- ליברמן, טרגדיה או קומדיה Liberman, 'A Tragedy or a Comedy', JAOS 104 (1984), pp. 115-119
- ליברמן, ירושלמי כפשוטו שאול ליברמן, ירושלמי כפשוטו, ירושלים תרצ"ה.
- ליברמן, פיסקה חדשה שאול ליברמן, 'פיסקה חדשה ממכילתא ופירושה', סיני עה (תשל"ד), עמ' 1-3.
- ליברמן, שקיעין שאול ליברמן, שקיעין, ירושלים תשנ"ב.
- ליברמן, תוספת ראשונים שאול ליברמן, תוספת ראשונים, כרכ' א-ד, ירושלים תרצ"ז-תרצ"ט.
- ליברמן, תוסכ"פ שאול ליברמן, תוספתא כפשוטה, לסדרים זרעים-נוזיקין, ניו-יורק תשט"ו-תשמ"ח.
- ליכט Jacob Licht, 'An Ideal Tawn Plan from Qumran, The Description of the New Jerusalem', Discoveries in the Judaean Desert of Jordan III, Oxford 1962
- לרנר ב' מ' לרנר, 'פירושים וחידושים בספרי ובמכילתא לפרשת עקב, תרביץ נו (תשמ"ח), עמ' 599-604.
- מאן Jacob Mann, Texts and Studies in Jewish History and Literature, Vol. I, New-York 1972
- מילון היסטורי המילון ההיסטורי ללשון חז"ל - חומרים למילון, האקדמיה ללשון העברית, ירושלים תשמ"ח.
- מיליק, בית-פאג' Jozef Tadeusz Milik, 'Le Couvercle De BethPhage', Hommages a A. Dupont Sommer, Paris 1971, pp. 75-94
- מיליקובסקי חיים מיליקובסקי, 'גיהנום ופושעי ישראל על פי "סדר עולם"', תרביץ נה (תשמ"ו), עמ' 311-343.
- מירסקי אהרון מירסקי, הפיסוק של הסגנון העברי, ירושלים תשל"ח.
- מישור, מערכת הזמנים מרדכי מישור, מערכת הזמנים בלשון התנאים, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, ירושלים תשמ"ג.
- מישור, בר-קימא מרדכי מישור, 'בר קימא, בר קימא', לשוננו לעם כד (תשל"ג), עמ' 261-266.

- מלמד, ביקורת עזרא ציון מלמד, 'מכילתא דר' ישמעאל מהדורת הרבין-רבין, תרביץ ו (תרצ"ה), עמ' 123-112.
- מלמד, מחלוקת עזרא ציון מלמד, 'מחלוקת התנאים בפירוש המשנה שלפניהם ובנוסחה', תרביץ כא (תש"י), חוברת ג-ד, עמ' 143-138.
- מלמד, מכילתא עזרא ציון מלמד, 'מכילתא, דפוס קושטא ודפוס וויניציא', תרביץ ו (תרצ"ה), עמ' 509-498.
- מרחביה חן מרחביה, "פוגיו פיריאי" - מפתח מובאותיו, גלות אחר גולה, ספר היובל לחיים ביינארט, בעריכת אהרן מירסקי, אברהם גרוסמן ויוסף קפלן, ירושלים תשמ"ח, עמ' 234-203.
- נאה שלמה נאה, לשון התנאים בספרא על-פי כ"י וטיקאן 66, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, ירושלים תשמ"ט.
- נאה, אין אם למסורת שלמה נאה, 'אין אם למסורת או: האם דרשו התנאים את כתיב התורה שלא כקריאתו המקובלת?', תרביץ סא (תשנ"ב), עמ' 448-401.
- נאה, עזר כנגדו שלמה נאה, "עזר כנגדו", "כנגד המשחיתים": משמעותיות נשכחות ופתגם אבוד, לשוננו נט (תשנ"ו), עמ' 117-99.
- נתן חיה נתן, מסורתו הלשונית של כ"י ארפורט של התוספתא, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, ירושלים תשמ"ד.
- נתן, מונחים משפטיים חיה נתן, 'מונחים משפטיים', דברי הקונגרס העולמי התשיעי למדעי היהדות, כרך ו, ירושלים תשמ"ו, עמ' 29-23.
- נתנאל אליהו נתנאל, לשונו של כ"י אנטונין 262, עבודת גמר לתואר מוסמך, ירושלים תשל"ג.
- סגל משה צבי סגל, דקדוק לשון המשנה, תל-אביב תרצ"ו.
- סוקולוף, ב"ר מיכאל סוקולוף, קטעי בראשית רבה מן הגניזה, ירושלים תשמ"ב.
- סוקולוף, העברית מיכאל סוקולוף, 'העברית של בראשית רבה לפי כתב-יד וטיקאן 30', לשוננו לג (תשכ"ט), עמ' 42-25, 149-135, 279-270 (= קובץ א, עמ' 301-257).
- סוקולוף, מילון Michael Sokoloff, A Dictionary of Jewish Palestinian Aramaic, Ramat-Gan 1990.
- סוקניק אליעזר ליפא סוקניק, 'מערת בית פגי וכתובותיה', תרביץ ז (תרצ"ו), עמ' 109-102.
- ספר הישוב ספר הישוב, החברה הישראלית להיסטוריה ואתנוגרפיה, ירושלים תרצ"ט-תש"ד.
- עיונים בלשון חכמים עיונים בלשון חכמים, תקצירי ההרצאות לסדנה על הנושא דקדוק לשון חכמים ומילונה, המכון ללימודים מתקדמים, האוניברסיטה העברית בירושלים, אלול תשנ"ו.
- ערכי א ערכי המילון החדש לספרות חז"ל, כרך א, בעריכת יחזקאל קוטשר ז"ל, רמת-גן תשל"ב.
- ערכי ב ערכי המילון החדש לספרות חז"ל, כרך ב, בעריכת צבי קדרי, רמת-גן תשל"ד.

- פאוליס Paulis Pealencyclopedia der Classischen Altertumswissenschaft, Wilhelm Kroll, Stuttgart 1928
- פורת אפרים פורת, 'לשון חכמים, לפי מסורות בבליות שבכתבי-יד ישנים, ירושלים תרצ"ח.
- פינקלשטיין, נוסח המכילתא Louis Finkelstein, 'The Mekilta and its Text', PAAJR V (1933-1934), pp. 3-54
- פלוסר וספראי דוד פלוסר וסמואל ספראי, 'שירי דוד "החיצוניים"', תעודה ב, ספר זכרון לי"מ גרינץ, בעריכת בנימין אופנהיימר, תל-אביב תשמ"ב, עמ' 87-83.
- פרידמן, שום דבר שמא יהודה פרידמן, 'שום דבר - למילים בעלות גון-משמע נויטראלי בלשון חז"ל, עיונים בלשון חכמים, עמ' 84-79.
- פרנקל ז' זכריה פרנקל, דרכי המשנה, וורשה תרפ"ג.
- פרנקל י' יונה פרנקל, דרכי האגדה והמדרש, כרכ' א-ב, ירושלים תשנ"א.
- פרץ יצחק פרץ, 'צמידות של שם פרטי ותואר כבוד', דברי הקונגרס העולמי השביעי למדעי היהדות, עמ' 133-129.
- צונץ, הדרשות בישראל יום-טוב ליפמן צונץ, בתרגום מ' א' ז'ק ובעריכת חנוך אלבק, ירושלים תש"ז.
- צרפתי, שלבים גד בן-עמי צרפתי 'שלבים בניתוח אוצר המלים של המכילתא בעזרת המיכון', דברי הקונגרס העולמי הרביעי למדעי היהדות, כרך ב, ירושלים תשכ"ט, עמ' 436-433.
- צרפתי, דפים נוספים גד בן-עמי צרפתי, 'דפים נוספים מתוך כתב-יד של המשנה', איטליה יא (תשנ"ה), עמ' ט-לח.
- צרפתי, היידוע גד בן-עמי צרפתי, 'על אודות היידוע של צירופי הסמיכות הכבולים בלשון חכמים', מחקרים בעברית ובלשונות שמיות, מוקדשים לזכרו של פרופ' יחזקאל קוטשר, בעריכת גד בן-עמי צרפתי, פנחס ארצי, חיים יונה גרינפילד, מנחם צבי קדרי, רמת-גן תש"ס, עמ' 154-140.
- קובץ א קובץ מאמרים בלשון חז"ל, חלק א, בעריכת משה בר-אשר, ירושלים תשל"ב.
- קובץ ב קובץ מאמרים בלשון חז"ל, חלק ב, בעריכת משה בר-אשר, ירושלים תש"ס.
- קוטשר, אבות טקסטים יחזקאל קוטשר, 'קטעי גניזה למכילתא דר' ישמעאל - אבות טקסטים', לשוננו לב, עמ' 116-103.
- קוטשר, ביצוע תנועות יחזקאל קוטשר, 'ביצוע תנועות U I בתעתיקי העברית המקראית הגלילית ובלשון חז"ל, ספר זכרון לבנימין דה-פריס, בעריכת ע' צ' מלמד, ירושלים תשכ"ט (=מחקרים בעברית ובארמית, עמ' קלד-קסח).
- קוטשר, בעקבות יחזקאל קוטשר, 'בעקבות UGAARITICA V', לשוננו לד (תש"ל), עמ' 19-5 (=קוטשר, מחקרים, עמ' שעז-שצא).

- קוטשר, דקדוק לשון חז"ל
יחזקאל קוטשר, 'מחקרים בדקדוק לשון חז"ל', ספר בר-אילן, קובץ העשור (תשט"ז-תשכ"ה), ב, עמ' 65-66.
- קוטשר, האיגרות העבריות
יחזקאל קוטשר, 'לשונן את האיגרות העבריות והארמיות של כבר כוסבה ובני דורו', לשוננו כה (תשכ"א), עמ' 117-133.
- קוטשר, כוך
יחזקאל קוטשר, 'כוך ובני משפחתה - מלה שאולה בארמית המערבית ובלשון חז"ל מן הארמית המזרחית', ארץ ישראל, מחקרים בידיעת הארץ ועתיקותיה ח, ספר א"ל סוקניק, עמ' 273-279, (=קוטשר, מחקרים, עמ' תלא-תמג).
- קוטשר, לשאלות מילוניות
יחזקאל קוטשר, 'לשאלות מילוניות', לשוננו ח (תש"ד), עמ' 136-145.
- קוטשר, לשון חז"ל
יחזקאל קוטשר, 'לשון חז"ל', ספר היובל לחנוך ילון, בעריכת שאול ליברמן, שרגא אברמסון, יחזקאל קוטשר ושאול אש, ירושלים תשכ"ג, עמ' 246-280.
- קוטשר, מגילת ישעיהו
הלשון והרקע הלשוני של מגילת ישעיהו השלמה ממגילות ים המלח, ירושלים תשי"ט.
- קוטשר, מחקרים בארמית הגלילית
יחזקאל קוטשר, 'מחקרים בארמית הגלילית' (ג), תרביץ כ"ג (תשי"ב), עמ' 60-36 (=קוטשר, מחקרים, עמ' קסט-רכו).
- קוטשר, מחקרים בעברית ובארמית
יחזקאל קוטשר, מחקרים בעברית ובארמית, ירושלים תשל"ז.
- קוטשר, מבעיות המילונות
יחזקאל קוטשר, 'מבעיות המילונות של לשון חז"ל', ערכי המלון החדש לספרות חז"ל, כרך א, רמת-גן תשל"ב, עמ' 29-82.
- קוטשר, מלים ותולדותיהן
יחזקאל קוטשר, מלים ותולדותיהן, ירושלים תשכ"ה.
- קימרון, אלף מצעית
אלישע קימרון, 'אלף מצעית כאם קריאה בתעודות עבריות וארמיות מקומראן בהשוואה למקורות עבריים וארמיים אחרים', לשוננו לט (תשל"ה), עמ' 164-133 (=קובץ ב, ירושלים תש"ס, עמ' 225-348).
- קליין, ש'
ש' קליין, הערות להוצאה החדשה של המכילתא דר' ישמעאל, לשוננו ד (תרצ"ב), עמ' 38-50.
- קראוס
Samuel Krauss, Griechische Und Lateinische Lehnwörter in Talmud, Midrach und Targum, Berlin 1898
- רבינוביץ
צבי מאיר רבינוביץ, גנזי מדרש, תל-אביב תשל"ז.
- רוזנטל א"ש, כתובת עברית
אליעזר שמשון רוזנטל, 'כתובת עברית מגבעת המבותר', פרקים ב (תשכ"ט-תשל"ה), עמ' 335-373.

- רוזנטל א"ש,
לשונות סופרים
אליעזר שמשון רוזנטל, 'לשונות סופרים', יובל שי, מאמרים לכבוד שמואל יוסף עגנון
בהגיעו לשיבה ביום ט' באב תשי"ח, בעריכת ברוך קורצויל, רמת-גן תשי"ח, עמ'
324-293.
- רוזנטל ד', נוסח המקרא
דוד רוזנטל, 'על דרך טיפולם של חז"ל בחילופי נוסח במקרא', ספר יצחק אריה זליגמן,
בעריכת יאיר זקוביץ ואלכסנדר רופא, כרך ב, ירושלים תשמ"ג, עמ' 417-395.
- רוזנטל ד', עבודה זרה
דוד רוזנטל, משנת עבודה זרה, מהדורה ביקורתית ומבוא, חיבור לשם קבלת תואר
דוקטור לפילוסופיה, ירושלים תשמ"א.
- רטנר,
אהבת ציון וירושלים
בער ראטנער, אהבת ציון וירושלים, ווילנא תרס"ה-תרע"ב.
- ריינולדס ווילסון
L. D. Reynolds & N. G. Wilson, Scribes and Scholars, Oxford 1975
- רמא"ש, ספרא
מאיר איש שלום, ספרא דבי רב, ברסלאו תרע"ה.
- שווארץ, קל וחומר
אריה שווארץ, קל וחומר, קראקא תרס"ה.
- שטיינר
ראובן ש' שטיינר, 'לניתוח המחודש של "של"', בתוך: עיונים בלשון חכמים, עמ'
113-110.
- שטראק
H. L. Strack and G. Stemberger, Introduction to the Talmud and Midrash,
translated by Marcus Bockmuehl, 1991
- שפייער
שלמה שפייער, 'שתי הערות', לשוננו לג (תשכ"ט), עמ' 80-79.
- שרביט,
בעקבות המבואות
שמעון שרביט, 'בעקבות ה"מבואות" ל"נ אפשטיין', ערכי ב, רמת-גן תשל"ד, עמ'
124-112.
- שרביט, האפלולוגיה
שמעון שרביט, 'האפלולוגיה בלשון חכמים', בתוך: משה בר-אשר, אהרן דותן, דוד טנא,
גד בן-עמי צרפתי (עורכים), מחקרי לשון, מוגשים לזאב בן-חיים, ירושלים תשמ"ג, עמ'
568-557.
- שרביט, נוסחאות
פתיחה למשלים
שמעון שרביט, 'נוסחות הפתיחה למשלים בספרות חז"ל', תורת הסגנון והטקסט
הספרותי, בלשנות עברית 30-29-28 (תש"ן), עמ' 206-197.
- שרביט, פרשת הגרוניות
שמעון שרביט, 'פרשת הגרוניות בלשון חכמים', בתוך: מ"צ קדרי וש' שרביט (עורכים),
מחקרים בלשון העברית ובספרות התלמודית, מוקדשים לזכרו של ד"ר מנחם מורשת,
רמת-גן תש"ן, עמ' 243-228.
- תא-שמע
ישראל מ' תא-שמע, 'פירוש אשכנזי-צרפתי קדום למדרשי בראשית וויקרא רבה,
מכילתא וספרי בכתב-יד', תרביץ נה (תשמ"ו), עמ' 75-61.